

Міністерство освіти і науки України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ФІЛОСОФІЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Навчальний посібник

За редакцією
доктора юридичних наук, професора А. П. Гетьмана,
доктора філософських наук, професора О. Г. Данильяна

Затверджено Міністерством освіти і науки України

2-ге видання, доповнене

Харків
«Право»
2014

УДК 340.12
ББК 67.9(4УКР)2
Ф54

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-1153 від 5 лютого 2013 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
(протокол № 1 від 7 вересня 2012 р.)*

Авторський колектив:

професор А. П. Гетьман — передмова (у спіавт.); тема 11 (у спіавт.); професор О. Г. Данильян — передмова (у спіавт.); тема 3 (у спіавт.); тема 9 (у спіавт.); тема 11 (у спіавт.); предметний показчик; професор О. П. Дзьобань — тема 2; доцент С. Б. Жданенко — тема 1 (у спіавт.); професор Ю. Ю. Калиновський — тема 6 (у спіавт.); тема 8; тема 10 (у спіавт.); професор Г. П. Клімова — тема 5 (у спіавт.); тема 7 (у спіавт.); доцент І. І. Коваленко — тема 5 (у спіавт.); професор В. О. Лозовой — тема 6 (у спіавт.); професор С. І. Максимов — тема 1 (у спіавт.); тема 4 (у спіавт.); професор Є. М. Мануйлов — тема 7 (у спіавт.); кандидат філософських наук Ю. В. Мелякова — тема 6 (у спіавт.); кандидат філософських наук О. В. Прудникова — тема 3 (у спіавт.); кандидат юридичних наук Н. І. Сатохіна — тема 4 (у спіавт.); тема 9 (у спіавт.); доцент В. А. Трофименко — тема 10 (у спіавт.)

Рецензенти:

О. К. Чаплигін, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і політології Харківського національного автомобільно-дорожнього університету;

О. М. Юркевич, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри логіки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, Ф54 О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. — 2-ге вид., допов. — Х. : Право, 2014. — 248 с.

ISBN 978-966-458-683-9

Навчальний посібник присвячений філософським проблемам правового виховання. У ньому висвітлюються предмет, структура та функції правового виховання, а також його основні філософські проблеми: організаційно-управлінські основи правового виховання, роль правового виховання у формуванні демократичної правосвідомості та правової культури, правове виховання та державотворення тощо. Значне місце в посібнику приділено аналізу традицій правового виховання та освіти в різних цивілізаційних системах, а також проблемам правового виховання в сучасній Україні.

Для студентів, аспірантів і викладачів юридичних вузів і факультетів, а також для тих, хто цікавиться філософськими проблемами правового виховання.

**УДК 340.12
ББК 67.9(4УКР)2**

© Гетьман А. П., Данильян О. Г., Дзьобань О. П. та ін., 2012

© Гетьман А. П., Данильян О. Г., Дзьобань О. П. та ін., доповнення, 2014

© Видавництво «Право», 2014

ISBN 978-966-458-683-9

Передмова	6
------------------------	----------

РОЗДІЛ І

Правове виховання: сутність, структура та основні теоретико-методологічні проблеми

ТЕМА 1. Правове виховання:

предмет, поняття та функції правового виховання	8
§ 1. Предмет курсу. Поняття, сутність та функції правового виховання	8
§ 2. Правова соціалізація як підґрунтя правового виховання. Правове виховання в контексті професійної діяльності юристів	18
Висновки	26
Контрольні питання	27

ТЕМА 2. Структура правового виховання:

принципи, форми, методи	28
§ 1. Загальна характеристика структури правового виховання	28
§ 2. Основні елементи структури правового виховання	36
Висновки	46
Контрольні питання	47

ТЕМА 3. Організаційно-управлінські основи

правового виховання	48
§ 1. Загальна характеристика організації та управління правовим вихованням	48
§ 2. Основні етапи організації правового виховання в сучасному суспільстві	51
Висновки	65
Контрольні питання	66

ТЕМА 4. Роль правового виховання у формуванні

демократичної правосвідомості та правової культури	67
§ 1. Взаємозв'язок правового виховання, правосвідомості та правової культури	67

§ 2. Правове виховання як засіб формування демократичної правосвідомості та правової культури	71
§ 3. Ментально-історичне підґрунтя взаємозв'язку правового виховання, правосвідомості й правової культури в сучасній Україні.....	77
Висновки	86
Контрольні питання	87

РОЗДІЛ II

Прикладні проблеми правового виховання

ТЕМА 5. Особливості правового виховання

в західних країнах	88
§ 1. Правове виховання у країнах Західної Європи	88
§ 2. Американська модель правового виховання	96
Висновки	107
Контрольні питання	108

ТЕМА 6. Правове виховання

у східних країнах	109
§ 1. Особливості правового виховання в Китаї	110
§ 2. Традиції правового виховання в Японії	116
§ 3. Правове виховання в арабських країнах	124
Висновки	133
Контрольні питання	134

ТЕМА 7. Історичні традиції правового виховання

в Україні	135
§ 1. Зародження вітчизняних традицій правового виховання. Правове виховання в культурі Київської Русі	135
§ 2. Традиції правового виховання в культурі України у XVI–XX століттях.....	142
Висновки	152
Контрольні питання	153

ТЕМА 8. Організація правового виховання у СРСР:

позитивні риси та недоліки	154
§ 1. Загальна характеристика організації правового виховання у СРСР	154
§ 2. Особливості правової пропаганди у Радянському Союзі.....	162
Висновки	171
Контрольні питання	172

ТЕМА 9. Правове виховання та державотворення	173
§ 1. Розбудова держави як передумова розвитку правового виховання.....	173
§ 2. Роль правового виховання у державотворенні	176
§ 3. Вплив державотворчих процесів на правове виховання	187
Висновки	191
Контрольні питання	192
 ТЕМА 10. Деформації правової культури й правосвідомості та роль правового виховання в їх подоланні	193
§ 1. Поняття деформацій правової культури і правосвідомості: загальні риси та класифікація	193
§ 2. Девіантна поведінка: поняття, причини, основні різновиди	199
§ 3. Шляхи подолання деформацій правової культури та правосвідомості. Профілактика девіантних форм поведінки.....	205
Висновки	209
Контрольні питання	210
 ТЕМА 11. Правове виховання в сучасній Україні	211
§ 1. Особливості правового виховання в суспільствах, що трансформуються	211
§ 2. Основні завдання та напрями правового виховання в українському суспільстві	218
Висновки	230
Контрольні питання	231
 Література	232
 Предметний покажчик	240

Передмова

Розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави неможлива без правового виховання, за допомогою якого формується необхідний рівень правосвідомості та правової культури громадян і суспільства в цілому. Адже відомо, що саме правосвідомість та правова культура є найважливішими чинниками, які сприяють становленню правової системи держави й демократичних засад суспільства, впливають на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримують і закріплюють його цілісність, стабільний правопорядок. Разом із тим складні трансформаційні процеси, які обумовлюють усі сторони життя суспільства, негативно позначаються на цьому процесі. Економічна криза, неефективна політика державної влади щодо її подолання, політична нестабільність, засилля корупції у всіх ешелонах влади тільки ускладнюють ситуацію у правовій сфері та прискорюють процес втрати як моральних, так і правових орієнтирів громадянами України. Це, у свою чергу, призводить до деформації правосвідомості різного ступеня, погіршення криміногенної ситуації у країні, невиконання правових приписів населенням, що є факторами соціальної нестабільності. Ця обставина обумовлює нагальну потребу в усебічному дослідженні сутності такого складного феномену, як правове виховання, на основі його філософського осмислення.

Особливе значення для сучасної України також має формування професійної культури і правосвідомості правознавців, працівників правоохоронних органів. На нашу думку, у перехідні періоди розвитку суспільства питання, пов'язані з правовим вихованням юристів, потребують особливої уваги. Це пов'язано, по-перше, з тим, що правознавці повинні мати високий рівень професійної правосвідомості та правової культури; по-друге — з необхідністю оволодіння юристами системою знань щодо форм, методів та принципів правового виховання з метою їх практичного застосування у професійній діяльності.

Разом із тим в Україні спостерігається гострий дефіцит якісної навчальної і навчально-методичної літератури з питань правового виховання. Цей посібник, розроблений на основі програми з філософських проблем правового виховання колективом кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», покликаний певною мірою заповнити цю прогалину й допомогти студентам та аспірантам у вивченні цієї дисципліни.

Навчальний посібник складається з двох частин. У першій частині розглядаються предмет, функції та структура правового виховання, розкриваються його організаційно-управлінські основи, роль правового виховання у формуванні демократичної правосвідомості та правової культури. Друга частина посібника присвячена аналізу основних філософських проблем правового виховання: цивілізаційним особливостям правового виховання, історичним особливостям правового виховання в Україні, співвідношенню правового виховання та державотворення, правовому вихованню як засобу подолання деформацій правової культури й правосвідомості, а також обґрунтуванню головних напрямів правового виховання в сучасній Україні.

Посібник містить також список літератури, який репрезентує основні праці видатних філософів, фахівців із правового виховання, монографічну та навчальну літературу з цієї проблематики. Крім того, до кожної теми запропоновано декілька контрольних питань. Усе це сприятиме поглибленому оволодінню студентами знаннями з філософії правового виховання як у ході практичних занять, так і під час самостійної роботи, якій у сучасному навчальному процесі надається дедалі більше значення.

Зрозуміло, автори посібника не претендують на вичерпний аналіз поставлених у ньому проблем, а також на володіння істиною в останній інстанції, отже, будуть вдячні за корисні зауваження й пропозиції, що сприятимуть удосконаленню змісту викладеного матеріалу. Автори висловлюють щире вдячність усім тим, хто допомагав їм у процесі підготовки та друку посібника.

РОЗДІЛ І

Правове виховання: сутність, структура та основні теоретико-методологічні проблеми

ТЕМА 1

Правове виховання: предмет, поняття та функції правового виховання

Правове виховання як складний соціально-педагогічний процес, що посідає особливе місце у системі громадянського виховання, потребує філософського осмислення та обґрунтування задля адекватного вибору його шляхів і форм. Філософське осмислення правового виховання становить завдання особливого розділу практичної філософії і самостійної навчальної дисципліни. Навчальна дисципліна «Філософські проблеми правового виховання» розглядає питання, що пов'язані із з'ясуванням сутнісних характеристик правового виховання, його місця у процесі соціалізації людини, антропологічних та соціальних підстав правового виховання з метою формування правової особистості.

Метою цієї теми є виявлення сутності правового виховання, його мети з точки зору розуміння сенсу права, функцій, а також місця й ролі у професійній діяльності юристів.

---

§ 1. Предмет курсу. Поняття, сутність та функції правового виховання

Розвиток уявлень про поняття правового виховання. У сучасний період категорія «правове виховання» вживається в педагогічній, правовій, філософській, соціологічній літературі, а також у повсякденному житті у спілкуванні між людьми та засобах масової інформації

(ЗМІ). У педагогіці правове виховання розглядається як складова цілісного виховного процесу поряд із фізичним, моральним, ідейно-політичним, естетичним, екологічним та іншими формами виховання. У правовій науці правове виховання визначається як цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування у неї правової культури й активної правомірної поведінки.

Слід зазначити, що поняття «правове виховання» є словосполученням, яке складається з двох термінів: «право» і «виховання», а тому й сам феномен правового виховання входить до предметної сфери як педагогічної, так і правової науки (тобто вивчається ними). Не випадково на стику педагогіки та правознавства виникає особлива дисципліна — правова педагогіка, головним предметом якої (проте не єдиним) є загальнопедагогічні та загальноправові основи правового виховання. Проте існує й більш загальний рівень дослідження правового виховання (як і будь-якого іншого соціального явища) — це рівень комплексного багатогранного осмислення природи правового виховання як соціального феномену, його світоглядно-методологічних основ та граничних підстав. Саме це й входить до предмета курсу «Філософські проблеми правового виховання».

Вихідним пунктом у розумінні природи правового виховання, тобто його сутності, змісту та мети, є питання про його поняття. Аналіз існуючих визначень правового виховання дозволяє виділити такі підходи до розуміння поняття «правове виховання».

1. *Через категорію «діяльність».* Визначення правового виховання через категорію «діяльність» дає підстави розглядати його як цілеспрямовану, послідовну, систематичну діяльність держави та її органів, а також громадських об'єднань і організацій з формування певної системи правових знань, умінь і навичок, правового мислення, правових почуттів — законності, поваги до права і закону, до тих соціальних цінностей, які регулюються та охороняються правом і законодавством. Іншими словами, правове виховання розуміється як цілеспрямована систематична діяльність із формування правової свідомості, правової культури і правової поведінки. Такий підхід підкреслює активну роль і форму процесу виховання.

2. *Через категорію «вплив».* Визначення правового виховання через цю категорію дозволяє розглядати його як визначений і систематичний вплив на свідомість, психіку виховуваних (індивідів і соціальних груп) усього способу суспільного життя та ідеологічних чинників із метою

формування у них на основі правової ідеології глибоких і стійких уявлень, переконань і почуттів, прищеплення їм високої правової культури, навичок юридичного спілкування відповідно до рівня і вимог сучасного правового розвитку суспільства. При цьому наголошується деякою мірою на стихійному, пасивному характері, традиційності виховного процесу, коли відбувається передача накопиченого досвіду старших поколінь молодшим. Під досвідом розуміються відомі людям знання, уміння, способи мислення, правові норми, тобто все створене в процесі історичного розвитку, духовна спадщина людства.

3. *Через категорію «процес».* Такий підхід дозволяє розглядати правове виховання як процес, що охоплює як формування людей під впливом ідеологічних чинників і об'єктивних умов життя, так і цілеспрямований вплив суспільства на свідомість людей, тобто спробу діалектичного поєднання першого та другого підходів. Діалектичний підхід до правового виховання допомагає побачити правове життя як безперервний процес різнопланової дії на суб'єкта права, що створює в його духовному світі особливу картину правового життя.

Ураховуючи розглянуті підходи, *правове виховання* можна визначити як цілеспрямовану систематичну діяльність із формування правосвідомості та правової культури, яка здійснюється у складному процесі взаємодії об'єктивних і суб'єктивних, стихійних та усвідомлених факторів, що впливають на правову поведінку людей. Саме завдяки такій діяльності здійснюється трансляція певної правової культури від одного покоління до іншого.

У той же час процес правового виховання, як і будь-який процес, характеризується певним змістом, наповненням елементами (частинами, сторонами, процесами), які його визначають та ідентифікують. У структурі правового виховання як складного багаторівневого процесу можна виділити такі складові:

– **інформаційна складова** правового виховання здійснюється через правову освіту, навчання, що впливає на раціональний бік процесу засвоєння знань про діюче право. Джерелами навчання є як чинне законодавство, так і пояснювальні матеріали в ЗМІ, наукові праці юридичного змісту, правове спілкування (конференції, лекції, семінари, консультації тощо). Засвоєння юридичної інформації є необхідною, але лише першою ланкою правового виховання, адже самі знання дозволяють людині зорієнтуватися у конкретній юридичній ситуації на рівні виконавця правових приписів;

– **оціночна складова** правового виховання передбачає критичне (оцінювальне) ставлення суб'єкта до змісту правових знань, формування ціннісної, світоглядної сторони правосвідомості. Ціннісний, емоційно-вольовий вплив, у свою чергу, суттєво обмежений реальною правовою практикою. Така обмеженість зумовлена тим, що неможливо виховати повагу у людини до тих цінностей, які проголошуються на словах як політичними лідерами перед населенням, так і простими вихователями й вчителями перед дітьми та юнацтвом, але відсутні в суспільній свідомості та діяльності людей;

– **регулятивна складова**, яка полягає у формуванні на основі ціннісного вибору установки на правомірну поведінку. За умов трансформації соціальної системи зазвичай спостерігається викривлення ціннісних орієнтирів людини, особливо молоді. Підвищується криміналізація, що сприяє виникненню почуття безкарності та всездозволеності. За таких умов виховання поваги до правопорядку, прищеплення звички діяти відповідно до вимог права стає особливо актуальним. Таке ставлення до права забезпечується не лише освітою, навчанням, а й юридичною практикою державних органів і суспільних інститутів;

– правове виховання також містить такі складові, як **легітимаційна** (виховання почуття необхідності норм) та **організаційна** (організація діяльності суб'єктів правового виховання в межах державних і суспільних інститутів).

Зазначені змістовні складові правового виховання не слід розглядати як окремі й самостійні його напрями, вони взаємодоповнюють та передбачають одна одну, становлячи єдину комунікативну систему, що спрямована на відтворення функціонування права, правової культури і самого правового життя.

Методологічні основи розуміння сутності та мети правового виховання. Як би ми не визначали розвиток правового виховання, це насамперед цілеспрямований процес, а отже, визначення мети є визначальним. Водночас глибоке розуміння мети правового виховання залежить від уявлення його сутності, що залежить як від усвідомлення того, що таке право, так і від розуміння процесу виховання, які, у свою чергу, спираються на відповідні методологічні засади. Причому, якщо мета правового виховання залежить від розуміння права (а отже, праворозуміння є світоглядною основою правового виховання), то спосіб досягнення цієї мети залежить від розуміння феномену виховання

(а тому можна стверджувати, що розуміння природи (сутності) виховання є методологічною основою правового виховання).

Перш за все звернемося до тези про те, що розуміння сутності правового виховання (*правовиховання*) значною мірою залежить від розуміння самого права (праворозуміння). Як відомо, існують чотири основних підходи до розуміння права, кожний із яких робить акцент на одному з його аспектів: 1) правовий позитивізм — на зовнішньому боці, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) правовий об'єктивізм — на соціальній обумовленості права, його укоріненості в житті; 3) правовий суб'єктивізм, або класичні концепції природного права, — на ідеально-моральній складовій права, на ідеї права, що розкривається у свідомості суб'єкта; 4) правова інтерсуб'єктивність, або неklasичні концепції природного права, — на тому значеннєвому аспекті права, що виявляється в процесі взаємодії суб'єктів, їх комунікації й інтерпретації позиції іншого¹. Водночас концепції позитивізму-об'єктивізму, з одного боку, і концепції суб'єктивізму-інтерсуб'єктивності — з другого, роблять акцент на різних сторонах права: перші — на його фактичності, другі — на його ідеальності. Тому всі концепції праворозуміння можна звести до двох основних підходів: позитивістського (авторитарного) та природно-правового (гуманістичного).

Згідно з позитивістським підходом, під правом розуміється продукт держави: право — наказ офіційної влади. Тут право зводиться до офіційно-владних установлень, до формальних джерел позитивного права, тобто до закону — до того, що офіційно наділене в цей час і в цьому місці владно-примусовою силою. Право похідне від держави, його принципом є владна сила, забезпеченість владним примусом.

Для природно-правового типу праворозуміння характерне розрізнення права і закону (позитивного права). При цьому під правом розуміється дещо об'єктивне, незалежне від волі, розсуду або свавілля державної влади.

Перший підхід до права асоціюється з порядком, а в практиці управління і надзору тут панує принцип «все, що не дозволено, заборонено»; другий — зі свободою, а його принципом є: «все, що не заборонено, дозволено».

---

¹ Докладніше див.: Філософія права [Текст] : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2009. — С. 23–39.

Позитивістське (авторитарне) розуміння права було домінуючим за радянських часів. Відповідно й система правового виховання орієнтувалася на образ права як державного встановлення. Потрібно було лише знати вимоги закону та виконувати їх. Тому сутність правового виховання зводилася до цілеспрямованої діяльності державних інститутів із впливу на правосвідомість для забезпечення правомірної поведінки. Воно було націлене на зміцнення соціалістичної держави (хоча його ідеалом проголошувався всебічний та гармонічний розвиток особистості). Саме позитивістське розуміння права як владно встановлених норм визначає і сутність правового виховання як внесення у правосвідомість громадян державно-владних ідей.

Для протилежного підходу характерне розуміння права як багатогранного процесу, в якому вимоги свободи та порядку поєднуються, а його головним змістом вважаються права людини. Тому й сутність правового виховання розуміється як формування поваги до прав людини, як створення умов для реалізації рівної свободи кожного. Природно-правове розуміння права зумовлює гуманістичний підхід до правового виховання. Якщо право розуміти як систему загальнообов'язкових норм, що забезпечують сумісне громадянсько-політичне існування людей на засадах особистої свободи і за мінімуму карального насильства, то сутністю правового виховання за цією концепцією слід вважати виховання особистості. Таке виховання означає перш за все виховання самостійності, або автономії, як вирішальної ознаки особистості. На арені соціального життя автономія виявляє себе як ініціативність, відповідальність, заповзятливість, здатність суворо контролювати свою поведінку і підкоряти її єдиній життєвій стратегії. Саме дефіцитність особистості у суспільстві зумовлює й проблему правового нігілізму в найширшому значенні. В умовах формування правової держави виникає потреба в автономному суб'єкті.

Отже, виходячи із гуманістичного природно-правового підходу до розуміння права, можна стверджувати, що мета правового виховання полягає у створенні умов для становлення автономної особистості, що здатна визначати себе і керувати собою, усе вирішувати самостійно і брати на себе відповідальність, довіряти і поважати себе та інших, адже для того, щоб бути здатним до сприйняття «духу права», необхідно мати певні якості, засвоїти настанови правосвідомості.

Інша сторона філософсько-методологічного дослідження правового виховання полягає в розумінні сутності самого виховання з точки зору різних методологічних підходів. Тут правове виховання виступає як *правовиховання*.

У сучасній етико-педагогічній літературі, що розглядає проблеми виховання, домінують в основному два полярних підходи: а) авторитарний підхід, у якому акцентоване патерналістське розуміння виховання як дії ззовні; б) гуманістичний підхід, що розглядає виховання з точки зору тих процесів, які здійснюються всередині свідомості особистості. Проте ці два підходи існують як певні ідеальні типи, а в «чистому вигляді» сфера їх застосування є обмеженою. Тому заслуговує на підтримку думка вчених, які вважають, що авторитарний підхід як зовнішнє примушення і гуманістичний підхід як вільне розгортання внутрішніх можливостей індивіда можуть бути синтезовані в єдиній концепції стадіального розвитку особистості. Згідно з цією концепцією, виховання проходить через низку стадій: воно починається із зовнішньої дії на дитину й орієнтоване в остаточному підсумку на формування автономної особистості, здатної до кооперації та співпраці з іншими. Саме в цьому напрямі розвивав свою концепцію філософії виховання, яка органічно містила правове виховання, відомий російський філософ і юрист С. І. Гессен. Згідно з його концепцією, кожна людина проходить стадії аномії, гетерономії і автономії, яким, по суті, і відповідають три ступені освіти: дошкільна, шкільна і позашкільна. Дослідник вважав, що у школі має здійснюватися не просто правове виховання як один із видів виховання взагалі, а сама організація шкільного життя має бути не чим іншим, як вихованням права, або правовим вихованням¹.

Водночас слід підкреслити, що найбільш перспективним для теорії і практики правового виховання в сучасній Україні є «емансипаторський» дискурсивно-комунікативний підхід до виховання, що дозволяє трактувати правове виховання як складну систему комунікативних відносин, спрямованих на відтворення правового суб'єкта і всієї правової системи.

У цьому контексті саме інтегральна концепція правової реальності, яка орієнтується на інтерсуб'єктивне праворозуміння і комунікативну модель правовиховання (як трансформацію гуманістичного і стаді-

---

¹ Гессен, С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию [Текст] / С. И. Гессен. – М. : Школа-Пресс, 1995.

ального підходів), може бути тією основою, яка дозволить докорінно перетворити систему правового виховання в Україні. При цьому вона не вимагає відкинути вже існуючі концепції правового виховання як діяльності, як діалектичного процесу і як впливу, а включає їх як певний аспект більш широкого підходу. Концепція правової реальності передбачає, що головним її елементом виступає правовий суб'єкт, або автономна правова особистість. Тому основною метою правового виховання слід вважати формування правової особистості як суб'єкта права через механізми формування і вдосконалення правосвідомості, а також відтворення такого суб'єкта і всієї правової реальності як системи комунікації з іншими суб'єктами, тобто через механізми правової культури. Таке розуміння мети правового виховання не суперечить її поширеному визначенню як «розвитку правової свідомості людини і правової культури суспільства в цілому». Воно лише вказує на необхідну якісну характеристику носія правової свідомості і правової культури — бути автономною правовою особистістю, яка через взаємодію з іншими правовими суб'єктами забезпечує цей розвиток.

Цінності й традиції як світоглядна основа правового виховання. Правове виховання відбувається у певному соціокультурному контексті і спирається на цінності, традиції та ідеали суспільства. При цьому формування системи правового виховання постає як засіб трансляції найбільш значущих правокультурних цінностей та ідеалів, тобто благ культури. Традицією вважаються ідеї, смаки, звичаї, правила поведінки, що історично склалися в суспільстві і передаються з покоління в покоління. Соціокультурне середовище розуміється як створені людиною умови існування, що передбачають соціальні і культурні (економічні, правові, освітні, професійні, національно-етнічні) інститути та установи, норми і цінності, ідеали та зразки, зміст і значення, які визначають мотиви та способи поведінки, принципи духовної, соціальної, культурної регуляції і саморегуляції. Окремо слід зазначити, що на ці умови нашаровуються етноментальна специфіка, особливості конкретно-історичної епохи і державного устрою.

Як соціокультурний феномен правове виховання завжди спирається на усталені суспільно-культурні традиції, прийняті цінності та норми. Правове виховання — це діяльність переважно комунікативна (колективна), яка обов'язково враховує правовиховні «матриці» (традиційні зразки) минулих періодів, а також передбачає взаємодію багатьох суб'єктів у процесі правового спілкування.

Засвоєння правових цінностей передбачає оволодіння правокультурними навичками і вміннями, необхідними для засвоєння даної правової культури. Правове виховання не може також розвиватися поза засвоєнням знань про право, які стали вже суспільним надбанням і зберігаються в соціально-правовій пам'яті.

Правові традиції є універсальною формою фіксації, закріплення й збереження елементів правокультурного досвіду, універсальним механізмом його передачі. У такий спосіб вони забезпечують стійку історико-генетичну спадковість у соціокультурних процесах.

Важливими характеристиками соціокультурних засад правового виховання є:

- спадковість, що здійснюється через передачу певного досвіду правового виховання від покоління до покоління;
- система правових цінностей, що залучається до змісту правовиховних традицій певної спільноти (нації, народу);
- правова самоідентичність як сукупність основоположних стійких рис, що визначають своєрідність правової системи соціуму і його духовної сфери.

Формування правових цінностей, традицій, менталітету та типу соціальної самоідентичності дозволяє «пробудити» правову свідомість громадян. Органічно вплетені у правовиховний процес засади правової культури не просто відтворюються, а щоразу реконструюються знову для кожного покоління громадян.

Стан правового виховання в суспільствах, що трансформуються. Сучасне українське суспільство перебуває на етапі трансформації, становлення своєї державності та формування національної та правової ідентичності. Особливість нинішньої ситуації з правовим вихованням в Україні та його теоретико-методологічним забезпеченням полягає в тому, що засвоєння та розвиток сучасних концепцій праворозуміння здійснюється швидше, ніж модернізація правової системи в цілому, включаючи і процеси правового виховання. З одного боку, спостерігаються такі процеси: а) зміна у суспільних світоглядно-ціннісних орієнтирах, тобто перехід від ідеалу і практики соціалістичної держави з притаманним їй принципом «верховенства влади» до ідеалу і практики правової держави з притаманним їй принципом «верховенства права»; б) зміна методології праворозуміння (від позитивізму до природно-правових і інтегральних концепцій). Проте це автоматично не створює змін у теорії та практиці виховання взагалі й правового

виховання зокрема. Цей процес має певну соціальну інерцію. Отже, завдання, яке стоїть перед теорією і практикою правового виховання у її філософському осмисленні, полягає в тому, щоб, використовуючи вже напрацьований методологічний та методичний арсенал правового виховання, намагатися трансформувати його у напрямі потреб сьогодення, використовуючи як західний досвід, так і досвід вітчизняної філософії та філософії права.

Функції правового виховання. Зазвичай функціями в науці прийнято вважати призначення, роль, яку виконує соціальний інститут стосовно потреб суспільної системи, індивідів, напрями діяльності соціального утворення. Визначення функцій правового виховання залежить від розуміння сутності, змісту та цілей правового виховання. Якщо метою правовиховання є формування законослухняної людини, то його функції обмежуються передачею певної суми правових знань, формуванням правових навичок та установки на правомірну поведінку. Якщо ж метою правового виховання є формування автономної правової особистості як суб'єкта права, то й набір функцій буде дещо іншим. Власне кажучи, мета як бажаний кінцевий результат і визначає напрями діяльності, призначення, тобто функції правового виховання. До найважливіших з них належать: світоглядна, аксіологічна, соціокультурна, регулятивна, інформаційно-просвітницька, комунікативна.

Світоглядна функція правового виховання полягає у формуванні в людини загального погляду на світ права, належної правової поведінки, правових поглядів, почуттів, правових орієнтирів, критичного ставлення до правової дійсності, іншими словами, воно формує правовий світогляд людини.

Аксіологічна функція правовиховання виявляється у прищепленні людині таких правових та загальнолюдських цінностей, як гуманізм, рівність, справедливість, повага до прав і свобод людини тощо. У процесі правового виховання правові знання перетворюються у власні переконання, стаючи орієнтирами правової поведінки.

Соціокультурна функція правового виховання реалізується у відтворенні та реконструюванні засад правової культури для кожного покоління громадян. Таким чином, залежно від наявних об'єктивних інституційних умов кожне наступне покоління того чи іншого соціуму має можливість засвоювати механізм формування правової культури як соціокультурного феномену та продукувати умови й передумови її соціально-історичного відтворення.

Регулятивна функція правового виховання здійснюється дещо опосередковано: формуючи правосвідомість (правові знання, переконання, оцінки, цінності, традиції, менталітет) громадян, правове виховання впливає на їх мотивацію, а отже, й на поведінку, скеровуючи її в суспільно бажаному, правомірному напрямі. Отже, правове виховання є чинником правової регуляції суспільно-правових процесів.

Інформаційно-просвітницька функція полягає в тому, що у процесі правового виховання відбувається трансляція (передача) інформації про належне правове, тим самим підвищується рівень освіченості громадян. Правове виховання тісно пов'язане з правовим навчанням, виховання не може здійснюватись без навчання, а навчання певною мірою здійснює і виховний ефект.

Комунікативна функція полягає в тому, що, з одного боку, комунікація, спілкування є одним із способів правового виховання, а з другого — саме виховання впливає на формування комунікаційного правового середовища, його якості і зміст.

Визначення сутності й функцій правового виховання дозволяє розглянути його співвідношення з правовою соціалізацією як засобів розвитку правової культури особистості взагалі і професійних юристів зокрема.

§ 2. Правова соціалізація як підґрунтя правового виховання. Правове виховання в контексті професійної діяльності юристів

Сутність правової соціалізації. Правове виховання здійснюється впродовж усього процесу соціалізації особистості. Ці процеси є діалектично пов'язаними. З одного боку, правове виховання є невід'ємною складовою процесу соціалізації, а з другого — правова соціалізація суттєво впливає на процес правового виховання. Коротко розглянемо основні ознаки соціалізації.

Під соціалізацією, як правило, розуміють процес входження людини в суспільство, включення її у соціально-правові зв'язки та інтеграцію в різні типи соціальних спільнот. У процесі соціалізації формуються соціальні якості, властивості, знання, навички, уміння людини, її культура (зокрема, правова), і вона стає дієздатним учасником сус-

пільних відносин. Сутність правової соціалізації можна розглядати з різних точок зору.

1. Згідно з *культурологічною концепцією*, правову соціалізацію слід розглядати як *процес засвоєння* індивідом *правової культури*. При цьому правова культура є і передумовою, і кінцевою метою, результатом соціалізації, являючи собою механізм трансляції правової культури від покоління до покоління за допомогою правового виховання. Кожний конкретно-історичний тип суспільства надає пріоритет певним особистісним якостям, склад яких і визначає у результаті як методи правової соціалізації взагалі, так і форми правового виховання зокрема. В умовах інформаційного суспільства (його розбудови) актуальний склад і особливості особистісних якостей суттєво змінюються. Змістовно правова соціалізація визначається як процес засвоєння правових знань і правових навичок, необхідних людині для того, щоб стати членом конкретного суспільства, формувати свій спосіб правового життя. Процес соціалізації продовжується протягом усього життя. По суті соціалізація ототожнюється з інкультурацією — процесом, у ході якого індивід засвоює традиційні способи правового мислення й правових дій, характерні для правової культури, до якої він належить.

2. У *психологічних напрямках* правової науки та в соціальній психології правова соціалізація практично ототожнюється із *соціально-правовою адаптацією* в широкому її розумінні. Адаптація виступає як інтегративний показник внутрішнього стану людини, який віддзеркалює її спроможність виконувати певні функції: адекватне сприйняття оточуючої дійсності і власного організму; адекватна система відносин і стосунків з оточенням; здатність до праці, навчання, дозвілля; здатність до самообслуговування і взаємообслуговування в сім'ї та колективі; адаптивність поведінки згідно з рольовими очікуваннями інших. У даному контексті саме правове виховання забезпечує адекватність сприйняття явищ правової культури і в сукупності зі сформованим її рівнем забезпечує належну правову поведінку.

3. *Педагогічні концепції*, як правило, визначають правову соціалізацію (поряд із індивідуалізацією) як елемент процесу правового виховання, його механізмів, що обумовлюють зміст і методи відповідно колективістського та індивідуалістського виховання. При цьому правова соціалізація забезпечує входження людини у спільноти, колективи і життя в них, усупільнення її діяльності, засобів праці, способу життя і думок. У результаті цього особа формується як представник класів,

інших соціальних груп і соціальних прошарків, як носій певного різновиду правової культури та певного рівня правосвідомості.

Зазначені підходи до розуміння правової соціалізації акцентують увагу на різних аспектах цього процесу, який слід розглядати як комплексний, тобто такий, що включає в себе як зовнішній бік «входження» індивіда в правовий простір, так і внутрішню психологічну його адаптацію. Як приклад, можна розглянути положення іноземця, що тривалий час перебуває в чужій країні: йому потрібно не тільки опанувати зовнішні моделі правової поведінки, а й навчитися розуміти особливості правового менталітету країни перебування.

Особливе значення в дослідженні впливу правового виховання на процес соціалізації має визначення суб'єктивно-об'єктивної сторони соціалізації. Людина як суспільний діяч певним чином сама створює умови й обставини як свого власного, так і суспільного життя в цілому. Її дії органічно вплетені в механізм функціонування різноманітних соціально-правових систем. Особистість виступає одночасно і як об'єкт, і як суб'єкт соціально-правової взаємодії, що має діалектичний характер.

На підставі аналізу різних підходів до визначення і розгляду правової соціалізації можна зробити висновок, що правова соціалізація особистості — це не тільки процес впливу суспільства (соціально-правової системи) на індивіда, а їх взаємодія, у якій виявляється подвійна (індивідуально-суспільна) людська природа. Ця взаємодія певною мірою становить механізм правової соціалізації і схематично виявляється в таких етапах.

По-перше, це передача соціально-правового досвіду від суспільства до індивіда. Цей досвід полягає у засвоєнні людиною сукупності знань про культурні та правові норми й цінності, типи правової поведінки, як соціально переважних, так і відхильних, таких, що суперечать соціальним нормам. Вона включає в себе не тільки усвідомлені, цілеспрямовані, контрольовані впливи, а й стихійні, спонтанні процеси, що здійснюють безпосередній і опосередкований вплив на розвиток особистості. Тут індивід виступає як об'єкт впливу, і правове виховання є більш активним щодо правосвідомості конкретної особистості.

По-друге, суб'єктивування, тобто осмислення і засвоєння культурно-правового досвіду індивідом (такий процес називається інтеріоризацією). На такому рівні індивід є суб'єктивно-об'єктивною єдністю. Здійснюється зіставлення сприйнятого із соціального середовища

культурно-правового досвіду з власними особистісними ціннісно-правовими орієнтирами, своєрідна його фільтрація. У результаті деяка частина набутого знання, перетворюючись, трансформується у внутрішні регулятиви правосвідомості й поведінки, а інша частина може бути відхилена в категоричній формі або залишена без уваги.

По-третє, об'єктивування особистістю індивідуального досвіду соціально-правових дій. Тут мова йде про те, що набуті й засвоєні правові знання, навички, звички тощо так чи інакше виявляються в діяльності суб'єкта права, у його стосунках з іншими суб'єктами. Саме об'єктивування правового досвіду може служити тим показником, за яким можна оцінити ступінь і якість правового виховання.

Зазначені етапи соціалізації виражають, так би мовити, цикл інтеграції індивіда в різні типи соціальних спільнот. Однак процес соціалізації не вичерпується зазначеним циклом, оскільки і суспільство, і особистість, будучи цілісною одиницею, мають певні правові потреби, прагнуть до збереження власної самостійності та юридичної незалежності, а отже, їх взаємодія є доволі суперечливою. У практичній життєдіяльності вона становить певну єдність і її реалізація виражається в достатньо складному сплетінні, взаємодоповненні й взаємообумовленості в ході процесу соціалізації. Індивід не розчиняється в тій спільноті, членом якої він є. Наприклад, коли людина влаштовується на роботу, для неї трудовий колектив постає як зовнішнє об'єктивне соціальне утворення, життєдіяльність якого підкоряється певним правилам, нормам, має свої цілі, інтереси тощо. На початковому етапі людина є об'єктом впливу з боку трудового колективу, який транслює їй основні правила своєї життєдіяльності. Поступово вживаючись у колектив, людина засвоює ці правила, фільтруючи та перетворюючи їх у власні свідомі імперативи. Згодом людина стає повноправним членом колективу, частиною колективної свідомості, допомагаючи новим колегам соціалізуватися в ньому. Утім індивід не є механічною часткою колективу, він бере активну участь у створенні нових стандартів поведінки, корекції ціннісної системи, особливо в ситуації демократичних політико-правових трансформацій. Індивідуальна система цінностей і інтересів ніколи повністю не збігається з колективною, тому взаємне пристосування і адаптація індивіда та колективу відбуваються постійно. Цей спрощений приклад демонструє загальний механізм соціалізації індивіда, проте він відбувається і в більш складних соціальних утвореннях.

Від рівня правового виховання залежать рівень правової культури особистості, швидкість перетворення соціальної й правової норми в реальність, нормативних вимог у звичку, у соціально активну поведінку. Однак засвоєння системи соціально-правових цінностей і перетворення їх у внутрішню потребу індивіда неможливі без його власних зусиль. Тут потрібне внутрішнє бажання індивіда сприймати ті ж цінності, які культивуються в суспільстві.

Отже, основним фактором правової соціалізації особистості є соціальне середовище, з яким людина взаємодіє, оскільки:

по-перше, воно є сукупністю ролей і статусів, які суспільство пропонує людині;

по-друге, складається із сукупності соціальних, політико-правових інститутів, суспільних організацій, соціальних спільнот, у межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі і набуває бажаних соціальних статусів;

по-третє, елементами соціально-правового середовища, що визначають правову соціалізацію особистості, є сукупність існуючих соціальних та правових норм, цінностей, знань, звичок і навиків, умінь, якостей, яких людина набуває, щоб відповідно до потреб суспільства відігравати відповідні ролі й підтримувати набутий статус;

по-четверте, соціальне середовище охоплює сукупність соціальних, політико-правових інститутів і соціальних технологій правового виховання, відтворення й передачі культурно-правових зв'язків, цінностей, норм.

Спілкування з людьми, повсякденна соціальна діяльність і є тим середовищем, де існує людина. У процесі історичної практики індивід виявляє соціальну суть, формує свої соціальні якості, засвоює, виробляє ціннісні орієнтації. Кожна конкретна особистість має свою індивідуальну структуру, зміст якої є різним на різних етапах її розвитку. Наскільки більш розвиненою є особистість, настільки більшою мірою виявляються її соціальні властивості. Діяльність і спілкування, які певним чином детерміновані соціокультурним середовищем, правосвідомістю та правовим вихованням, надають особистості неповторних результатів соціалізації, зумовлюють необхідність розвитку спроможності самооцінки. Однак ступінь соціалізації та якість самооцінки людей є далеко не однаковими. Вони залежать і від генних властивостей, і від умов розвитку людини (зокрема, культурних), і від самосвідомості, і від рівня правової освіченості. Самосвідомість

і самооцінка в сукупності утворюють головний стрижень особистості, навколо якого формуються риси характеру, мотиви й інтереси, переконання й ціннісні орієнтації, світогляд і соціальні почуття, правосвідомість, правова культура, на які повинна орієнтуватися система правового виховання.

Правове середовище, впливаючи через систему правового виховання на особистість, виробляє певні особистісні стереотипи для ефективного впорядкування зв'язків між людьми, колективного співіснування та індивідуальних вчинків, а також для ефективного керування діяльністю окремих членів суспільства.

Слід зазначити, що в сучасних умовах життєдіяльності нашого суспільства, його трансформації єдина система нормативного регулювання відносин, яка у майбутньому має всебічно відобразити інтереси всіх соціальних прошарків, соціальних груп та осіб, тільки формується. Такий стан справ істотно ускладнює процес соціалізації особистості, спонукає до пошуку як адекватних напрямів і шляхів такого процесу, так і форм і методів правового виховання.

Отже, правова соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює правові знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноцінному і повноправному члену суспільства. Зміст правової соціалізації особистості охоплює засвоєння нею юридичної мови соціальної спільноти; відповідних способів, методів мислення, властивих правовій культурі; форм раціональності й правових почуттів, правових норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо.

Діалектика правової соціалізації та правового виховання як підґрунтя правовиховного процесу. Як зазначалося, правове виховання є складовою частиною механізму правової соціалізації, за допомогою якого формуються соціально-правові орієнтири поведінки. Поза вихованням не може бути реального процесу соціалізації, оскільки саме категорія «виховання» дозволяє найбільш предметно, цілеспрямовано й глибоко проаналізувати різноманітні соціальні явища, у тому числі й процес формування й соціалізації особистості.

Діалектику, тобто взаємозв'язок, взаємовплив і взаємодію правової соціалізації і правового виховання, можна розглянути в різних проекціях. З точки зору місця індивіда в кожному з процесів: у ході правової соціалізації людина, індивід є суб'єктом, оскільки набуття соціальних якостей для людини є насамперед життєво необхідною

умовою її буття, це, так би мовити, «в її інтересах». Людина, яка не здатна до соціалізації (наприклад, аутист або психічно хворий), не має змоги жити самостійно. Можна сформулювати питання щодо соціалізації так: «Хто соціалізується?». Людина є активним агентом процесу соціалізації. У процесі правового виховання людина, скоріше, виступає як об'єкт впливу з боку соціуму. Як уже зазначалося, суспільство зацікавлене в наявності у громадян певного рівня правової культури, системи правових знань, умінь і навичок, правового мислення, правових почуттів. Отже, активним агентом правового виховання є соціум, а індивід — об'єктом правовиховного процесу, тим, «кого виховують». Такий підхід, звісно, є теоретичною схематизацією. Діалектика правової соціалізації і правового виховання є набагато складнішою, адже і правове середовище в ході соціалізації відіграє не лише пасивну роль, і активна позиція суб'єкта в процесі виховання має величезне значення.

Співвідношення правової соціалізації і правового виховання можна розглядати з точки зору характеру процесу. Здебільшого процес правового виховання має цілеспрямований характер, оскільки за своїм визначенням це організований, систематичний, цілеспрямований і керований вплив на людину з метою формування бажаних соціальних якостей. Соціальні ж якості, яких уже набуто завдяки системі правового виховання, є своєрідним фільтром, який пропускає імпульси соціального середовища. Звичайно, сама індивідуальність особистості, її потенційні можливості освоїти культурний пласт суспільства, її потреби та інтереси, спрямованість її соціальної активності (емоційно-психологічний аспект правосвідомості) виступають найважливішими факторами її правової соціалізації. І хоча в пасивній формі виховний вплив здійснюють і конкретні події, соціальні явища, тобто правове життя, у цілому процес правового виховання певною метою спрямовується. Процес правової соціалізації відбувається не тільки цілеспрямовано (оскільки її невід'ємною складовою є правове виховання), а й стихійно, під впливом неконтрольованих процесів, особливо в молодіжному середовищі. Це є дуже важливим, якщо враховувати ступінь спрямованості й темпи зростання молодіжних девіацій, які останнім часом набувають загрозливих тенденцій. У процесі соціалізації індивід засвоює не тільки зразки належної поведінки, а й такі, що не є бажаними, але поширені у певному соціальному середовищі, сприймаючи їх помилково як належні.

Якщо суспільство вчасно не відреагує на девіаційні процеси, що поширюються, шляхом організації цілеспрямованого впливу на молодіжне середовище, йому буде загрожувати всеохоплююча криміналізація, що здатна проникати практично в усі сфери його життєдіяльності. Єдино дієвими заходами в такій ситуації є вдосконалення форм правовиховного впливу відносно всіх груп і прошарків суспільства, активізація й оптимізація правовиховного процесу, спрямованого в сучасних умовах на прискорення правової соціалізації.

Належний ступінь розвитку правової культури на всіх її рівнях передбачає формування правосвідомості, розробку й застосування законів, формування системи ціннісно-правових орієнтацій, соціалізацію й адаптацію особистості. При цьому процеси правової соціалізації на сьогодні стають однією з головних умов розвитку й удосконалення творчих потенціалів сучасного українського суспільства і є одним із найважливіших етапів у духовному оновленні українців, яке знаходить свій вияв у активній життєвій позиції людей.

Опановуючи за допомогою правового виховання правову культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності. Тому права соціалізація не існує без індивідуалізації в праві. Процес поєднання факторів, що характеризують умови соціально-правового середовища, із факторами особистими становить механізм правової соціалізації, до складу якого органічно входить система правового виховання.

Правове виховання в контексті професійної діяльності юристів. Правове виховання набуває особливого значення для професійної юридичної діяльності, оскільки постать юриста є, з одного боку, втіленням правової культури (принаймні так повинно бути), а з другого — він сам виступає в ролі вихователя, тобто виконує виховні функції.

Утім роль вихователя може виконувати далеко не кожний. У суспільному масштабі таким вихователем може стати видатна людина, яка розкриє людям очі на істинний стан справ у сфері захисту прав людини, у справі протистояння державному свавіллю.

Тому у справі підвищення рівня правової культури суспільства основний акцент має бути зроблений на правовому вихованні у формі перш за все правового навчання (для дорослих) і інформування населення про існуючі юридичні приписи та їх наслідки. Необхідно ознайомлювати населення зі зразками та ідеалами, правовим досвідом

і традиціями тих країн, де рівень правової захищеності особистості, а тому й рівень правової культури, вищий, ніж в Україні. Особливо важливо навчати цьому майбутніх юристів-професіоналів, щоб основну мету своєї діяльності вони бачили у захисті прав та свобод людини від свавілля суспільства і держави, тобто у захисті слабкого від сильного, що є одним із центральних постулатів загальнолюдської моралі й культури в цілому. Професійна правова культура передбачає не тільки наявність знань про сутність, характер і взаємодію правових явищ, механізм правового регулювання, правове поле держави, його окремих напрямів. Вона включає критичне творче осмислення основ права, законів, правових явищ з точки зору їх гуманістичного, демократичного і морального змісту, знання особливостей етичної культури і національних традицій того регіону, де здійснюється професійна діяльність.

Юрист, який у результаті професійної підготовки має найглибші уявлення і знання про право, своєю професійною діяльністю або сприяє засвоєнню людьми позитивного образу права в цілому та його суб'єктів зокрема (чиновників, держслужбовців, правоохоронців тощо), або несе розчарування в можливості здійснення найпривабливіших правових цінностей. Тому оволодіння засадами і навичками правового виховання саме юристами має величезне загальносуспільне значення.

Висновки

1. Правове виховання в контексті філософського осмислення визначається як процес формування автономної правової особистості, тобто соціально активної особистості з високим рівнем правової свідомості та правової культури. Розуміння сутності правового виховання залежить від розуміння як права, так і самого процесу виховання.

2. Світоглядну основу правового виховання становлять усталені суспільно-культурні традиції, прийняті цінності та норми. У той же час правове виховання постає як засіб трансляції найбільш значущих правокультурних цінностей та ідеалів.

3. Найважливішими функціями правового виховання є такі: світоглядна, аксіологічна, соціокультурна, регулятивна, інформаційно-просвітницька, комунікативна.

4. Правове виховання знаходиться в діалектичній єдності з правовою соціалізацією: з одного боку, виховання є одним із засобів соціалізації, а з другого — правове виховання здійснюється протягом усього процесу соціалізації.

5. Особливого значення правове виховання набуває для майбутніх юристів, які самі повинні демонструвати високий рівень правової культури та бути зразком наслідування для громадян.

Контрольні питання

1. Як визначається предмет курсу «Філософські проблеми правового виховання»?
2. У чому полягають особливості філософського розуміння правового виховання?
3. Яким чином визначення мети правового виховання залежить від розуміння права?
4. Яке місце посідають цінності і традиції у процесі правового виховання?
5. Які функції правового виховання вам відомі?
6. Як пов'язані правове виховання і правова соціалізація?
7. Яке значення має правове виховання у професійній діяльності юристів?

ТЕМА 2

Структура правового виховання: принципи, форми, методи

Правове виховання є планомірним, керованим, організованим, систематичним і цілеспрямованим процесом впливу на свідомість, психологію громадян усією сукупністю багатоманітних правовиховних форм, засобів і методів, наявних у арсеналі сучасної правової діяльності. Метою зазвичай є формування в їх правосвідомості глибоких і стійких правових знань, переконань, потреб, цінностей, звичок правомірної поведінки.

Правове виховання полягає в передачі, накопиченні й засвоєнні знань принципів і норм права, а також у формуванні відповідного ставлення до права і практики його реалізації, умінні використовувати свої права, дотримуватися заборон і виконувати обов'язки. Звідси — необхідність в усвідомленому засвоєнні основних, потрібних положень законодавства, виробленні почуття глибокої поваги до права. Одержані знання повинні перетворитися на особисте переконання, міцну установку чітко слідувати правовим розпорядженням, а потім — внутрішню потребу дотримуватися вимог закону.

Отже, правове виховання полягає в системі заходів, спрямованих на формування правових ідей, норм, принципів, що становлять цінності світової й національної правової культури. Таким чином, виникає нагальна потреба у вивченні самої структури правового виховання, її основних елементів та зв'язків між ними.

---

§ 1. Загальна характеристика структури правового виховання

За сучасних умов розвитку українського суспільства виникає необхідність сформулювати сукупність загальних підходів до розуміння цілей, завдань, принципів і основних напрямів функціонування всіх його систем та постійно їх коригувати. Такі загальні підходи мають лежати в основі створення програмних і нормативно-правових документів стосовно визначення основних напрямів державної політики й суспільної діяльності у сфері правового виховання. Власне йдеться про

визначення й обґрунтування концептуальних основ побудови й функціонування системи правового виховання в Україні. У зв'язку з цим особливої уваги потребує вивчення структури системи правового виховання та механізму її функціонування. Причому тут слід мати на увазі, що система правового виховання — різнорівнева конструкція, яка охоплює різні за рівнем «прошарки» соціокультурної дійсності.

Передусім необхідно визначитися з поняттями структури взагалі й структури правового виховання зокрема. Під *структурою* (від лат. *structūra*) розуміють взаєморозташування та певний взаємозв'язок складових частин цілого, внутрішню будову. Структура також може стосуватися устрою, організації чого-небудь.

У свою чергу, під *структурою правового виховання* будемо розуміти такий взаємозв'язок і взаємодію об'єктів, суб'єктів, цілей, методів, способів, форм та засобів правовиховної діяльності, який забезпечує формування очікуваного суспільством рівня правосвідомості й правової культури. Вивчаючи структуру правового виховання, пам'ятатимемо, що категорія «структура» обов'язково співвідноситься із категорією «система», оскільки система без структури не має сенсу. Розглянемо сутність та зміст структури правового виховання детальніше.

Правове виховання й освіта є нерозривними складовими одного загальносуспільного процесу — соціалізації. Така система має бути безперервною, починаючи із дошкільного закладу, продовжуючи у школі, у вузі тощо. Молода людина часто припускається помилок у поведінці, здійснює невинуваті протиправні вчинки лише тому, що не знає, як правильно поводитися в тій чи іншій ситуації. Подібну думку висловлював ще відомий давньогрецький філософ Сократ: людина вчиняє погано тому, що не знає, як саме вона має вчиняти. Оскільки суспільне зло йде від незнання, значить, знання є джерелом моральної й правової досконалості.

Ще в античних Греції та Римі склалася певна система правового виховання, яка може бути прикладом навіть для багатьох сучасних держав. У грецьких містах-державках у громадян уже із дитячих років виховувалася повага і пошана як до законів, так і до встановлених полісних порядків. В Афінах, наприклад, право асоціювалось із розумом і справедливістю. Ще з більшою мірою культ права і пошана до закону склалися в римському суспільстві. Чітке й неухильне дотримання республіканських законів було для римлян не лише юридичним обов'язком, але (завдяки чіткій системі правового виховання) й справою честі.

Під правовим вихованням, як відомо, розуміють цілеспрямовану *систематичну* діяльність держави, її органів, суспільних об'єднань і трудових колективів із формування й підвищення рівня правової свідомості та правової культури. Ще раз зазначимо, що правова освіта й правове виховання органічно пов'язані між собою, оскільки припускають безперервний взаємозв'язок процесів цілеспрямованого формування свідомості особистості і законослухняного громадянина, і юриста-професіонала. До таких процесів включаються також етичні ідеали, правові установки й ціннісні орієнтації, спеціальні, професійно необхідні характеристики. Україй важливо сформулювати відповідну мотивацію — позитивне ставлення до пізнаваного змісту й потребу до постійного розширення й поглиблення правових знань.

Система правового виховання, її структура базуються на механізмі дії об'єктивних законів у соціокультурному середовищі, обов'язково містять елементи закономірного зв'язку й взаємодії. У свою чергу, обумовленість виникнення закономірних зв'язків у феномені правового виховання в Україні безпосередньо пов'язана з високим показником нестабільності (або ентропії, якщо застосовувати синергетичну термінологію) соціокультурного середовища. Перебуваючи у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, ці окремі аспекти правовиховного процесу зазнають певних змін. Зміни, у свою чергу, пов'язані з переходами соціальних явищ, їхніх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, із виникненням або зникненням того чи іншого явища, елементу тощо. В Україні такі зміни виявляються у постійних процесах реформування й модернізації різних аспектів соціальної дійсності — системи державних органів влади та місцевого самоврядування, судової системи, системи освіти тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли наявна впорядкованість соціальних зв'язків, які становлять її внутрішню структуру, уже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов. У такому випадку соціальні суперечності, які пронизують систему, загострюючись до стану деструктивно-конструктивних конфліктів, призводять до соціальних змін, що мають своїм результатом утворення нової впорядкованості зв'язків усередині системи, її перехід до нового якісного стану. Тому стає зрозумілим, що зазначені вище реформи є закономірними, оскільки відображають прагнення соціальної системи віднайти оптимальний стан свого існування.

Розуміння сутності системи правового виховання як певним чином організованої діяльності соціальних суб'єктів, що має усвідомлений характер і прагне досягти певної мети, передбачає розуміння їх обумовленості. Основний зміст цієї мети (вірніше, комплексу цілей), а відповідно й спрямованої діяльності суб'єктів, визначається докорінними потребами функціонування й розвитку особистості, держави й суспільства, а також певними об'єктивними умовами. Такими умовами є місце й роль системи правового виховання в житті соціальної системи, досягнутий рівень розвитку суспільства, стан розвитку державних та суспільних інститутів тощо. На підставі цього об'єктивного змісту цілей формуються об'єктивні вимоги до діяльності суб'єктів стосовно створення сприятливих умов для реалізації системою правового виховання свого призначення. Результатом такої діяльності виступає реалізація вимог об'єктивних законів, які визначають взаємозв'язки суспільства в цілому й правовиховної системи зокрема. Таким чином, розуміння системи правового виховання, її структури має здійснюватися в безпосередньому взаємозв'язку з виявленням сутності механізму функціонування вказаної системи.

Зазначимо також, що система правового виховання передбачає наявність таких напрямів її реалізації:

- інформування про право (інформаційний напрям);
- формування ставлення до права (оціночний напрям);
- виховання настанов на правомірну поведінку (регулятивний напрям);
- виховання почуття необхідності правомірної поведінки (когнітивний напрям);
- організація діяльності суб'єктів правового виховання в межах державних і суспільних інститутів (організаційний напрям).

Реалізація вказаних напрямів здійснюється через механізм функціонування системи правового виховання. Таким *механізмом* у найзагальнішому розумінні доцільно вважати систему суспільних інститутів і взаємодій, які організуються соціальними суб'єктами з метою досягнення оптимально можливого результату впливу суб'єкта правового виховання на суспільство. Такий вплив, у свою чергу, є спрямованим на формування бажаного рівня правосвідомості й правової культури, поєднаним із використанням специфічних правових засобів.

Зазначимо, що головним об'єктом впливу під час реалізації системи правового виховання є правова свідомість, стійко позитивно орієнтована,

розвинена, належного рівня. Мається на увазі правова свідомість індивіда, колективу (професійної групи), суспільства в цілому. Слід підкреслити, що ідеологічний¹ вплив на суспільну правосвідомість означає відповідний вплив на групову й індивідуальну свідомість. І навпаки, правове виховання окремих індивідів і їх груп у результаті обумовлює формування й розвиток суспільної правосвідомості, оскільки різні види правосвідомості перебувають у діалектичному взаємозв'язку й взаємозалежності.

Історія свідчить, що в усіх державах (щоправда, з різним ступенем усвідомленості й якості) здійснюється особлива діяльність стосовно поширення переконань про право і правопорядок. Для цього використовуються всі можливі наявні засоби: церква, література, мистецтво, школа (усіх рівнів), друковані засоби та засоби масової комунікації, радіо, телебачення, спеціальні юридичні навчальні заклади. Іншими словами, правове виховання є компонентом ідеологічної функції будь-якої держави. У міру розвитку і вдосконалення державності знаходяться все більш майстерні способи і форми ідеологічної обробки свідомості мас, дедалі більше відокремлюється і спеціалізується система правового виховання як самостійний вид діяльності держави, органів місцевого самоврядування і суспільства в цілому.

Змінюються зміст і тактика, об'єкти, форми і способи впливу на свідомість суспільства й окремих громадян, але значною мірою стабільною, перш за все в розвинених державах, залишається його суть у вигляді уявлень про право і правосвідомість, їх суть, цінність і функції. Тільки в умовах реальної демократії можлива цілеспрямована і спеціально організована системна правовиховна діяльність.

Для визначення власне сутнісної сторони механізму правовиховного процесу важливо виділити систему принципів, за якою буде здійснюватись указаний процес, причому зосередимося на їх змістовному аспекті. Будемо виходити з таких критеріїв, які можна застосовувати до характеристики принципів побудови механізму правового виховання: загальні та організаційно-функціональні принципи, які співвідносяться як внутрішнє й зовнішнє, як зовнішня мета й внутрішнє функціонування механізму з її досягнення.

---

¹ Слово «ідеологічний» вказує на те, що такий вплив здійснюється державою цілеспрямовано, за допомогою спеціально підготовлених фахівців та структур, тобто мова йде про теоретичний рівень правосвідомості.

Загальні принципи є тими ідейними засадами, згідно з якими характеризуються сутність усієї системи правового виховання. Дотримання цих принципів забезпечить передусім ефективність функціонування механізму правового виховання. До їх числа слід віднести такі.

Принцип об'єктивності, який означає, що здійснення правовиховної діяльності має виходити з урахування реальних можливостей суспільства й держави, а також дійсного стану суб'єкта правовиховного впливу.

Принцип локальності механізму правового виховання зводиться до того, що здійснення правовиховного впливу відбувається лише в межах цільового призначення даного механізму. Тобто правовиховний вплив поширюється на формування правосвідомості й правової культури, а не на широкий спектр світоглядних настанов. Така конкретизація покликана концентрувати правовиховні зусилля й підвищувати ефективність правовиховного процесу.

Принцип конкретності вимагає чіткого врахування при практичному здійсненні правовиховної діяльності конкретних умов і факторів (соціально-демографічних, вікових, історичних тощо), які впливають на вирішення завдань у царині правового виховання.

Принцип науковості полягає в тому, що вся правовиховна діяльність має будуватися виходячи з новітніх досягнень юридичної, психологічної, педагогічної науки, а також потреб суспільної й правової практики.

Принцип законності — це система керівних положень та ідей, що визначають природу та місце законності у системі правового виховання. Ці ідеї обумовлені закономірностями суспільного розвитку, є засобом формування мотивів правомірної поведінки та переконання суб'єктів із приводу необхідності дотримання законів, вони відображають ставлення суспільства до нормативно-правових актів; опосередковано регулюють суспільні відносини, сприяють дотриманню та виконанню правових приписів усіма суб'єктами права.

Принцип гласності. Указаний принцип є своєрідним досягненням розвитку процесів правової державності й означає доступність для суспільства, а значить — підконтрольність здійснення суб'єктами правовиховної діяльності правовиховних заходів.

Друга група — це організаційно-функціональні принципи, які безпосередньо визначають дієвість і ефективність системи правового виховання. До їх числа можна віднести такі.

Принцип раціональної організації є особливо важливим, оскільки він стосується передусім організаційних аспектів здійснення правовиховної діяльності. Якщо раніше, за радянських часів, правовиховна діяльність була невід'ємним елементом державного управління практично в усіх структурах, то завдяки кардинальним змінам у системі державного управління, пов'язаним із тотальним зменшенням державного сектору в економіці, освіті тощо, а також із браком фінансових ресурсів для забезпечення правовиховного процесу, виникає гостра потреба у раціональному підході до здійснення правовиховних заходів.

Таким чином, принцип всезагальності правовиховних дій, який існував раніше, у сучасних умовах необхідно замінити на раціоналістичний принцип «там, де це є необхідним». Усе суспільство має бути зацікавленим у правовому вихованні його членів, однак правовиховні впливи стосовно пенсіонерів, тобто людей із уже сформованим правовим менталітетом, і неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки і з несформованим правовим менталітетом, будуть суттєво розрізнятися.

Принцип комплексності й координованості механізму правового виховання передбачає всебічний, комплексний, системний підхід до об'єкта правовиховного впливу, а також урахування всіх зв'язків (наприклад, співвідношення соціального й правового середовища) і відносин між елементами і різними сторонами відповідної системи. Це означає, що лише на основі вивчення якомога повнішої інформації про відповідний об'єкт можливо приймати правильне, об'єктивне рішення про той чи інший аспект правового виховання.

Координованість правовиховного процесу являє собою сукупність узгоджених дій суб'єктів правовиховного процесу стосовно виконання правовиховних заходів для досягнення очікуваного результату. Багато залежить від спільних і скоординованих зусиль суб'єктів правового виховання. Здійснюючи спільні правовиховні заходи, суб'єкти не просто виконують свої обов'язки, а й активно сприяють реалізації виховної функції права, яка є неможливою без чіткої й узгодженої організованої діяльності, спрямованої на формування необхідного рівня правосвідомості й правової культури.

Принцип зворотного зв'язку у функціонуванні системи правового виховання зводиться до того, що між суб'єктами й об'єктами правового виховання повинен існувати зворотний зв'язок, тобто такий стан, за якого суб'єкти правовиховного впливу у процесі своєї діяльності

здійснюють певні заходи залежно від отриманої ними інформації про стан об'єктів і готовності останніх адекватно сприймати такі впливи. Суб'єкт повинен мати постійну інформацію про ефект, якого вдалося досягти в результаті здійснення тих чи інших правовиховних заходів. Лише за таких умов, коли враховуються помилки й недоліки в ході реалізації правовиховної діяльності й уточнюються способи й засоби їх коригування, механізм правового виховання буде дієвим.

Принцип персоніфікованості у функціонуванні системи правового виховання передбачає, що при здійсненні правовиховної діяльності суб'єкт повинен виходити із чітко диференційованого підходу до кожного окремого об'єкта і здійснювати правовиховні заходи, орієнтуючись на кожну конкретну ситуацію. Це є необхідним, по-перше, тому, що ті самі виховні підходи (методики) можуть по-різному реалізовуватися залежно від багатьох суб'єктивних факторів (компетентності, творчості, формальності тощо), і по-друге, тому, що завжди можливими є відхилення у поведінці конкретної людини (особливо неповнолітніх і підлітків) від реалізованої дії суб'єкта. Ступінь такого відхилення може бути настільки значним, що може дійти до стану конфліктної ситуації. Усе це викликає необхідність чіткого індивідуального застосування відповідних засобів і методів правовиховного впливу, а також активізації контролю за їх реалізацією.

Принцип організації механізму правовиховної діяльності є комплексним, оскільки передбачає, з одного боку, при здійсненні правовиховної діяльності раціонально використовувати засоби і методи такої діяльності, а з другого — забезпечення наукового підходу до вирішення завдань у сфері правового виховання.

Принцип підбору й розстановки кадрів, які здійснюють діяльність у сфері правового виховання, завжди мав пріоритетне практичне значення порівняно з іншими, оскільки від вирішення кадрової проблеми повністю залежить ефективність заходів стосовно правового виховання. Цей принцип не втратив своєї актуальності й у сучасних умовах здійснення правовиховного процесу. Слід зазначити, що здійснення правовиховної діяльності — одне з найважливіших державних і суспільних завдань і вирішувати його слід на державному рівні. А це означає, що держава й суспільство повинні забезпечувати підготовку кваліфікованих кадрів для здійснення безпосередньої правовиховної діяльності. Правовим вихованням повинні займатися добре підготовлені фахівці, які мають спеціальну юридичну освіту або такі, що

пройшли спеціальну підготовку. На жаль, в Україні сьогодні — це одна з найбільших проблем у здійсненні правовиховної діяльності, без вирішення якої реалізація заходів правового виховання буде приречена на невдачу.

Структурний аспект механізму правового виховання утворює внутрішню узгодженість і впорядкованість правовиховної діяльності, спрямованої на формування у суспільстві стійких правових знань, переконань, потреб у правомірній поведінці і, як наслідок, — належного рівня правосвідомості й правової культури.

Такими є в загальному ідеальному вигляді основні принципи функціонування системи правового виховання та механізму реалізації цієї системи.

Вивчаючи проблему сутності системи правового виховання, перше, на що варто звернути увагу, — це певна сукупність дій (взаємодій) і їх результатів. Ця сукупність є досить різноманітною за характером, способом здійснення, складом учасників, застосовуваними засобами тощо. Дійсно, діяльнісний вимір суспільства відображає активність людини, яка прагне досягти власних цілей. Діяльність у межах системи правового виховання є способом існування соціального, тобто способом, у який існує суспільство.

§ 2. Основні елементи структури правового виховання

Якщо підходити до вивчення проблеми структури системи правового виховання комплексно, то основними елементами цієї структури доцільно вважати: цілі функціонування системи правового виховання; систему суб'єктно-об'єктних відносин; методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності стосовно правового виховання; показники ефективності функціонування механізму правового виховання.

Розуміння процесу правового виховання як певним чином організованої діяльності соціальних суб'єктів, що має свідомий характер і певні цілі, з необхідністю передбачає з'ясування їх зумовленості. Основний зміст цих цілей, а відповідно й напрями діяльності суб'єктів повинні визначатися докорінними потребами розвитку суспільства й об'єктивними соціокультурними умовами, у яких здійснюється досліджуваний процес.

Цілі функціонування системи правового виховання визначаються:

- 1) передусім потребами суспільства у формуванні відповідного рівня правосвідомості й правової культури, а також необхідної правової поведінки громадян;
- 2) характером системи правового виховання як цілісної соціально-культурно-політичної організації суспільства;
- 3) впливом результатів функціонування системи правового виховання на соціокультурні процеси життєдіяльності суспільства.

За критерієм змісту функціонування системи правового виховання наведені вище цілі поділяються на загальносистемні, власне політичні, соціальні та духовні.

Відомо, що у визначенні мети входять і усвідомлення об'єктивної можливості діяльності, а також уявлення про об'єктивні результати такої діяльності. Таким чином, формування соціально значущих цілей має супроводжуватися усвідомленням суспільних потреб і можливостей.

Система *суб'єктів правового виховання* зумовлена належністю правових інституцій до політико-правової організації суспільства, їх специфікою як цілісної соціально-політичної організації, соціальною цінністю даних інституцій та їх місцем у житті українського суспільства, а також можливостями системи правового виховання щодо впливу на соціокультурні процеси в суспільстві.

Відповідно до структури суб'єктів у функціонуванні системи правового виховання формується багатопланова й багаторівнева диференціація *об'єктів даного процесу*. Багаторівневність об'єктів процесу правового виховання має свій прояв:

- у диференціації цінностей як результату осягнення світу в різних формах і видах відображення дійсності (тут мова йде про систему цінностей суспільства взагалі, інституціональну систему цінностей, етнокультурну систему цінностей; систему правових цінностей, систему цінностей різних категорій та груп населення, окремі компоненти системи цінностей);
- у диференціації правовиховної діяльності за ступенем її загальності та спеціалізації;
- у диференціації носіїв правовиховної діяльності;
- у диференціації умов, у яких здійснюється процес правового виховання.

Об'єкт правового виховання (громадяни) у ході правовиховного процесу зазнає впливу двох факторів, від яких залежить ефективність правового виховання:

1) об'єктивний фактор — позитивні зовнішні умови, що сприяють правовиховній діяльності (демократизація суспільства, захист прав особи, успіхи правотворчої діяльності, юридичної практики та ін.), або негативні умови, що ускладнюють правовиховну діяльність (недосконалість законодавства, невідпрацьованість способів і засобів правового виховання тощо);

2) суб'єктивний фактор — позитивний внутрішній духовно-правовий стан особистості (її правова вихованість, настанова на правомірну поведінку) або негативний (внутрішнє неприйняття права, правова настанова на неправомірну поведінку, однією з підстав якої є правовий нігілізм).

Потреби особистості, держави й суспільства на певному етапі розвитку соціальної системи не тільки детермінують цілі формування й функціонування системи правового виховання, а й визначають діяльність щодо їх реалізації.

Методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності суб'єктів системи правового виховання визначаються передусім системою суб'єктно-об'єктних відносин та закономірностями функціонування конкретного суспільства на даному історичному етапі.

Метод правового виховання — це сукупність способів і прийомів правовиховного впливу, які забезпечують реалізацію та досягнення мети правового виховання. До методів правового виховання належать: переконання, покарання, наочність, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критика й самокритика, наслідування тощо.

Методи правового виховання слід відрізнити від засобів даного напрямку виховання, хоча вони тісно пов'язані з ними. Адже засоби — це насамперед предмети, наукова та навчальна література тощо, тобто те, що використовується для вирішення конкретних практичних правовиховних завдань.

Метод переконання передбачає гуманний («м'який») вплив суб'єкта на свідомість, почуття і волю об'єкта невербальними і вербальними засобами з метою формування у нього активної позиції та позитивних якостей законослухняної особистості. Особливість цього методу полягає в тому, що, впливаючи на свідомість, психіку, почуття, ідеї, досвід, логіку особистості, вона добровільно перевтілює їх у очікувані суспільством позитивні мотиви поведінки, які надалі керують її діями.

Метод заохочення — це комплекс прийомів і засобів морального і матеріального стимулювання кращих результатів різнобічної діяльності особистості, її успіху у вихованні.

Метод примушення — це система прийомів і способів, за допомогою яких суб'єкт примушує об'єкт розвивати й удосконалювати свої кращі якості та відмовлятися від поганих, шкідливих звичок. Примушення у правовиховній роботі означає такі заходи, які впливають на свідомість та поведінку не досить вихованих представників населення і примушують їх виконувати покладені на них обов'язки, норми та висунуті перед ними завдання всупереч їх волі. Примушення спрямоване на те, щоб об'єкт правовиховного впливу спочатку під зовнішнім тиском дотримувався належних правил поведінки, що потім повинно перейти у стійкі стереотипи законослухняної поведінки.

Метод прикладу — це цілеспрямований, планомірний, систематичний та системний вплив на свідомість і поведінку особистості сукупністю позитивних особистих прикладів із боку керівників, педагогів, вихователів, представників старшого покоління, авторитетних особистостей. Практика правовиховної діяльності свідчить, що саме авторитетним людям тут належить провідна роль, особливо якщо мова йде про правовиховну роботу з молодим поколінням. Вивірений і особистісно спрямований виховний вплив на неформального лідера молодіжної групи обов'язково дасть суттєві результати в плані правового виховання молоді, і зазвичай такі результати є набагато більш плідними, аніж ті, які отримані від застосування методів примушення, заохочення, переконання тощо.

Метод змагання у правовиховній роботі надає можливість створити атмосферу здорового суперництва, рівняння на лідерів, стимулювання співпраці між усіма учасниками правовиховного процесу, а також, що є однією з найголовніших умов, забезпечує згуртованість, взаємоповагу та взаєморозуміння у колективі.

Метод спостереження передбачає цілеспрямовану, систематичну та системну діяльність відповідно до раніше розроблених планів чи програм, фіксацію тих явищ, феноменів, які цікавлять педагогів, керівників, інших учасників правовиховного процесу, з метою їх обробки, дослідження, аналізу й подальшого використання у практичній правовиховній діяльності.

Цей параграф не передбачає розгорнутого аналізу всіх прийомів та засобів діяльності у структурі механізму правового виховання. Такий аналіз належить до компетенції прикладних педагогічних досліджень. Зазначимо лише, що засоби правового виховання — це все те, що безпосередньо використовується суб'єктами системи правового виховання з метою забезпечення її оптимального функціонування. До вказаних засобів можна віднести сукупність матеріальних і духовних конструкцій, прийомів, стимулів тощо, які використовуються безпосередньо для забезпечення того чи іншого конкретного аспекту правового виховання. Кожний елемент політико-правової системи має у своєму арсеналі власні засоби, опрацювання яких належить до прикладних галузей знань.

До засобів правового виховання належать: правова пропаганда, правове навчання, юридична практика, самовиховання. В основі застосування всіх указаних засобів лежить здійснення правової інформованості, що передбачає передачу, сприйняття, перетворення й використання інформації про право і практику його реалізації. Особливе місце тут займає проблема «правового мінімуму», якогось обов'язкового рівня знання права (рівня правової обізнаності), яким повинен володіти кожен громадянин будь-якого суспільства незалежно від його соціального статусу. Диференціація підходу в застосуванні цих засобів повинна мати місце, як мінімум, стосовно чотирьох основних груп: законотворчі громадяни, засуджені, потенційні й реальні правопорушники і юристи-професіонали.

Особливо значущу роль у правовому вихованні мають судова практика і діяльність судової системи в цілому, яка повинна бути реальним правосуддям. Ще Ш. Монтеск'є писав, що для людства немає нічого важливішого, аніж правосуддя. Тому виховання пошани до суду й розуміння необхідності вирішувати всі конфлікти в суді входять необхідним компонентом у зміст стійко позитивного ставлення до практики реалізації права.

Нарешті, слід звернути увагу на такий засіб, як самовиховання, яке уявляється найбільш ефективним для формування правосвідомості всіх суб'єктів права. Самовиховання полягає у формуванні в кожного глибокої пошани до права, потреби чітко слідувати правовим розпорядженням шляхом самонавчання, самостійного аналізу правової дійсності й особистої практики.

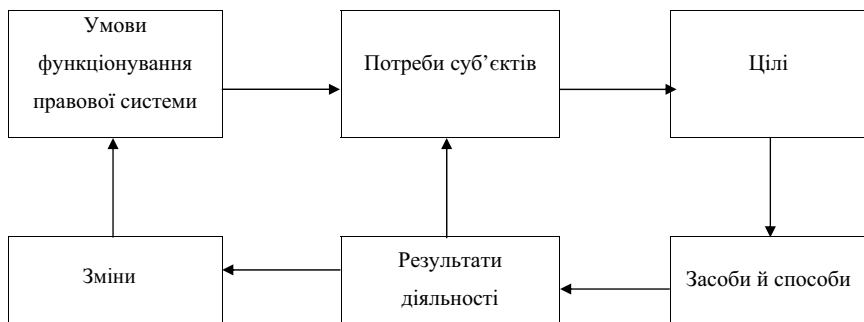
Усі елементи у структурі системи правового виховання є тісно взаємопов'язаними і доповнюють один одного. Єдність методів, способів, форм, прийомів та засобів діяльності у сфері правового виховання визначається: *по-перше*, тим, що ядро системи правового виховання утворюють соціальні цінності (право, мораль тощо) в їх нерозривній єдності; *по-друге*, тим, що вона визначається єдністю механізму засвоєння правових норм; *по-третє*, тим, що у процесі такої діяльності розбіжності між правовими і моральними регуляторами стають умовними і питання про відмінності між правовими і моральними формами втрачає практичне значення; *по-четверте*, тим, що вона визначається єдністю цілей правового виховання.

Тому знання й використання лише частини методів, форм, засобів і способів діяльності у даному напрямі не дозволяє оптимально вирішити проблему правового виховання, особливо в умовах соціокультурних трансформацій, оскільки може призвести до загострення суперечностей у цій сфері соціокультурного буття. Тільки поєднання й уміле використання суб'єктами всіх правовиховних форм і методів дозволяє в конкретній ситуації застосовувати такі технології (тобто форми й відповідні їх методи), які забезпечать максимальну ефективність даного процесу.

Безумовно, дати повний алгоритм дій суб'єктів стосовно функціонування системи правового виховання неможливо, оскільки кожна конкретна ситуація є об'єктивно неповторною й розвивається у специфічних умовах. Конкретні правовиховні технології повинні підказувати сама соціальна реальність, правовиховна практика, тому механізм правового виховання є багатоплановим, особливо в сучасних вітчизняних умовах.

Дію механізму функціонування системи правового виховання можна розглядати на двох рівнях — внутрішньому й зовнішньому. Якщо на внутрішньому рівні він виступає як механізм саморозвитку, то на зовнішньому — як безпосередня взаємодія суб'єктів і об'єктів, як засіб досягнення бажаного рівня сформованості правосвідомості й правової культури. Саме на зовнішньому рівні у процесі суб'єктно-об'єктної взаємодії реалізується діалектика потреб, інтересів, цілей суб'єктів. Таким чином, форму дії механізму функціонування системи правового виховання можна подати у вигляді схеми: об'єктивні умови функціонування правовиховної системи — потреби суб'єктів — цілі —

засоби й способи правового виховання — результати (задоволення потреб суб'єктів і забезпечення потрібного рівня соціальної системи) — зміни умов функціонування системи правового виховання — скориговані потреби і т. д. (див. схему).

Таким чином, розглянуті й проаналізовані основні концептуальні підходи до розуміння сутності та змісту структури системи правового виховання дозволяють осмислити в цілому її суть.

Для більш повного розуміння правового виховання як системи з певною структурою виникає необхідність розглянути власне механізм правового виховання в контексті мінливих умов трансформативних змін, оскільки транзитивні умови і визначають особливості практичної реалізації цього механізму в Україні.

Слід пам'ятати, що в суспільстві, особливо в перехідному, трансформативному, соціокультурні зміни уможливлються в результаті впливу двох основних факторів:

1) *управління*, якому відповідають формалізовані, легітимовані механізми функціонування системи правового виховання;

2) *гомеостазису*, якому відповідають стихійні механізми самоорганізації, що виникають спонтанно, у певних соціокультурних (близьких до хаотичних) умовах і відіграють роль самовиживання соціальної системи, коли управління або легітимні механізми правового виховання на практиці втрачають свою ефективність, нівелюються впливами зовнішніх і внутрішніх факторів.

Таким чином, державна організація (за допомогою таких засобів, як політика й право) заміщає й заповнює суспільну самоорганізацію в тому випадку, коли в самому процесі самоорганізації виникають

істотні дисфункції. Ось чому для України настільки значною є роль правовиховної політики, її активного організаційного начала, збалансованого із самоорганізаційним; звідси й значення влади, її авторитету, сили владного (державного) впливу у поєднанні з дієвістю й впливовістю інститутів громадянського суспільства на правовиховні процеси.

Зазначимо, що у співвідношенні «цінності — потреби — інтереси» провідним компонентом є його перша складова. Вітчизняна духовна традиція наділяє цінності значно вищим статусом і впливом на повсякденність, аніж західна, яка робить акцент на інтересах. Такий умовивід безпосередньо поєднується й узгоджується з думкою М. Я. Данилевського про те, що не інтерес становить головну рушійну силу народу, а внутрішня моральна свідомість. Саме культурно-цивілізаційні цінності мають максимальну стійкість і загальне визнання, у той час як соціальні потреби та інтереси є більш мінливими, суперечливими і нестійкими, залежать від безлічі варіативних факторів. Тому захист життєво важливих правових цінностей має виражати основний зміст розбудови системи правового виховання в Україні. Настійним імперативом для українського суспільства в сучасних умовах під час реалізації національно орієнтованої правовиховної політики виступає вимога забезпечення плюралізму інтересів на основі монізму цінностей.

Як уже зазначалося, способи і методи правового виховання, а також засоби, використовувані для вирішення завдань у цій сфері, залежать від принципів організації політико-правового життя, типу політичної системи суспільства й режиму влади. У той же час важливе значення для визначення шляхів і способів вирішення завдань у цій сфері має характер конкретного етапу соціального розвитку. В умовах бурхливих суспільних змін, супроводжуваних конфліктними проявами, та в періоди повільних еволюційних процесів завдання щодо функціонування системи правового виховання не можуть не розрізнятися. Відповідно до цього у правовиховній діяльності повинні використовуватися різноманітні виховні технології. При цьому слід зазначити, що основні цілі функціонування системи правового виховання мають довгостроковий і сталий характер, певною мірою є постійними і містять цілком визначені параметри.

Важливим засобом реалізації механізму функціонування системи правового виховання в перехідних умовах є інформація. Вона дозволяє

не тільки ефективно керувати складними процесами в різних сферах життя, а й сама виступає важливим засобом при вирішенні правовиховних завдань. Спрямований і ретельно продуманий інформаційний вплив на суб'єктів і об'єктів правовиховного процесу в багатьох випадках дозволяє усувати суперечності, викликані недоліком або свідомим перекручуванням інформації про правову систему, діяльність органів державної влади й місцевого самоврядування у правовому полі тощо.

Сучасний етап соціокультурних змін характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери, що являє собою сукупність інформації, інформаційних інфраструктур, суб'єктів, які здійснюють збір, формування, поширення й використання інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають унаслідок цього. Інформаційна сфера, будучи системотворчим фактором життєдіяльності суспільства, активно впливає на всі процеси в системі правового виховання. Ефективність функціонування такої системи суттєво залежить від інформаційної складової, і численні дослідження в цій сфері дають підстави вважати, що в ході трансформацій ця залежність буде зростати. Тому в межах міжцивілізаційних контактів і глобального інформаційного обміну в інтересах правового виховання в перехідних умовах необхідно мати вивірену інформаційну політику.

Важливе значення для здійснення ефективної суспільної та державної діяльності має питання, що стосується вибору конкретних, власне, політичних засобів, використовуваних із метою забезпечення функціонування системи правового виховання або визначення їхнього пріоритету у вирішенні поставлених завдань. Крім необхідності врахування факторів впливу на стан правовиховної системи і характеру вибору адекватних засобів забезпечення оптимального функціонування, необхідно окремо зупинитися на проблемі, ігнорування чи недооцінка якої може негативно вплинути на досягнення кінцевого результату. Ця проблема полягає в тому, що однією з істотних особливостей вирішення соціально-політичних проблем взагалі й питань правового виховання зокрема є неможливість здійснення конкретних заходів на суто раціональній підставі за допомогою винятково технічних прийомів і методів. Як свідчить практичний досвід, застосування різноманітних технологій поза урахуванням ціннісних параметрів, які впливають із культурно-цивілізаційної

складової соціальних явищ, в умовах соціокультурних трансформацій призводить до серйозних помилок і різко знижує ефективність правовиховного процесу.

Правовиховна діяльність відбувається в конкретному соціокультурному середовищі: у певній системі звичаїв, звичок, традицій і стереотипів, які фокусуються в особливих типах правової культури й правосвідомості, що знаходять вияв у правовій поведінці людей. Відомо також, що повне розкриття здібностей та індивідуальних якостей особистості можливе лише в межах тієї культури, невід'ємною й органічною частиною якої вона (особистість) є. Урахування характеру й специфіки соціокультурного середовища, у рамках якого застосовуються конкретні засоби, покликане забезпечити перебіг правовиховного процесу, набуває при цьому особливого значення, оскільки використання тих чи інших технологій при вирішенні вказаних проблем у різних соціокультурних умовах може призвести до незбіжних, а часом і протилежних результатів.

Отже, на підставі викладеного можна виділити декілька функцій системи правового виховання: системно-теоретичну; інтегративну; синтезуючу; стимулюючу; морально-етичну; регулятивну.

Як із боку суб'єкта, так і з боку об'єкта у процесі організації системи правового виховання спостерігаються структурні відносини — правові настанови особистості як об'єкта правового виховання, права активності особистості, детермінанти правового виховання.

Механізм процесу правового виховання виявляє багатоплановість і комплексність. Проблема реалізації цього механізму є проблемою філософською, оскільки питання, пов'язані з ним, необхідно вирішувати у зв'язку із загальним механізмом функціонування соціальної системи. Специфіка впливу суб'єкта на об'єкт у сфері правового виховання полягає в тому, що правове виховання здійснюється за допомогою певних засобів — інструментів, які сприяють перетворенню правових цілей у бажаний результат, який, у свою чергу, є певною цінністю як для учасників процесу правового виховання, так і для суспільства в цілому. До таких засобів (зумовлених своєрідністю самої правовиховної діяльності) слід віднести засоби інформування, переконання й примушення.

Із точки зору філософського підходу до розуміння сутності структури системи правового виховання найбільший інтерес становлять перші два засоби, оскільки саме вони спрямовані на оптимізацію

правовиховного процесу й на формування спроможності до самостійних дій, самостійного вибору належного варіанта правової поведінки. Це базується як на інформації про правові явища, на необхідності здійснення того чи іншого варіанта поведінки виходячи із суспільних вимог, які містяться у правових нормах, так і на усвідомленні необхідності здійснення саме правомірного варіанта поведінки як умови існування правопорядку в суспільстві.

Висновки

1. Проаналізовані основні підходи до розуміння сутності та змісту основних складових структури системи правового виховання дозволяють осмислити в цілому суть досліджуваного феномену.

2. Щоб побудувати в Україні дійсно дієву систему правового виховання з чітко функціонуючою структурою, необхідно організувати такий взаємозв'язок і взаємодію об'єктів, суб'єктів, цілей, методів, способів, форм та засобів правовиховної діяльності, за допомогою яких буде сформований належний рівень правосвідомості й правової культури.

3. Основу практичних заходів стосовно реалізації структури системи правового виховання має становити діалектична єдність державної та суспільної діяльності, спрямована на максимальне узгодження функціонування органів, сил і засобів забезпечення правовиховної діяльності. У результаті таких заходів механізм функціонування системи правового виховання має бути спрямований на максимальне узгодження потреб та інтересів особистості, держави і суспільства, на кореляцію мотивованої діяльності у напрямі формування високого рівня правосвідомості й правової культури. Як справедливо зазначає Дж. Гелбрейт: «Відносини між суспільством у цілому й окремими організаціями мають бути сумісними зі ставленням цих організацій до особистості. Повинна також існувати сумісність мотивів, які спонукають організацію й окремих особистостей добиватися реалізації цих цілей»¹.

---

¹ Гелбрейт, Дж. Новое индустриальное общество [Текст] : пер. с англ. / Дж. Гелбрейт. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига» ; СПб. : Terra Fantastica, 2004. – С. 235.

Контрольні питання

1. Що розуміється під механізмом функціонування системи правового виховання?
2. Перерахуйте загальні принципи організації структури системи правового виховання.
3. Дайте характеристику організаційно-функціональних принципів організації структури системи правового виховання.
4. Перерахуйте основні елементи структури системи правового виховання.
5. Назвіть основні методи, способи, форми, прийоми та засоби правовиховної діяльності.
6. Чим визначається єдність методів, способів, форм, прийомів та засобів діяльності у сфері правового виховання?
7. У яких формах здійснюється дія механізму функціонування системи правового виховання?
8. Назвіть основні функції системи правового виховання.

ТЕМА 3

Організаційно-управлінські основи правового виховання

Відомо, що здатність будь-яких державних та громадських структур ефективно здійснювати свою діяльність залежить перш за все від того, наскільки вони організовані й наскільки чітко та злагоджено виконують свої функції з управління соціальними процесами. Принципи системної організації та ефективного управління мають вирішальне значення і для правового виховання в нашій країні. Причому зведені в певну систему правовиховні заходи мають бути взаємопов'язаними, цілеспрямованими і послідовними діями різних структурних підрозділів як державних, так і громадських інститутів, об'єднаних спільним задумом та підпорядкованих єдиній програмі.

Питання організації та управління правовим вихованням у сучасному українському суспільстві актуалізуються також тому, що трансформація політико-правової системи України призвела до майже повного розвалу інститутів правового виховання населення, що існували в країні до 1991 року. На жаль, на місці зруйнованої системи правового виховання за роки незалежності в Україні не було створено іншої ефективної системи з формування правової свідомості та правової культури населення.

Метою цієї теми є визначення сутності категорій «організація правового виховання» і «управління правовим вихованням», а також розгляд основ організації і управління правовим вихованням в Україні.

---

§ 1. Загальна характеристика організації та управління правовим вихованням

Під організацією правового виховання треба розуміти зведення всіх здійснюваних у суспільстві правовиховних заходів у певну систему взаємопов'язаних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних спільним задумом та діючих за єдиною програмою. А управління правовим вихованням можна охарактеризувати як певний вид соціальної діяльності, спрямований на практику правовиховної роботи з метою її раціональної організації, оптимізації, забезпечення високої

ефективності. Основною метою організації та управління правовим вихованням є цілеспрямований вплив його суб'єктів на свідомість особистостей, що виховуються, з метою формування у них системи правових цінностей, знань, переконань, а також умінь та навичок законослухняної поведінки.

До суб'єктів організації та управління процесом виховання, як зазначалося в попередніх темах, у сучасному суспільстві належать практично всі суб'єкти суспільства: державні органи, громадські організації, соціальні групи, колективи тощо. Відносно цієї системи управління комплекс правовиховних заходів є керованим об'єктом. Безпосереднім же об'єктом правового виховання є певна сфера свідомості людей, їх духовного внутрішнього життя, тобто права свідомість та рівень правової культури індивідів, що склався на її основі.

Хоча система управління правовим вихованням органічно входить до загального механізму соціального управління, вона відрізняється певними особливостями. Так, серед форм проведення правовиховної роботи перевага надається:

- поширенню правових знань;
- вихованню у громадян поваги до Конституції, законів, правових норм;
- формуванню у них потреби у правовій поведінці.

Із боку як суб'єкта, так і об'єкта в процесі організації правового виховання спостерігаються структурні відносини (правова установка особистості, її правова активність, детермінанти правового виховання та ін.). Конкретним виявом структури процесу правового виховання як суб'єктно-об'єктної взаємодії є його форми і засоби, які становлять організаційний та методологічний механізм, за допомогою якого суб'єкти виховання впливають на суспільну й індивідуальну свідомість об'єкта.

Основним суб'єктом управління й організації правового виховання в сучасному суспільстві є держава. До основних повноважень держави у сфері правового виховання належать:

- забезпечення проведення на всій території країни єдиної державної політики з правового виховання;
- розробка і прийняття нормативних актів, спрямованих на вдосконалення правового виховання;
- організація державного моніторингу в галузі правового виховання;

– затвердження і реалізація державних цільових програм, спрямованих на вдосконалення правового виховання, та ін.

Реально діючими суб'єктами процесу правового виховання, носіями і генераторами його ідей виступають також учені-правознавці, фахівці з проблем виховання.

Залежно від становища, яке посідають суб'єкти виховання в соціально-політичній системі суспільства, а також від наявності в їх структурі адміністративного апарату розрізняють такі їх види: офіційні й неофіційні, формальні й неформальні.

До *офіційних* суб'єктів системи правового виховання належать:

- органи державної влади та їх посадовці, у тому числі із зарубіжних країн;
- міжнародні організації;
- освітні установи незалежно від форм власності;
- засоби масової інформації, у статутному капіталі яких присутня частка державної або муніципальної власності, та ін.

До *неофіційних* суб'єктів системи правового виховання можна віднести:

- релігійні організації (конфесії);
- соціально-демографічні групи (націю, клас, соціальні прошарки тощо);
- колективи (сім'ю, трудовий колектив та ін.);
- громадських лідерів;
- різноманітні недержавні засоби масової інформації та ін.

У свою чергу, *формальні* суб'єкти правовиховного процесу мають спеціальний адміністративний апарат, який координує діяльність його членів, а *неформальні* — не мають спеціальних адміністративних структур і виконують свої правовиховні заходи завдяки особистим взаємовідносинам, зберігаючи індивідуальну цілісність її членів. Прикладом неформальної організації правового виховання є сім'я.

Одним із дискусійних питань, без відповіді на яке важко визначити напрями розвитку правового виховання в сучасній Україні, є таке: яка система організації правового виховання може бути взята в нашій країні за зразок — радянська або західна?

Очевидно, що при організації системи правового виховання в сучасній Україні нашим державним органам доцільно використовувати все позитивне, що було напрацьоване в різних країнах (у тому числі в СРСР) у процесі пошуку шляхів зі створення ефективної системи

формування правосвідомості і правової культури. Наприклад, із радянської практики організації правового виховання слід використовувати комплексний підхід до організації правовиховного процесу, а також цілеспрямованість і наполегливість при формуванні ціннісних орієнтацій об'єкта виховання. Крім того, багато напрямів, форм та методів правового виховання, які були розроблені в нашій країні й з успіхом застосовувалися в недалекому минулому, недоцільно відкидати разом із застарілою ідеологією.

Що стосується західної системи організації та управління правовим вихованням, то вона також становить значний інтерес. Наприклад, із неї можна було б узяти на озброєння такі елементи правовиховного процесу, як гармонійне поєднання державного примусу і власне правового виховання, досвід організації правової соціалізації та правової інформатизації, а також систему спеціальної юридичної освіти населення якісно нового рівня. У той же час необхідно пам'ятати, що механічне перенесення системи правового виховання певної країни у політико-правові і цивілізаційні реалії інших країн є непродуктивним. Тому доцільно не тільки адаптувати деякі елементи системи виховання інших країн до умов українського суспільства, а й, узявши все раціональне, продовжити теоретичні дослідження в цій сфері.

§ 2. Основні етапи організації правового виховання в сучасному суспільстві

Організація ефективного правового виховання в сучасному суспільстві припускає теоретичне обґрунтування основних правовиховних заходів та послідовність їх здійснення.

Основними етапами організації правового виховання в сучасному суспільстві є:

- аналіз стану правовиховної роботи в суспільстві та оцінка її ефективності;
- розроблення на основі цього аналізу поточних та перспективних планів (програм);
- організація практичної реалізації прийнятих планів (програм);
- соціальний контроль за ефективністю правовиховної роботи.

У процесі організації правовиховної роботи важливе місце також посідають такі напрями:

- координація діяльності державних органів і громадських організацій у сфері правового виховання;
- інформаційне забезпечення правовиховного процесу;
- методичне забезпечення правовиховної діяльності;
- узагальнення і поширення позитивного досвіду роботи з правового виховання та ін.

Розглянемо зазначені елементи (напрями) системи організації та управління правовим вихованням.

Організація та управління правовим вихованням у конкретному суспільстві мають розпочинатися з **аналізу її реального стану та оцінювання ефективності здійснюваної правовиховної діяльності**.

Проблема аналізу стану й оцінювання ефективності правовиховної роботи в сучасному суспільстві, незважаючи на свою безперечну актуальність, є на сьогодні недостатньо дослідженою. Труднощі аналізу стану правовиховної роботи в суспільстві пов'язані перш за все з тим, що емпіричні показники, які дозволяють визначити, чи досягли ефекту правовиховні установи у своїй діяльності, є не лише складними за природою, а й потребують точної соціальної інформації. Дійсно, на практиці важко встановити, якою мірою засвоєння правової культури, юридичних знань та їх утілення в реальній поведінці особистості можуть бути пов'язані, наприклад, із правовим вихованням, правовою освітою, а якою мірою — з іншими чинниками. Або, навпаки, якою мірою може бути пов'язане недостатнє правове інформування населення з допущеними правопорушеннями і, більше того, — вчиненими злочинами. Очевидно, що при оцінюванні стану правовиховної роботи необхідні системний підхід та цілісне вивчення проблеми шляхом, зокрема, проведення конкретних соціологічних, соціально-психологічних та інших досліджень.

У зв'язку з цим зростає необхідність наукового дослідження фактичного рівня правової культури населення, оцінювання якості та ефективності правовиховних заходів, системи керівництва правовим вихованням тощо. Важливо також розробити методику визначення рівня реального стану правосвідомості і правової культури, рівня вимог, що ставляться суспільством до правового регулювання соціальних відносин, діяльності з поширення юридичної інформації, організації правової освіти. Нарешті є необхідними чіткі критерії, що дозволяють визначати ефективність правового виховання в цілому, його складові і шляхи реалізації нормативної моделі правового ви-

ховання політико-правової діяльності на всіх рівнях: суспільство — колектив — особистість.

Найбільш інформативною, на наш погляд, методикою оцінювання ефективності правовиховної діяльності у країні є порівняльний аналіз стану правосвідомості та правової культури населення на момент здійснення правовиховних заходів із їх станом на момент їх завершення. У свою чергу, реальний стан правосвідомості та правової культури у певний період життя країни дає змогу оцінити дані про злочинність, її якість і динамічні характеристики, кількість громадян, засуджених за серйозні правопорушення, а також рівень корупції в країні. У процесі оцінювання стану правосвідомості і правової культури в суспільстві потрібно широко використовувати дані правоохоронних органів держави (прокуратури, міністерства внутрішніх справ, департаменту з питань виконання покарань тощо), результати статистичних досліджень та висновки міжнародних та вітчизняних громадських організацій, результати опитувань громадськості за цією проблематикою тощо.

На підставі одержаних результатів про рівень правової культури населення, стан організації правового виховання в країні та оцінювання її ефективності державні органи повинні своєчасно **розробляти поточні й перспективні плани (програми)**, а також здійснювати законодавче забезпечення правового виховання у країні.

Планування правовиховної роботи — один із найвідповідальніших етапів у здійсненні системного підходу щодо формування високого рівня правосвідомості та правової культури населення.

У сучасному суспільстві провідна роль у плануванні правового виховання належить державі, яка повинна:

- обґрунтовувати стратегічні цілі, принципи і завдання правовиховного процесу;
- складати програми правовиховних заходів;
- визначати суб'єктів, відповідальних за виконання цих програм і строки досягнення намічених цілей;
- а також указувати джерела фінансування правовиховних заходів.

Крім того, за допомогою планування правового виховання визначаються правові та організаційні основи процесу правового виховання та освіти населення, взаємодія державних та громадських інститутів, що безпосередньо здійснюють правове виховання та освіту, порядок координації їх діяльності в цій сфері, а також найефективніші форми, методи та засоби виховної роботи.

Залежно від масштабу правовиховних цілей і завдань розрізняють перспективне та поточне планування. Перспективне планування правового виховання здійснюється державними інститутами на достатньо тривалий період розвитку суспільства, як правило, від трьох до десяти років. Поточне ж планування правового виховання має здійснюватися всіма державними і громадськими організаціями, які виконують правовиховні функції, на коротший термін, зазвичай на один рік.

Прийняття певних програм, що визначають основні цінності, норми і цілі у сфері правового виховання та механізми їх реалізації як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні, поза сумнівом, сприяє підвищенню його ефективності. Адже в цьому разі держава спрямовує свою діяльність саме на досягнення поставлених цілей, створює підґрунтя для їх матеріального забезпечення, і в такий спосіб збільшується ймовірність того, що зазначені заходи позитивно вплинуть на рівень правової культури та правосвідомості українського суспільства.

У 2001 році Указом Президента України було затверджено Національну програму правової освіти населення. У цій програмі поставлено за мету подальший розвиток правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян у одержанні знань про право і вдосконалення правової освіти населення.

Національна програма правової освіти населення не тільки визначає мету, а й указує напрями діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування для її досягнення. Серед них:

- проведення конференцій, семінарів, симпозіумів із питань підвищення рівня правової культури громадян;
- вирішення питань про надання підтримки у виданні підручників і посібників із правознавства для загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів, популярних юридичних підручників, збірників актів законодавства, а також у комплектуванні правовою літературою бібліотечних фондів;
- забезпечення висвітлення в теле- і радіопередачах актуальних правових питань, особливо роз'яснення відповідних законодавчих актів і практики їх застосування;
- сприяння у створенні молодіжних правових клубів;
- проведення тижнів і декад показу кінофільмів із морально-правової тематики;

– забезпечення розробки методик і видання методичних посібників з викладання основ правознавства в 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладів, а також видання навчальних посібників з основ правознавства та ін.

Важливим напрямом діяльності держави з формування необхідного рівня правосвідомості і правової культури населення є **законодавче забезпечення правового виховання**. Цей напрям включає два основних аспекти. Перший із них полягає в ухваленні державних законів, правових актів, що регламентують порядок організації та здійснення правовиховної роботи в суспільстві. Другий аспект законодавчого забезпечення правового виховання припускає створення сучасної, несуперечливої правової системи та забезпечення її реалізації на практиці, що саме по собі має істотний правовиховний потенціал. Якщо роль першого аспекту у правовиховній діяльності держави не викликає сумнівів, то другий аспект потребує певного теоретичного обґрунтування.

Відомо, що правові норми і закони, які розробляються і приймаються у державі, тісно пов'язані з категорією «правосвідомість», одночасно становлячи і результат її дії, і чинник, що визначає її якісну характеристику. Тому не випадково, що одним з основних механізмів правового виховання індивіда виступає відображення в його свідомості існуючих законів, правових норм і особливо їх реалізація в соціальній практиці. Таким чином, саме законотворчість і правозастосування, які сприймаються й оцінюються особистістю, відіграють вирішальну роль у формуванні правосвідомості. У цьому контексті під правозастосуванням розуміється практика реалізації правових норм, законів, існуючих у конкретній державі, а також дотримання їх ієрархії.

Однак законотворчість та її реалізація у соціальній практиці можуть справляти на формування правосвідомості особистості як позитивний, так і негативний вплив. На жаль, правотворчість і правозастосування в Україні, як і в інших перехідних державах, далекі від досконалості, що багато в чому і визначає складність організації правового виховання в цих країнах.

Аналіз законодавчої бази, що регулює організацію правовиховної роботи в Україні, показує, що сьогодні в нашій країні відсутня єдина державна політика в цій сфері, а правові норми, на основі яких має здійснюватися ця діяльність, розосереджено в різних нормативно-

правових актах, що призводить до їх дублювання та правових колізій. Наприклад, проблеми організації правового виховання та освіти населення України тією чи іншою мірою торкається низка законів, програм, концепцій, серед яких можна назвати такі: Концепція національного виховання (1994 р.), Концепція гуманітарної освіти (1997 р.), Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства (1999 р.), Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000 р.), Національна програма правової освіти населення (2001 р.), Закон «Про вищу освіту» (2002 р.), Концепція національно-патріотичного виховання молоді (2009 р.), Концепція національного виховання студентської молоді (2009 р.) та ін.

Очевидно, що державним органам України з метою підвищення ефективності діяльності держави у сфері правового виховання, створення в країні повноцінних умов для формування демократичної правосвідомості і правової культури необхідно оперативно розробити і прийняти науково обґрунтований закон «Про правове виховання та правову освіту населення України». У цьому законі на державному рівні мають бути чітко визначені мета, завдання, функції правового виховання в Україні, позначені суб'єкти правовиховного процесу, їх права, обов'язки і відповідальність, система (механізм) і принципи організації, основні напрями, засоби, методи здійснення правового виховання тощо.

У свою чергу, на регіональному та місцевому рівні мають бути ухвалені науково обґрунтовані, законодавчо, фінансово і матеріально-технічно забезпечені програми організації правового виховання громадян, у яких повинні враховуватися історичні, культурологічні, релігійні, демографічні, етнічні особливості розвитку даного регіону.

Найважливішим етапом правовиховного процесу є безпосередні **організація і управління державними та громадськими органами діяльністю щодо формування правової свідомості і правової культури населення.**

Безпосереднє керівництво щодо організації та управління правовим вихованням у розвинених країнах здійснює система державних інститутів в особі виконавчої, законодавчої та судової гілок влади, уповноважених конституцією та іншими законодавчими актами країни на здійснення функцій правового виховання й освіти.

Наприклад, у нашій країні Президент України як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності країни, Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, як глава держави зобов'язаний здійснювати загальне керівництво системою державної влади, що займається правовим вихованням громадян. Верховна Рада України повинна законодавчо забезпечувати правове виховання і навчання населення. Уряд України (Кабінет Міністрів України) зобов'язаний вживати заходів щодо забезпечення правового виховання й освіти необхідними засобами, ресурсами тощо.

Відповідно до законодавства України у процесі практичної реалізації ухвалених планів і програм із правового виховання важлива роль належить державним органам, органам місцевого самоврядування в особі державних службовців, урядовців. Особлива роль у цій діяльності відводиться Міністерству юстиції України та його органам на місцях, на які покладена роль координації і методичного керівництва роботою з правового виховання у країні. Правовим вихованням займаються також Міністерство внутрішніх справ України, Прокуратура України, органи правосуддя, на які покладено обов'язки щодо попередження правопорушень, виховання у громадян глибокої поваги до закону тощо. У системі управління правовим вихованням важливе місце посідають також Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, інші міністерства і відомства, що мають у своєму підпорядкуванні вищі, середні та загальноосвітні навчальні заклади.

Самостійними суб'єктами управління правовим вихованням є громадські організації, профспілки, адміністрація підприємств різних форм власності, трудові колективи та ін. Важливо зазначити, що кожен із названих суб'єктів виховання здійснює правовиховну діяльність притаманними йому методами і засобами, зумовленими загальним змістом його діяльності.

Усі названі суб'єкти виховання, крім реалізації власне правовиховних заходів, повинні також поширювати всі здійснювані заходи на себе. Своїм прикладом дотримання законів України, правової вихованості, розвиненою правовою свідомістю і правовою культурою державні урядовці (суб'єкти виховання) повинні демонструвати населенню (об'єкту виховання) міру належної поведінки.

У сучасній системі правового виховання, спрямованій на формування високого рівня правосвідомості та правової культури, важливе місце посідає **соціальний контроль**. Соціальний контроль у сфері

правовиховної роботи є одним із основних каналів зворотного зв'язку, який дозволяє оцінити ефективність правового виховання населення та визначити напрями з його вдосконалення. Соціальний контроль є тим механізмом підтримання соціальної рівноваги, який забезпечує життєдіяльність сучасного суспільства та ефективність його системи соціального управління, у тому числі у сфері правового виховання.

Соціальний контроль у сучасному суспільстві виконує три найважливіші функції: регулятивну, запобіжну й стабілізуючу. Завдяки тріаді цих функцій соціальний контроль виявляється як певний соціальний механізм, що допомагає здійснювати без істотних відхилень трансляцію (передачу) соціального досвіду від покоління до покоління.

Ці функції залишаються незмінними незалежно від сфери дії інститутів соціального контролю. Наприклад, якщо аналізувати соціальний контроль в аспекті власне правового виховання, то можна констатувати, що реалізація регулятивної функції соціального контролю в суспільстві інституціалізує існуючі форми та методи правового виховання, визначає спрямованість їх застосування в тій або іншій сфері суспільних відносин, а також забезпечує досягнення передбачуваного результату при втіленні цих заходів у життя.

Реалізація запобіжної функції соціального контролю у сфері правового виховання забезпечує оптимальне функціонування інститутів правового виховання, що зумовлює передачу соціального досвіду від покоління до покоління. Стабілізуюча функція соціального контролю у сфері правового виховання забезпечує ефективність застосування методів правового виховання, дозволяє прогнозувати їх результати, що сприяє стабільності всієї соціальної системи. Отже, основною метою соціального контролю у сфері виховання є прагнення до досягнення соціальної стабільності і тотожності — між соціальними очікуваннями суспільства та реальним станом речей, у нашому випадку — між засобами правового виховання та рівнем правової культури і правосвідомості в суспільстві.

Соціальний контроль у сфері виховання можна класифікувати за декількома критеріями. Залежно від характеру санкцій прийнято розрізняти такі *види соціального контролю*:

- формальний і неформальний;
- репресивний і стримуючий (попереджувальний, профілактичний);
- зовнішній і внутрішній контроль і т. ін.

Формальним соціальним контролем у сфері правового виховання є контроль із боку соціальних інститутів суспільства — держави, громадських організацій, церкви та ін. Санкції, що застосовуються в межах формального соціального контролю, зазвичай наперед регламентовані.

Неформальний соціальний контроль у сфері правового виховання здійснюється в сім'ї, соціальних групах та ін. Цей вид соціального контролю не має певної регламентації і зводиться до спонтанних реакцій учасників певного процесу, які виражають взаємне оцінювання поведінки один одного. Історично неформальний контроль з'явився набагато раніше за формальний. До появи формалізованих інститутів функцію соціального контролю в суспільстві виконували звичаї, традиції в синкретизмі з релігійними нормами. Іноді в науковій літературі до неформального соціального контролю відносять і самоконтроль.

Однією з найважливіших проблем соціального контролю, у тому числі у сфері правового виховання, є визначення його основних елементів (видів). На нашу думку, соціальний контроль у сфері виховання є складно організованою системою, яка складається з низки взаємодіючих елементів. Серед елементів соціального контролю можна виділити:

- інститути соціального контролю;
- норми;
- цінності;
- моніторинг (власне соціальний контроль) дотримання встановлених норм і цінностей;
- санкції та ін.

Основними інститутами соціального контролю у сфері правового виховання сучасного суспільства є:

- держава;
- громадські організації;
- громадська думка;
- заклади освіти;
- засоби масової інформації;
- церква;
- соціальні групи;
- сім'я тощо.

Таким чином, механізм дії соціального контролю у сфері правового виховання зводиться до того, що суспільство задає певні цінності

та норми, забезпечує їх трансляцію і соціалізацію індивідів, здійснює за допомогою своїх інститутів постійний моніторинг за дотриманням установлених цінностей і норм, заохочує членів суспільства до дотримання норм (конформізм) або карає за їх порушення, а також уживає заходів щодо попередження (профілактики) небажаних форм поведінки.

У процесі організації правовиховної роботи велике значення також має такий напрям правового виховання, як **координація діяльності державних органів та громадських організацій**. Необхідність координації правовиховної діяльності пояснюється перш за все численністю суб'єктів системи правового виховання в сучасному суспільстві. Як уже наголошувалося, у процесі правового виховання в Україні беруть участь різні за своєю природою і складністю організації та установи: органи державної влади, юстиції, органи правосуддя, прокуратура, громадські організації, засоби масової інформації, трудові та навчальні колективи тощо. Для забезпечення взаємодії і співпраці всіх суб'єктів правовиховного процесу, попередження дублювання і відокремленості в їх роботі здійснюється координація. Координацію всієї діяльності з правового виховання має здійснювати держава. Координуюча роль держави у сфері правового виховання виявляється у визначенні основних завдань (орієнтирів), які стоять перед державними установами і громадськими організаціями, а також у здійсненні контролю за виконанням суб'єктами своїх функцій із формування необхідного рівня правової свідомості і правової культури населення.

Уявляється, що в перехідному суспільстві, крім координації правовиховної діяльності, держава зобов'язана також регламентувати діяльність суб'єктів правовиховного процесу, перш за все громадських організацій.

Під регламентацією правовиховної діяльності в даному контексті розуміється наділення громадських організацій певними державно-владними повноваженнями. У цьому разі йдеться про залучення потенційних можливостей громадських організацій до формування правосвідомості населення і подолання правового нігілізму. Поза сумнівом, така правова регламентація має ґрунтуватися на принципі добровільної участі громадських організацій у здійсненні правовиховної діяльності, а також у свободі обрання форм і методів такої діяльності. Причому дуже важливо, щоб взаємодія державних інститутів і громадських організацій дозволяла об'єднувати фінансові

і владні повноваження держави із творчим потенціалом недержавних об'єднань із метою найефективнішого вирішення питань подолання правового нігілізму і формування демократичної правосвідомості у громадян країни.

Координуючи і регламентуючи участь громадських об'єднань у процесі правовиховної діяльності, державні структури повинні помірковано підходити до раціонального використання потенціалу всіх суб'єктів правовиховного процесу.

Основним державним органом, який виконує координаційну функцію у сфері правового виховання та освіти в Україні, є Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення. Очолює Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення і здійснює безпосереднє керівництво її роботою міністр юстиції України. Координаційно-методичні ради з правової освіти населення створено також в Автономній Республіці Крим, у всіх областях України, а також у містах Києві та Севастополі.

Основними завданнями цих координаційно-методичних рад є:

- розробка пропозицій щодо координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних і наукових закладів, видавництв тощо у сфері правової освіти;

- надання зазначеним суб'єктам правовиховного процесу методичної допомоги у проведенні цієї діяльності;

- розроблення пропозицій (рекомендацій) щодо вдосконалення правової навчально-виховної роботи;

- поширення досвіду з питань правової освіти населення тощо.

Також координаційно-методичні ради відповідно до покладених на них обов'язків повинні:

- вивчати й аналізувати стан роботи з питань організації та здійснення правової освіти;

- заслуховувати на своїх засіданнях найактуальніші питання правової освіти (зокрема, щодо підсумків навчання, аналізу соціологічних досліджень, опитування громадян та ін.);

- вивчати стан підготовки викладачів правових дисциплін та видання підручників і посібників із правознавства;

- інформувати членів рад та інших осіб про результати роботи щодо правового навчання та виховання.

Іншим важливим напрямом організації правовиховної роботи в сучасному суспільстві є **інформаційне забезпечення правовиховного процесу**. Інформаційний підхід до правового виховання останнім часом стає все більш поширеним як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних дослідників.

Інформаційний підхід до правового виховання ґрунтується на таких положеннях:

- початковою метою правового виховання є підвищення рівня правової інформованості громадян;
- формування правової держави в суспільстві з низькою правовою інформованістю громадян є неможливим;
- процес виховання повинен починатися із засвоєння елементарних правових норм, поступово ж кількість правової інформації має збільшуватися;
- мета правового інформування громадян полягає в тому, аби цінності і норми, схвалювані суспільством, цілеспрямовано засвоювалися індивідом тощо.

Також прихильники цього підходу доводять, що інформаційна складова є «матеріальною» підставою, «базисом» процесу правового виховання. Інфраструктура ж процесу правового виховання включає інформаційне середовище, змістом якого є правові знання та юридичні технології, а також соціальна пам'ять. Стратегія роботи з удосконалення правової інформованості, згідно з цим підходом, мусить будуватися не за екстенсивним принципом «що більше, то краще», а за інтенсивним. Дійсно, можна погодитися з ідеєю, що правова інформованість є найважливішою складовою правового виховання, що громадяни країни повинні знати зміст основних законів і правових актів, які їх безпосередньо стосуються. Саме тому наша країна, ставлячи за мету формування правової держави, конституційно закріпила таке положення: закони й інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони й інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Значення організації правового інформування громадян полягає не лише в ознайомленні їх зі змістом законів України та інших нормативно-правових актів, а перш за все в їх вихованні в дусі поваги до права, законів, свідомого і добровільного їх додержання. Адже повага до права,

закону неможлива без етичного оцінювання, без їх сприйняття і схвалення суспільством. Тому виховання громадянських відчуттів, і перш за все повага до норм права, має становити основу формування соціально-ціннісної орієнтації особистості.

Основними джерелами правового інформування громадян у сучасному суспільстві є засоби масової інформації (ЗМІ): телебачення, Інтернет, радіомовлення і друковані видання. *У процесі правового інформування населення ЗМІ зобов'язані дотримуватися певних принципів* при обранні змісту та обсягу правової інформації. Найважливішими з них, на наш погляд, є такі:

- актуальність і своєчасність правової інформації;
- негативне оцінювання протиправних діянь та покарання за них;
- потреба у правовій інформації для застосування у повсякденному житті і діяльності населення;
- конкретність і доступність правової інформації;
- достовірність і об'єктивність правової інформації;
- оптимальність правової інформації (оптимальне співвідношення позитивних і негативних фактів).

В Україні діяльність засобів масової інформації з правового інформування громадян регламентується Національною програмою правової освіти населення. Відповідно до вимог цієї Програми, державні ЗМІ зобов'язані систематично інформувати населення України про національне законодавство, діяльність органів законодавчої, виконавчої, судової влади, а також про стан правопорядку, боротьби з правопорушеннями, особливо серед неповнолітніх, профілактику їх здійснення тощо. З метою поширення правової інформованості населення в Україні повинні створюватися загальні й освітні телевізійні та радіомовні канали, на яких повинні активно впроваджуватися програми, рубрики та інші популярні форми надання правової інформації. З цією метою за участю органів виконавчої влади, управлінь юстиції, навчальних закладів мають створюватися правові лекторії, кінолекторії, проводитися виставки друкарської продукції правового напрямку, зустрічі з фахівцями-юристами, читацькі конференції та інші заходи.

На жаль, ЗМІ в Україні наразі не виконують належним чином роль джерел правового інформування населення. Навпаки, багато ЗМІ негативно впливають на формування правосвідомості та правової культури в нашій країні.

Завершальним напрямом організації правовиховної роботи в сучасному суспільстві є **методичне керівництво правовим вихованням, а також узагальнення і поширення досвіду** державних установ та громадських організацій, які досягли високої ефективності у зазначеній сфері діяльності. Метою цього напрямку є забезпечення високого рівня професійно-юридичного змісту правовиховного процесу, який здійснюється всіма державними і громадськими організаціями.

Методичне керівництво правовим вихованням полягає:

- у розробленні найдоцільніших прийомів, способів та засобів правового виховання;
- в обґрунтуванні оптимальних шляхів і методів формування поваги до права, законності, правосуддя;
- у забезпеченні впровадження цих шляхів і методів у практику суб'єктів правового виховання;
- в узагальненні та поширенні позитивного досвіду виховної роботи;
- у виробленні вказівок і рекомендацій державним та громадським організаціям, які успішно вирішують поставлені перед ними завдання щодо формування в усіх громадян високого рівня правосвідомості і правової культури.

Уявляється, що методичне керівництво правовим вихованням також має містити визначення оптимального обсягу і структури правовиховних заходів з урахуванням вікових, освітніх, професійних та інших відмінностей тих чи інших груп населення; обрання форм, що виправдали себе, методів і засобів правового виховання, методики їх використання і визначення їх ефективності; урахування особливостей правового виховання в різних колективах — навчальних, трудових, військових, за місцем проживання; урахування своєрідності впливу на формування поваги до права з боку державних і громадських організацій; розроблення методики врахування конкретних умов праці, побуту, стану законності і правопорядку при проведенні виховної роботи в колективі тощо.

Методичне керівництво правовим вихованням, як правило, здійснюють органи юстиції. Цю функцію органів юстиції можна охарактеризувати як навчальну. Реалізується вона у формі розроблення і поширення методичних указівок і рекомендацій із різних питань правового виховання, раціональних методів здійснення даного процесу, а також підготовки програм, навчальних посібників, інструкцій, інформаційних матеріалів та ін.

Складовою частиною методичного керівництва правовим вихованням є також вивчення ефективності правовиховної роботи окремих суб'єктів правового виховання та розроблення на цій основі відповідних пропозицій. Важливе значення тут має використання сучасних досягнень науки, результатів соціологічних досліджень для опрацювання обґрунтованих методичних рекомендацій і вказівок із питань правового виховання.

В Україні, як уже зазначалося, основним державним органом, який виконує методичне керівництво правовим вихованням і освітою, є Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення, а також координаційно-методичні ради з правової освіти населення Автономної Республіки Крим, областей України, а також міст Києва та Севастополя. Саме ці вказані ради повинні надавати всім суб'єктам правовиховної діяльності методичну допомогу в проведенні заходів правового виховання та освіти, розробляти пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення правової навчально-виховної роботи, поширювати передовий досвід із питань правового виховання та освіти населення.

Висновки

1. Організація й управління правовим вихованням у суспільстві є певним видом соціальної діяльності, яка спрямована на практику правовиховної роботи з населенням з метою її раціональної організації та забезпечення високої ефективності.

2. До системи організації та управління процесом виховання в сучасному суспільстві входять практично всі суб'єкти суспільства: державні органи, громадські організації, суспільні групи, колективи тощо.

3. Основними етапами організації правового виховання в сучасному суспільстві є: аналіз стану правовиховної роботи в суспільстві та його оцінювання; розробка поточних і перспективних планів (програм); організація практичної реалізації прийнятих планів (програм); соціальний контроль за ефективністю правовиховної роботи.

4. У процесі організації правовиховної роботи важливе місце також займають такі напрями, як координація діяльності державних органів та громадських організацій у сфері правового виховання; інформаційне забезпечення правовиховного процесу; методичне забезпечення правовиховної діяльності; узагальнення і поширення позитивного досвіду роботи з правового виховання та ін.

Контрольні питання

1. Дайте характеристику системи організації та управління правовим вихованням у сучасному суспільстві.
2. Назвіть об'єкти і суб'єкти правового виховання.
3. Назвіть основні етапи та напрями формування правосвідомості й правової культури.
4. Які є труднощі аналізу стану правового виховання в суспільстві та оцінки її ефективності?
5. Якими є основні завдання організації правового виховання?
6. Яке місце посідає соціальний контроль за правовим вихованням?
7. У чому полягає сутність інформаційного забезпечення правового виховання в сучасному суспільстві?

ТЕМА 4

Роль правового виховання у формуванні демократичної правосвідомості та правової культури

Інтегральною характеристикою правового розвитку суспільства виступає правова культура. Правовій культурі належить ключова роль у процесі здійснення політико-правових реформ в Україні. Тому без перебільшення можна сказати: якщо орієнтиром такого реформування є встановлення ефективної національної правової системи, заснованої на принципі верховенства права, то першочерговою умовою здійснення такого розвитку є формування демократичної національної правової культури.

Визначенню ролі правового виховання у формуванні демократичної правової культури (і демократичної правосвідомості як її складової) буде присвячена ця тема.

---

§ 1. Взаємозв'язок правового виховання, правосвідомості та правової культури

Сутність правосвідомості й правової культури в контексті правового виховання. У найширшому сенсі під культурою розуміється все те, що створено людиною, на відміну від створеного природою, більше того — це є власне людське в людині (відповідно можна додати, що правова культура є власне людським у праві). Відповідно до трьох складових правової реальності (рівень ідей і цінностей; рівень правових норм, або знаково-символічний рівень; рівень правового життя, або правової комунікації) у правовій культурі виокремимо три рівні: 1) рівень правосвідомості, або культура правової свідомості; 2) інституційний рівень, або рівень знакових форм — норм та інститутів (інституційна правова культура); 3) рівень правової діяльності, або культура правового спілкування (діяльності). Культура — це результат людської діяльності, який безумовно несе в собі духовно-ціннісне ядро, а також процеси його «опредмечування» (об'єктивації) та

«розпредмечування» (суб'єктивації). Кожний із цих рівнів є певною мірою формою буття духовного — цінностей, або ідеї права, її реалізації (у законах) та здійснення (у правовій поведінці).

На першому рівні (правосвідомості) слід виділити її духовно-ментальне ядро, яке включає такі елементи, як цінності та ідеали і загальне праворозуміння, що виражаються в усвідомленні значущості прав людини, їх обов'язи та ступені захищеності. Це є певне «метафізичне» ядро правосвідомості й правової культури в цілому.

Інший зріз правосвідомості має соціологічне забарвлення і включає рівень розвитку правової свідомості населення. Він багато в чому залежить від таких умов: а) наскільки глибоко правовою свідомістю суспільства освоєні такі правові феномени, як цінність прав людини та цінність правової процедури (особливо при розв'язанні різних суперечок); б) чи є розуміння необхідності пошуку компромісів у ситуації наявності різноспрямованих інтересів; в) наскільки є поінформованим у правовому відношенні населення, його окремі соціальні, вікові, професійні й інші групи; г) яким є емоційне ставлення населення до закону, суду, різних правоохоронних органів, юридичних засобів і процедур; д) яка установка громадян на дотримання (або, навпаки, недотримання) правових розпоряджень тощо.

Знаково-інституційним елементом правової культури суспільства є рівень розвитку всієї системи юридичних актів, або більш широко — правових текстів, тобто різних текстів, у яких закріплюється і виражається право даного суспільства. Велике значення для оцінки правової культури суспільства має система законодавства, основою якої є конституція держави. Важливим у цілому є і рівень розвитку всієї системи нормативно-правових актів, починаючи від законів, актів центральних виконавчих органів влади і завершуючи актами місцевих органів влади і управління. Будь-який юридичний акт має бути правовим, тобто відповідати панівним у суспільній свідомості уявленням про справедливість, рівність і свободу. Закон повинен бути створеним якісно і з точки зору його форми: бути несуперечливим, по можливості коротким і обов'язково ясним і зрозумілим для населення, містити визначення основних термінів і понять, бути опублікованим у доступному для населення джерелі тощо. При визначенні якості правового життя суспільства має враховуватися і стан індивідуальних правових актів — документів: правозастосовних і правореалізаційних.

Підсумовуючим елементом структури правової культури є *рівень розвитку правової діяльності*. Остання складається з теоретичної і практичної правової діяльності. У свою чергу, теоретична правова діяльність поділяється на продуктивну (діяльність учених-юристів) і репродуктивну (юридична освіта у всіх її формах, видах і установах), а практична — на правотворчу і правореалізуючу, у тому числі правозастосовну, діяльність (до певного виду правової діяльності можна також віднести і правовиховну). Отже, правова культура суспільства багато в чому визначається реальною правовою поведінкою громадян, їх діяльністю щодо реалізації права, тим, наскільки вони знають і своєчасно виконують свої обов'язки, дотримуються заборон і наскільки повноцінно використовують свої права.

Виділення структурних елементів правової культури є достатньо умовним, оскільки немає правової діяльності, здійснюваної окремо від правової свідомості, а правосвідомість може виявитися лише у правовій діяльності та її підставах і результатах — правових актах. Нарешті, усі складові частини правової культури не можуть існувати без свого носія-суб'єкта. Правова культура в цілому знаходить своє втілення в рівні розвитку правового суб'єкта — суспільства в цілому, груп людей (соціальних та професійних), а також окремого індивіда. Найвищим рівнем розвитку індивідуального носія правової культури є правова особистість. Остання характеризується стійкими зразками правової поведінки, або правовим етосом, який є реалізацією певних установок правосвідомості.

Таким чином, *під правовою культурою* розуміється якісний стан правового життя суспільства, який виражається в досягнутому рівні розвитку правової свідомості, правової діяльності та підставах і результатах цієї діяльності — правових актах, що в цілому виявляється у рівні правового розвитку суб'єкта (суспільства в цілому, різних соціальних груп, особистості). У сучасних умовах інтегральним виразом правової культури є ступінь гарантованості державою і громадянським суспільством прав людини. Під час аналізу правової культури суспільства основний акцент робиться на вивченні рівня розвитку правових феноменів у цілому, на описі та поясненні правових цінностей та ідеалів, а також досягнень у правовій сфері.

Правова культура не є застиглою. Вона потребує своєї передачі у часі — від минулого через сучасне до майбутнього. Саме цілеспрямованою діяльністю з трансформації (передачі) цінностей правової

культури — правових ідеалів, правового досвіду і механізмів розв'язання конфліктів у суспільстві — від одного покоління до іншого і є правове виховання. Правове виховання має за мету розвиток правової свідомості людини, а в підсумку — правової культури суспільства в цілому.

Інституційний та неінституційний рівні правового виховання.

Правове виховання в будь-якій державі має два основних рівні: неінституційний та інституційний. На першому рівні правове виховання пов'язане зі стихійним відтворенням у суспільстві загальноприйнятих правових настанов та цінностей. Ідеться про те, що багато правових цінностей, маючи як генетичне підґрунтя релігійні санкції та моральні норми, засвоюються особистістю в ході різноманітної соціальної практики через інші, позаправові форми і канали формування правосвідомості і правової культури. Фактично виховання правосвідомості починається із засвоєння моральних цінностей, норм у сім'ї, церкві, школі, у духовному спілкуванні. Цей рівень відповідає поняттю правового виховання в широкому сенсі, або поняттю правової соціалізації.

У цьому контексті характерним прикладом є зростання злочинності у «розвинутих» західних країнах на фоні формально високого рівня правосвідомості і правової культури громадян, виникнення нових видів злочинів, «омолодження» злочинців та ін. Одночасно у традиційних ісламських країнах спостерігається дуже низький рівень злочинності. Чи є це ознакою високої правосвідомості? Скоріше, ні. Хоча це пояснюється не тільки страхом перед законами шариату, а й повагою до релігійних та місцевих традицій, шанобливим ставленням до інших членів родини, соціальної групи та співтовариства в цілому, яке виховується з дитинства та передається від покоління до покоління.

Безумовно, висока духовність суспільства, укорінена в історичних, цивілізаційних та ментальних особливостях соціуму, є необхідною передумовою становлення правосвідомості. Утім у сучасних державах правове виховання поступово стає також спеціальною функцією державного апарату, тобто інституалізується, стає системним. Через систему виховання (у тому числі правового) держава та суспільство передають молодому поколінню ті цінності, які були напрацьовані в суспільній правовій культурі та правосвідомості та є важливими для подальшого існування нації. При цьому виховання,

здійснюване в родині, у релігійних громадах, громадських організаціях, послідовно сприяє адаптації індивіда в суспільстві й створює умови для засвоєння ним кращих зразків правової культури та прогресивної правосвідомості.

Характерною особливістю інституційного рівня правового виховання є спрямованість на певний суспільний ідеал, у тому числі й ідеал правовий, що поєднує як загальнолюдські цінності, так і національні пріоритети розвитку права. Як універсальна правова цінність, що здатна об'єднати людство, сьогодні виступають права людини, гарантування яких пов'язане з ідеєю демократії. Остання виступає і формою держави, і політичним режимом, і громадянською позицією, і суспільною цінністю.

Таким чином, правове виховання сьогодні має бути спрямоване перш за все на формування громадянської правосвідомості демократичного гатунку. Разом із тим для функціонування в межах певної культури правовий ідеал має бути визнаний як такий, що має в ній значення і цінність, тобто вимагає виправдання в контексті національної правової ментальності. Визначенню універсальних орієнтирів правового виховання та культурно-історичних його особливостей у сучасній Україні присвячені відповідно другий та третій параграфи цього розділу.

§ 2. Правове виховання як засіб формування демократичної правосвідомості та правової культури

Невизначеність як сутнісна особливість сучасної демократії. Осмислення феномену демократичної правосвідомості й зорієнтованого на її формування правового виховання потребує перш за все з'ясування особливостей сучасного розуміння ідеї демократії та перспектив її розвитку.

Так, французький філософ Поль Рікьор підкреслює, що демократія — не безконфліктний політичний режим, а режим, у якому конфлікти відкриті та є предметом обговорення відповідно до відомих правил арбітражу. На думку філософа, у сучасному суспільстві, що дедалі більше ускладнюється, конфлікти не зменшуватимуться ані за кількістю, ані за складністю, а збільшуватимуться і поглиблюватимуться.

Тому плюралізм думок, що мають вільний доступ до публічного вираження, не є ані випадковістю, ані хворобою, ані нещастям; скоріше, це вираження невирішуваного характеру дискусії щодо суспільного блага. Не існує позиції, з якої це благо можна було б визначити настільки безумовно, що дискусія могла б вважатись завершеною. І в цьому сенсі демократія виявляється суспільством, що приймає і зберігає у своїй формі невизначеність, на протигагу тоталітаризму, який фактично діє проти такої невизначеності та претендує на володіння законом власної організації і розвитку¹.

Таким чином, збереження й розвиток демократії являє собою по суті збереження й розширення цього елементу невизначеності, відкритості й дискурсивності, а ядро демократичної правосвідомості становить така її ознака, як деліберативність, що уможливорює існування елементу невизначеності, сутнісно притаманного демократії з її плюралістичною, конфліктною природою. Відповідно формування деліберативності як основи демократичної правосвідомості і становить головний орієнтир правовиховного впливу, який може бути деталізований у низці ознак демократичної правосвідомості.

Ознаки демократичної правосвідомості. Громадянська правосвідомість демократичного гатунку характеризується такими ознаками.

1. *Деліберативність* — це прийняття певної установки, спрямованої на соціальне співробітництво, *установки відкритості*, готовності сприймати розумні доводи інших осіб так само, як і свої власні. Таким чином, деліберативне середовище надає можливість для добросовісного обміну думками, у тому числі для того, щоб його учасники звітували, як кожен із них сам розуміє свої життєві інтереси. Але при цьому викладення справи, у якій кожен відстоює свої інтереси, повинно залишатися доступним для критики з боку інших. Отже, завдання, які мають бути вирішені в дискусіях із питань моралі та права, не можуть вирішуватись одноосібно, а потребують спільних зусиль. Із цієї точки зору відомий філософ сучасності Юрген Хабермас пропонує переформулювати кантівський категоричний імператив у запропонованому сенсі: «Замість того, щоб приписувати всім іншим як обов'язкову певну максиму, яку я хотів би зробити загальним законом, я повинен запропонувати свою максиму всім іншим для дискурсивної перевірки її зазіхань на універсальність. Акцент при цьому зміщується з того, що

¹ Рікер, П. Я-сам как другой [Текст] / П. Рікер. — М. : Изд-во гуманит. лит., 2008. — С. 302–308.

кожен (окремо) може, не зустрічаючи заперечень, бажати загальним законом, на те, що всі, у згоді один з одним, бажають визнати як універсальну норму»¹.

Таким чином, правове виховання передусім має на меті формування установки на соціальне співробітництво і діалог, що є необхідною умовою існування людини як члена демократичного правового суспільства. Досягнення цієї мети полягає передусім у залученні якнайширшого кола людей до участі в різноманітних дискусіях з приводу важливих питань життя суспільства: круглі столи, конференції, публічні диспути, громадські слухання, обговорення у ЗМІ і т. ін.

2. Разом із тим сьогодні нерідко навіть ті, хто бажають брати участь у політичній дискусії, не здатні ефективно робити це, оскільки не володіють необхідним рівнем знань. Тому поряд із принциповою відкритістю деліберативність охоплює також *здатність до раціональної аргументації*, яка тісно пов'язана з таким структурним компонентом правосвідомості, як знання про право. Для пояснення цієї раціональної складової демократичної правосвідомості може бути використана метафора «проживання у вавилонській бібліотеці» Хорхе Борхеса. Бібліотекар має компетентність не тому, що володіє прозорими знаннями щодо змісту всіх книг, а тому, що йому відомі основні принципи, яким підкорюється зміст будь-якої книги, що не можна зіставити з компетентністю відвідувача бібліотеки, який має лише навички пошуку в каталозі. Так, суб'єкт права здатний бути автором правових суджень і нести відповідальність за це не внаслідок знання змісту норм, а тому що має критерій для їх оцінки, що забезпечує функціонування рефлексивного механізму у прийнятті рішень.

Тому правова освіта покликана надати не тільки сукупність знань про діюче право як статичну систему норм, а й усвідомлення загальної логіки існування й розвитку правової реальності в цілому, її природи та механізму відтворення. Таке зміщення акцентів у юридичній освіті набуває особливої актуальності в сучасному суспільстві, коли із пришвидшенням життя людини в цілому прискорюється і розвиток правової реальності як невід'ємної складової останнього, у зв'язку з чим важливе значення для юриста має здатність адаптуватись до мінливого світу права, спираючись на базові принципи права та фундаментальні знання про сутність цього феномену.

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2006. – С. 107.

3. Крім того, деліберативність передбачає не просто готовність брати участь у комунікації та здатність висувати аргументи, а й наявність відповідного мотиву такої участі. Інакше кажучи, поряд із раціональною складовою правосвідомості об'єктом правовиховного впливу є також мотиваційний компонент останньої. Так, залежно від мотивації Хабермас розрізняє *комунікативну* і *стратегічну дію*. Комунікативна діяльність являє собою взаємодію двох або більше суб'єктів, у якій вони намагаються досягти взаєморозуміння відносно загальної для них ситуації.

Відмінність комунікативної дії від стратегічної полягає в тому, що в першому випадку дії залучених агентів координуються не за допомогою егоцентричних розрахунків успіху, а через акти досягнення взаєморозуміння. Натомість у стратегічній дії один учасник взаємодії здійснює вплив на іншого, погрожуючи санкцією або обіцяючи винагороду. У комунікативній же дії суб'єкт мовлення наводить раціональні аргументи як гарантії¹. Саме з комунікативною дією Хабермас пов'язує участь громадян у демократичній дискусії.

Розкриваючи мотиваційну складову правосвідомості, інший німецький філософ Роберт Алексі наголошує на важливості екзистенційного обґрунтування права і прав людини, пов'язаного не тільки із певними правовими здібностями, а й із зацікавленістю в їх реалізації — «зацікавленістю у справедливості». Цей інтерес до справедливості, як будь-який інтерес, пов'язаний із рішенням, і це фундаментальне рішення — чи хочемо ми бачити себе дискурсивними, раціональними істотами, хто ми взагалі — рішення, в якому ми обираємо себе². Ця зацікавленість у справедливості обумовлюється передусім усвідомленням того, що ми всі є водночас і творцями, і адресатами наших прав, норм та інституцій у межах широкої демократичної дискусії, у ході якої ми інтерсуб'єктивно наділяємо себе правами. Відповідно *зацікавленість у вирішенні конфліктів дискурсивним шляхом* і відтворенні власних прав вочевидь слід віднести до базових констант демократичної правосвідомості як мети правового виховання.

4. Логічним продовженням зазначених ознак є така особливість демократичної правосвідомості, як *орієнтація на ідеал справедливо-*

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2006. — С. 91.

² Алексі, Р. Існування прав людини [Текст] / Р. Алексі // Право України. — 2011. — № 8. — С. 128–130.

го суспільства, фактичним вираженням якого у формальних ознаках є концепція ідеального дискурсу. Отже, як етичні норми практично-го дискурсу, або умови правової комунікації, Хабермас пропонує такі: 1) кожний, здатний до мови та діяльності, суб'єкт може брати участь у дискурсі; 2) кожний може проблематизувати будь-яке твердження, виступати з ним у дискурсі, висловлювати свої погляди, бажання, потреби; 3) ніхто з тих, хто бере участь у дискурсі, не має зазнавати (як внутрішніх, так і зовнішніх) перешкод у вигляді зумовленого відношеннями панування примусу використовувати свої, встановлені в першому й другому пунктах, права¹. За таких умов першим і головним правом людини по суті є право висловлювати свою думку і право бути почутим.

Звичайно, такий підхід містить у собі певний елемент утопії. Проте, як зазначає Хабермас: «Якщо висушити оази утопії, тоді розшириться пустеля банальності й безпорадності»². Ідеться про таку властивість правосвідомості, як *детермінація майбутнім*, тобто «хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, як ніби вона вже утвердилась»³, або мовою комунікативно-дискурсивної теорії «чини (завжди) так, ніби ти є членом ідеальної комунікативної спільноти»⁴.

На практиці ж ми частіше стикаємось із зумовленою складною соціально-економічною ситуацією в країні розчарованістю громадян в ідеалах демократії та правової держави, що згодом результує у правовий нігілізм та відверту зневагу до права. Відповідно найважливішим завданням правового виховання є формування поваги до правового ідеалу саме як ідеалу, тобто усвідомлення певного ступеня його утопічності, а отже, готовності слідувати належному попри фактичну відсутність швидкого бажаного результату. Ідеться не тільки про те, що «навіть право повинно дозволяти людині мріяти» (П. Рікьор), або про неможливість уникнути утопії в силу утопічної природи права як такого, а й про практичну значущість такої утопії, тобто здоровий

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2006. – С. 140.

² Цит. за: Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія [Текст] : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 173.

³ Див.: Соловьев, Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права [Текст] / Э. Ю. Соловьев. – М., 1992. – С. 190.

⁴ Апель, К.-О. Дискурсивна етика: політика і право [Текст] / К.-О. Апель. – К. : Укр. філософ. фонд, 1999. – С. 29.

оптимізм щодо проголошеної мети, поєднаний із критичним ставленням до дійсності, готовність іти на певні жертви заради правового ідеалу та відмову від суто споживацького ставлення до демократії як єдиний можливий шлях поступового наближення до неї.

5. Вочевидь, таке ставлення до правового ідеалу можливе лише за умови свідомого прийняття на себе відповідальності за його реалізацію, що закономірно пов'язано з усвідомленням власної ролі у демократичному дискурсі. Таким чином, необхідним доповненням згаданих вище ознак демократичної правосвідомості є *відповідальне ставлення до власної участі в суспільній дискусії*.

Так, наприклад, діяльність судді не може бути зведена до вирішення головоломок; він не просто прикладає заздалегідь задані еталони до об'єктів спостереження, а розділяє відповідальність із законодавцем. Питання про факт є невіддільним від питання про право. Цікаво, що подібну природу має і відповідальність, що покладається на вчених. У цьому сенсі К.-О. Апель говорить про *етику відповідальності* як принцип солідарної колективної відповідальності за колективні дії у формі практичного дискурсу, тобто принцип співвідповідальності всіх членів правової комунікації за її результати¹. Дійсно, відповідальність фактично забезпечує функціонування рефлексивного механізму у прийнятті рішень. Адже той чи інший політик у відкритому суспільстві знає, що його рішення можуть зазнати критики будь-яким можливим суб'єктом і що будь-який можливий суб'єкт (відповідно до певних процедур) може ініціювати незалежну експертизу тих чи інших політичних рішень, що уможливорює не лише персональну відповідальність політика, а й утворення механізмів колективної відповідальності.

Таким чином, правове виховання, орієнтоване на формування демократичної правосвідомості, являє собою по суті формування відповідального ставлення до права будь-якого громадянина, оскільки демократична процедура дає можливість кожному брати участь у трансформації права і правової реальності в бажаному напрямі. Саме це і відрізняє демократію від тоталітаризму, а демократичну правосвідомість від патерналістської свідомості.

Отже, комунікативно-дискурсивне осмислення правової реальності дає змогу виявити у структурі правосвідомості раціональні, психо-

¹ Апель, К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі [Текст] / К.-О. Апель. – К. : Дух і Літера, 2009. – С. 180.

логічні та поведінкові компоненти, що характеризують її як демократичну, а саме:

- 1) відкритість як установку на соціальне співробітництво і комунікацію та готовність сприймати раціональні доводи;
- 2) здатність висувати раціональні аргументи і бути творцем власних прав на основі комплексного усвідомлення сенсу і призначення права як інструменту вирішення конфліктів і досягнення консенсусу;
- 3) зацікавленість у вирішенні конфліктів дискурсивним шляхом;
- 4) детермінацію майбутнім як орієнтацію на ідеал дискурсивного досягнення консенсусу;
- 5) усвідомлення власної відповідальності як співвідповідальності учасника колективної дії у формі практичного правового дискурсу.

Відповідно виховання демократичної правосвідомості потребує внесення уточнень у зміст правової освіти в напрямі зміщення акцентів із вивчення існуючого законодавчого масиву на розширення філософської складової правовиховного впливу: комплексне осмислення і засвоєння сенсу загальних принципів права як критеріїв прийняття рішення, усвідомлення загальних цілей права як інструменту вирішення конфліктів і досягнення консенсусу, засвоєння загальних принципів і прийомів аргументації, виховання поваги до гідності людини як мети будь-якого права, поваги до прав людини і передусім — права висловлювати власну позицію і права бути почутим як рівноправний співрозмовник, усвідомлення відповідальності за своє місце у демократичній дискусії як просторі відтворення права.

§ 3. Ментально-історичне підґрунтя взаємозв'язку правового виховання, правосвідомості й правової культури в сучасній Україні

У межах певної національної культури загальні ознаки демократичної правосвідомості й правової культури набувають певних особливостей, які детермінуються цінностями та ідеалами цієї культури. Певних особливостей набуває і механізм впливу правового виховання на формування правової культури.

У чому полягають специфічні риси і які цінності слід віднести до родових засад української правової культури? Для відповіді на це

запитання слід звернутися до соціально-феноменологічного підходу, який акцентує увагу на ціннісно-значеннєвому аспекті права. У межах цього підходу розглядаються взаємозв'язок і взаємний вплив правової культури і національної ідеї, а правова культура – у єдності її універсальних і специфічних рис.

Універсальна ідея права була обґрунтована за Нового часу через визнання інтелектуальної та моральної автономії особистості. Тому універсально-значуще у праві знайшло вираз у формулі «рівність у свободі згідно із загальним законом». Для функціонування в межах певної культури право повинно бути визнане як таке, що має в ній значення і цінність, тобто вимагає виправдання. Що ж повинне виправдати право як таке, що має значення і цінність в українській культурі? Відомо, що в період зародження «юридичного світогляду» в Західній Європі специфічним мотивом виправданості права були: для Німеччини — свобода совісті, для Франції — інтерес, для Англії — користь. Для української ж культури шлях виправдання права лежить через екзистенціальні моделі особистості як істоти, що вільно реалізується. Право може визнаватися лише як умова творчої самореалізації особистості — найважливішої цінності.

Важливе методологічне значення для дослідження особливостей української правової культури має аналіз рис українського національного характеру з точки зору можливостей сприйняття ідеї права як основи правосвідомості та правової культури. Згідно з концепцією відомого дослідника української філософської культури Д. І. Чижевського, такими рисами є: «емоціоналізм», «індивідуалізм і прагнення до свободи» та «неспокій і рухливість»¹.

Перша риса — емоціоналізм — означає перевагу емоційно-почуттєвого елемента над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється в емоційно насиченому ставленні до життя. Тому в українській правовій культурі логічні міркування доповнюються чуттєво-емоційним елементом, акцентом на «внутрішньому» в людині, на її моральній мотивації.

Друга риса — індивідуалізм і прагнення до свободи — є вираженням вольового начала. Але так звана «воля до свободи» може вести не тільки до неприйняття деспотизму, а й до негативного ставлення до твердої влади взагалі, що межує з анархізмом. Прагнення до індивіду-

---

¹ Чижевський, Д. Нариси з історії філософії на Україні [Текст] / Д. Чижевський. — Мюнхен, 1983. — С. 16–20.

альної свободи найбільшою мірою відповідає ідеї права, тим більше що воно пов'язується з такою ключовою цінністю правової культури, як «почуття власної гідності і повага до чужої гідності». Тому для української правосвідомості характерне визнання більшої цінності суб'єктивних прав, безпосередньо не пов'язаних із владою, ніж об'єктивного права, а також тенденція дистанціюватися від публічної влади.

Третя риса — неспокій і рухливість — є похідним результатом взаємодії (синтезу) перших двох: емоціоналізму, з його прагненням до нових форм, і індивідуалізму, який «не хоче мати ніяких стійких міцних основ поза індивідуумом і не може відшукати їх у самому собі». Ця нестійкість волі (яка керується не розумом, а почуттями) корелює із невизначеністю соціального ідеалу. Цей момент є ключовим для якісної характеристики української правової культури. Драматична напруженість сучасної ситуації саме і полягає в тому, що автономна (самозаконна) особистість ще не відкрита в собі кожним і не визнана в інших усіма як основа правового життя.

Тому становлення правової держави і громадянського суспільства в Україні неможливе без масового визнання безумовної цінності права і відтворення цього ставлення в повсякденній діяльності соціального суб'єкта, а також без такої трансформації соціальних інститутів, яка зорієнтувала б їх на стимулювання розвитку в людей позитивних правових якостей і блокування негативних правових якостей, — це й є шлях формування національної правової культури як у суспільному, так і особистісному аспектах.

Таким чином, ключовим моментом формування національної правової культури і її нормального функціонування є національно-специфічне виправдання ідеї права. Проте слід визнати, що це фундаментальне завдання досі не вирішене в Україні належним чином. Більше того, на етапі трансформації політичного і духовного життя в Україні виникла ціла низка суперечностей, деформацій, проблем, які негативно вплинули на формування правової культури суспільства, посилили правовий нігілізм, загальмували процес духовного відродження суспільства, до яких належать: розкол суспільства за системою світоглядно-ціннісних орієнтацій; посилення суперечностей у системі базисних суспільних цінностей, суперечності розвитку нового освітнього простору, пов'язані, зокрема, зі звуженням можливості доступу до освіти (а саме юридичної) дітей, молоді з обмеженими матеріальними можливостями; зниження

ролі науки, у тому числі юридичної, наукової діяльності в духовному житті; кризові явища в розвитку культури, пов'язані як зі зміною базових цінностей у системі духовної культури, так й із залишковим принципом фінансування культури тощо.

Тому роль правового виховання як цілеспрямованої діяльності державних і недержавних інститутів, усіх соціально відповідальних суб'єктів із формування і вдосконалення правової культури суспільства і кожної особистості в цих умовах значно підвищується. Сама стадія формування правової культури з необхідністю потребує цілеспрямованої діяльності з її становлення та активного розвитку, тобто правового виховання.

Розглянуті особливості національної правової культури дозволяють визначити методологічні орієнтири дослідження впливу правового виховання на процес її формування.

У найзагальнішому вигляді механізм цього впливу полягає в такому. Суб'єкт правового виховання від самого початку цього процесу має володіти як глибокими знаннями сутності й змісту високих зразків сучасної правової культури суб'єктів права, так і методами дослідження реального рівня розвиненості кожного елементу правової культури того, хто виховується. Шляхом зіставлення ідеального образу сучасної правової культури і реальної правової культури її носія встановлюються дефекти останньої та виробляється оптимальна програма правовиховної діяльності. Реалізуючи цю програму, вихователь має звіряти хід розвитку реальної правової культури з її ідеальним образом, щоб вчасно вдосконалювати форми, засоби і методи для досягнення мети правового виховання. У процесі правового виховання необхідно також включати процес самовиховання вихованця і керувати цим процесом.

При цьому важливо розрізняти змістовну і формальну сторони правового виховання. Перша стосується того, що саме слід виховувати, які цінності засвоювати і які здібності особистості формувати, а друга — як виховувати, за допомогою яких засобів. Друга сторона детермінована першою. Разом із тим цей взаємозв'язок набуває специфічних рис на кожному з рівнів правової культури, таких як: 1) правосвідомість; 2) правові норми та інститути; 3) правове життя.

1. Вочевидь, безпосередньо і головним чином правове виховання здійснює вплив на такий елемент правової культури, як правова свідомість, що включає правові ідеї, цінності, установки, почуття та інші духовні феномени.

Ядром правовиховної діяльності виступає інтелектуальна активність учених-гуманітаріїв, перш за все юристів і філософів права, політичної еліти, творчої інтелігенції з культурного виправдання ідеї права як ідеї справедливості, свободи і рівності, що орієнтується на створення сприятливого для всіх верств населення образу права. Ця духовно-інтелектуальна, ідеологічна сторона правового виховання спрямована на обґрунтування правових цінностей для подальшого формування системи світоглядно-ціннісних орієнтацій людини і суспільства, без яких правова культура неможлива. Інтегральним проявом цієї системи є правовий світогляд, під яким розуміється «система твердих поглядів і установок, заснованих на домінуючій, вищій ролі права в житті суспільства, непорушних підвалинах правової держави... на пріоритетній значущості правових цінностей і культури права»¹. Формування правового світогляду є пріоритетною складовою як правової соціалізації людини, так і процесу правового виховання і самовиховання особистості. Вищі правові цінності, зокрема права та свободи людини, становлять основу особистісного, індивідуального правового світогляду. Важливим критерієм повноти і багатства духовно-правового життя, дієвості інтелектуально-ідеологічної складової правового виховання саме і є зрілість загального та правового світогляду особистості як системи поглядів, в основі якої міститься визнання правових цінностей та ідеалів. Формування правового світогляду означає насамперед створення умов для подолання в українському суспільстві світоглядно-ціннісної девальвації, оманливих стереотипів недовіри до права, zdeформованої системи світоглядних орієнтацій, світовідчуття.

У контексті формування національної правової культури важливого значення набуває розуміння суспільного ідеалу взагалі та правового ідеалу зокрема. В основі суспільного ідеалу, що утверджується в Україні, має бути інтегративна суспільна ідеологія, яка поєднує в собі національні, державницькі, загальнолюдські цінності і стрижневою основою якої має стати національна ідея. Проте українська національна ідея — це не суто етнічна, а державно-політична і навіть громадянська ідея, яка організує духовну і політичну консолідацію всього суспільства. Її не треба вигадувати, а слід уважно вслуховуватись у її втілення у феноменах національної культури. Таким

---

¹ Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : курс лекций : в 2 т. Т. 1 / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1981. — С. 274.

феноменом є, зокрема, й Конституція України, у якій національна ідея як певний соціальний ідеал знайшла відображення у перших її статтях: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1) і «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 2). Більш конкретне визначення цієї ідеї знайшло втілення у ст. 23 Конституції України як вираження прагнення до творчої самореалізації особистості: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості». Тому важливішим напрямом правового виховання є виховання поваги до Конституції України як фундаментального чинника цивілізованого суспільного життя.

Інтелектуально-ідеологічний аспект правового виховання з огляду на особливі властивості українського національного характеру — таких його рис, як емоційність, «сердечність», — не може обмежуватися лише сухими офіційними положеннями, які відчужено сприймаються більшістю населення. Тому і юридичні наукові праці, і правова публіцистика, і твори мистецтва з правової проблематики мають демонструвати життєвий сенс права, його невід'ємну від буття людини природу. Назріла потреба у відповідальних аргументованих публічних дебатах найкращих спеціалістів із права, які б демонстрували дійсну повагу до прав співрозмовника і до права в цілому на протигагу сучасним телевізійним політичним шоу. Саме такі форми, засновані на нормах сучасного правового дискурсу, мають сприяти подоланню і підвищеної конфліктності (особливо в політичній сфері), і анархічного відчуження від влади, а також допомогти у знаходженні ціннісного консенсусу (або хоча б компромісу), необхідного для визначення соціального ідеалу.

Ставлячи перед правовим вихованням завдання створення інструментарію з донесення до розуму і почуттів кожної людини правових цінностей, ми таким чином підкреслюємо зміщення акцентів правового виховання із забезпечення правомірної поведінки громадян на формування й розвиток правової культури особистості і суспільства. У межах цього завдання потрібно як відтворення системності традиційних засобів і методів правового виховання, таких як правовий всеобуч, пропаганда права, правова просвіта та ін., так і активне включення в систему правового виховання більш емоційно насичених засобів, таких як засоби масової інформації та художня література.

Не можна не визнати, що в засобах масової інформації проводяться бесіди на правові теми, дискусії з актуальних питань політико-правових відносин, тематичні передачі (особливо слід відзначити роль у формуванні правової культури таких телепередач, як «Судові справи» та подібні, коментарі нового законодавства та ін.). Проте їх дуже мало і в умовах комерціалізації та політизації нашого життя акцент в них часто зміщується з формування правових цінностей на «зведення рахунків» із політичними опонентами.

Важливу роль у формуванні правової культури суспільства відіграють такі засоби масової інформації, як газетна стаття, театральні постанови, кіно та телебачення. Проте більшості публікацій і сценаріїв фільмів не вистачає глибини і всебічності при дослідженні проблеми виховання почуття поваги до прав і свобод людини, роз'яснення нової ролі права в житті людей. У них, на жаль, правовиховний ефект переважається сенсаційністю, жорстокістю та технологією злочину. Не сприяє розвитку правової культури і демонстрація безтурботного і солодкого життя багатих людей з їх неповагою до закону і безкарністю. Традиційно ступінь правової культури суспільства відображається в художній літературі. У ній правові відносини відображаються на рівні почуттів, тому художні образи мають вплив на свідомість і сприяють підвищенню правової культури. Проте так було у класичній вітчизняній літературі. У сучасній художній літературі виховний і пізнавальний характер змінюється на розважальний. Вона не виправдовує свого призначення у формуванні правової культури суспільства.

2. Як уже зазначалося, знаково-інституційним елементом правової культури суспільства є рівень розвитку всієї системи юридичних актів, або — більш широко — правових текстів, тобто таких, у яких закріплюється і виражається право даного суспільства. Проте вплив правового виховання на формування саме цього елементу правової культури майже не досліджений. Більше того, у менталітеті народу склалася тенденція недооцінки ролі закону в житті суспільства, прагнення там, де можливо, його обійти. Тому найважливішим завданням правового виховання на цьому рівні є формування поваги до закону як необхідної форми опосередкування людських відносин. Певною мірою нігілістичне ставлення до закону, як чогось другорядного і необов'язкового, підтримується іноді невдалою пропагандою нового праворозуміння, в основі якого знаходиться спрощений підхід до розрізнення права і закону, коли за поняттям «право» закріплюються лише позитивні якості,

а за поняттям «закон» — негативні. Натомість необхідно вести мову про протиставлення «правового закону» і «неправового закону». Тут слід ученим-юристам пам'ятати про свою відповідальність за власні тексти, тому що саме вони складають певний рівень правової культури суспільства і мають виховний вплив на правосвідомість і правову поведінку громадян.

Не слід забувати про виховний ефект самих законів і нормативно-правових актів узагалі. Закони, які відповідають панівним у суспільній свідомості уявленням про справедливість, рівність і свободу, тобто є «правовими», виконуються добровільно і викликають не тільки повагу до себе, а й сприяють формуванню поваги до законів як таких. І навпаки, неправові закони викликають обурення у населення і сприяють формуванню негативного ставлення до законів узагалі і до влади, воля якої втілюється в законодавстві.

Підвищення вимог до юридичних текстів із боку юридичної спільноти може розглядатися як форма її правового самовиховання. Ці вимоги стосуються як ціннісного змісту текстів (наукових і законодавчих), так і їх форми. Тому принципи внутрішньої моральності права, сформульовані Л. Фуллером¹ (закони мають бути загальними, опублікованими, передбачуваними, зрозумілими, несуперечливими, здійсненними, постійними тощо), мають сприйматися всіма юристами як аксіоми.

Правове виховання має сприяти формуванню уявлень про природу права. Зокрема, важливою особливістю права, розуміння якої підвищує нашу правову культуру, є те, що правові норми, закони можуть застарівати, відставати від вимог життя, тому мають постійно вдосконалюватися. Проте доки вони не перетворені, вони обов'язкові для виконання, і жодні посилання на «совість», «корисливість», «практичну доцільність» є неприпустимими.

Дійсно, культурна у правовому відношенні людина не повинна бути сліпим фанатиком права. Вона має критично ставитися до закону, бачити його недоліки, учитися правильно тлумачити його, проте жодне тлумачення закону не повинне призводити до його порушення.

3. Результуючим елементом правової культури виступає юридична діяльність (у тому числі правотворча, правозастосовна, правоохоронна), основу якої створює правова компетентність. Формування останньої здійснюється в рамках як правової соціалізації особистості (пра-

¹ Фуллер, Л. Л. Мораль права [Текст] : пер. с англ. / Л. Л. Фуллер. — Киев : Сфера, 1999. — С. 45–93.

вового виховання в широкому сенсі), так і в рамках власне правового виховання. Воно діє на суб'єкта зі свідомого і мотиваційного (вольового) боку, підтримуючи об'єктивний (зовнішній) і суб'єктивний (внутрішній, виховний) аспекти формування особистості. У цьому аспекті правової культури правове виховання виступає як структурний елемент механізму правової дії, а також як засіб дії на правову свідомість і поведінку суб'єктів правовідносин.

Основи правової діяльності закладаються у сфері як професійної, так і непрофесійної правової освіти, яка поєднує в собі функції правового навчання і правового виховання. Ці дві функції перебувають у відносинах певної самостійності й взаємовпливу. Навчання передбачає накопичення теоретичних і практичних знань, умінь, навичок, виховання сприяє розвитку особистості з позицій формування її правової культури, що безпосередньо визначає рівень правової культури суспільства. У будь-якій правовій культурі істотним фактором її відтворення є професійна юридична освіта. Правова освіта існує в межах певної правової культури, здійснює вплив на правову культуру і випробовує цей вплив на собі. Тому вона не може обмежуватися лише наданням правової інформації, а має бути спрямована і на формування певного типу особистості, яка вміє застосовувати отримані знання і робить це з особливою повагою до права. Саме юристи є основними носіями правової культури в суспільстві. І хоча вони не можуть бути ізольовані від усього суспільства, його культури, головна відповідальність за буття права і формування та функціонування правової культури лежить саме на них. На результуючому рівні формування правової культури їх роль як суб'єктів правовиховної діяльності виявляється як у безпосередньому впливі на правосвідомість і правову діяльність громадян, з одного боку, і своїх колег — з другого, так і у формі правового самовиховання, через постійне підвищення правової компетентності й формування морально-вольових якостей ставлення до права як «самого святого, що є у бога не землі» (І. Кант).

У нашій країні існує велика й розгалужена система професійної юридичної освіти. Зараз в Україні функціонує близько 288 ВНЗ (сумісно з окремими підрозділами), які видають диплом юриста. Це майже стільки, скільки в усій Європі в цілому. Для порівняння: у 1991 році в Україні було лише 5 ВНЗ, які готували юристів. Існуючий рівень підготовки юристів у багатьох ВНЗ України не задовольняє сучасні вимоги і потребує вдосконалення. Хоча в ідеалі навчання у спеціальних

юридичних навчальних закладах дає можливість людям не лише одержати професійні правові знання, а й виробити навички нормотворчої і правозастосовної роботи відповідно до цих знань.

Таким чином, орієнтуючись на ідеал правового суспільства й відповідно демократичної правосвідомості та правової культури, правове виховання разом із тим має бути чутливим до особливостей українського правового менталітету, зумовлених як історичним розвитком, так і сучасними політико-правовими реаліями.

Отже, правове виховання є головним чинником формування національної правової культури України. На інтелектуально-ідеологічному рівні воно спрямоване на специфічне для національної культури виправдання права, формування правового світогляду, важливими складовими якого є повага до прав людини, повага до Конституції та повага до права взагалі як загальнолюдської цінності. Завдяки правовому вихованню громадянин адаптується до тих норм, цінностей, законів, які існують у соціумі, набуває таких соціальних якостей, що необхідні людині для входження в суспільство як певну правову систему. Правове виховання сприяє формуванню такої національної правової культури, яку можна визначити як ціннісно-нормативну систему, орієнтовану на ідеали права, гуманізму і демократії, яка схвалюється більшістю населення в суспільстві, відповідає прагненню українського народу до досягнення всебічного розвитку кожної особистості, кожної нації, що мешкають в Україні, забезпечення мира і добробуту кожної родини.

Висновки

1. Правова культура виступає інтегральною характеристикою правового розвитку суспільства і складається з трьох рівнів: 1) рівень правосвідомості; 2) рівень знакових форм — норм та інститутів; 3) рівень правової діяльності. Правова культура в цілому знаходить своє втілення в рівні розвитку правової особистості, яка і є метою правового виховання. При цьому правова особистість формується на двох рівнях: інституційному та неінституційному.

2. З точки зору універсальних правових цінностей метою правового виховання в умовах ствердження правової держави є формування громадянської правосвідомості демократичного ґатунку, яка характе-

ризується здатністю брати участь у раціональному дискурсі, зацікавленістю в цьому та відповідальним ставленням до власного місця у демократичній дискусії. У свою чергу, зміст правового виховання потребує уточнення в напрямі зміщення акцентів із вивчення існуючого законодавчого масиву на усвідомлення загальної логіки розвитку правової реальності, її природи та механізму відтворення, значення права як інструменту вирішення конфліктів і досягнення консенсусу.

3. Правове виховання, спрямоване на специфічне для української ментальності виправдання права, є головним чинником формування національної правової культури, важливими складовими якої є повага до прав людини, повага до Конституції та повага до права взагалі як загальнолюдської цінності.

Контрольні питання

1. У чому полягає сутність взаємозв'язку правового виховання, правової культури і правосвідомості?
2. Як пов'язані між собою інституційний та неінституційний рівні правового виховання?
3. Що являє собою правовий ідеал у сучасній Україні?
4. Які ознаки характеризують демократичну правосвідомість та правову культуру?
5. У чому полягають особливості правового виховання як засобу формування демократичної правосвідомості?
6. Які риси притаманні українській правовій культурі?
7. У чому, на вашу думку, полягають особливості правового виховання у зв'язку зі специфічними рисами українського національного характеру?

ТЕМА 5

Особливості правового виховання в західних країнах

Останні десятиліття для України — це час активного формування громадянського суспільства та правової держави. У цьому процесі правова освіта та правове виховання відіграють провідну роль та передбачають формування правової культури громадянина, забезпечення розвитку цілісної особистості, здатної усвідомлювати свої права та переконливо їх відстоювати. Ефективність правовиховної діяльності залежить не тільки від використання традиційних методик, а й від доцільного відбору та впровадження кращого закордонного досвіду.

Метою цієї теми є вивчення специфіки та особливостей західної системи громадянського та правового виховання, що дозволить певною мірою оптимізувати методичний потенціал правового виховання українських громадян.

---

§ 1. Правове виховання у країнах Західної Європи

Одним із векторів свого розвитку Україна обрала європейську інтеграцію, що передбачає оновлення вітчизняної системи правового виховання з урахуванням європейських тенденцій.

Культурно-цивілізаційні витоки європейської правової культури як джерело західної моделі правового виховання. Західна правова цивілізація, що існує у двох основних формах (романо-германській та англо-американській), має глибоке релігійне, етичне та філософське коріння. Це передусім:

— багата філософська спадщина давніх греків, які заклали підвалини європейської морально-правової свідомості. Так, ще Сократом, Платоном та Аристотелем були сформульовані незмінні для європейської правової культури уявлення про громадянську чесноту як невід’ємну рису громадянина, де важливе місце посідає законослухняність;

– реалізм та організаційний таланти давніх римлян, які поставили емпіризм, раціоналізм та практицизм свого мислення на службу юриспруденції. Це, у свою чергу, обумовило прагнення до впорядкованості, дисциплінованості, служіння державі, а дотримання законів стало вважатися чи не найвищою чеснотою;

– християнська концепція світу, історії та людини. Бог розуміється не тільки як творець, учитель та вихователь людства, а й як верховний Суддя — суворий, проте справедливий. Уся історія розуміється як процес виховання людини, яка не лише дотримується вищих законів, а й порушує їх, проте, на відміну від тварин, має унікальну перевагу — право на вільне самовизначення та самоствердження.

Для європейської цивілізації суттєве значення має також і те, що зворотною стороною конфлікту завжди ставав договірний характер розвитку суспільства, виражений відомою формулою Е. Дюркгейма: «консенсус стоїть за спиною контракту».

Особливості західної правової культури та правового виховання обумовлені також і *європейською ментальністю*, головними рисами якої є:

– прагнення до чогось нового, освоєння та перетворення дійсності, що в результаті обумовлює відсутність сильної прив'язаності до минулого та культу традиції;

– прагнення виділяти своє індивідуальне «Я» із загального «Ми», уміння цінити та відстоювати інтелектуальну та духовно-моральну незалежність, готовність боротися за громадянські права та свободи;

– практицизм, здатність убачати у практичній діяльності своє покликання та сенс життя, що іноді обертається забуттям вищих духовних цінностей та протиправною поведінкою.

У правосвідомості європейця право традиційно розуміється як таке, що має свій власний автономний характер, хоча й перебуває під сильним впливом релігії, політики та моралі. Закон же сприймається як зв'язане ціле, єдина система, «організм», що розвивається в часі крізь століття та покоління. Також суто західною рисою є впевненість в історичності права — у його здатності зростати та розвиватися, що дозволяє шляхом нового тлумачення минулого задовольняти потреби сьогодення.

Світоглядні та методологічні особливості сучасної європейської системи правового виховання. Громадянсько-правове виховання в Європі обумовлене вихідною ідеєю: *громадянином не народжуються,*

а ним стають. У зв'язку з цим ідеться не про стале становище, а про перманентне становлення: отже, громадянин — це той, хто здатен втручатися в життя спільноти, а це передбачає поміркованість думки, здатність до роздумів, а також згоду на публічне їх обговорення. Отже, громадянство за такого розуміння — це конструктивна здатність втручатися або принаймні намір втручатися в життя спільноти.

Відповідно до цього один із головних принципів правового виховання — *створення знання*. Проста передача інформації обумовлює формування пасивних громадян, які сприймають знання як дещо відсторонене від соціальних, економічних та політичних цілей. Коли ж знання стає власним світоглядним надбанням тих, хто навчається, то згодом має сформуватися зрілий, вільний, автономний та активний громадянин.

Сучасна система правового виховання в Європі обумовлена традиційною орієнтацією на повагу до прав і свобод людини та громадянина, а також спрямована на здолаття політичних і соціально-демографічних проблем, найбільш суттєвими з яких є:

- загострення міграційної політики — приплив до країн Європи переселенців зі Сходу та Африки, утворення «паралельних суспільств», не інтегрованих або недостатньо інтегрованих у європейський соціум;
- реакція європейського суспільства на ці процеси, яка часто набуває форми ксенофобії та політичного екстремізму;
- суперечності між високими гуманітарними стандартами у забезпеченні прав меншин та стандартами життя переважної більшості європейців.

У зв'язку з цим пріоритетним напрямом у розвитку європейської спільноти стає соціокультурна інтеграція, яка, у свою чергу, обумовлює міжкультурний та міждисциплінарний підходи до громадянсько-правового виховання. Західноєвропейські громадські організації прийняли пакет документів, що ініціюють так зване полікультурне виховання, яке стало офіційним курсом Євросоюзу.

Головне завдання полікультурного виховання — допомогти особистості усвідомити культурне розмаїття як умову розвитку суспільства та індивіда, протистояти проявам расизму, націоналізму, сформувати відчуття солідарності та взаємодопомоги, а також долучити громадян до національних, міжнаціональних та загальнолюдських цінностей.

Полікультурне виховання має *три основні цілі*, які можна визначити такими поняттями:

- плюралізм (збереження культурного розмаїття та повага до нього);
- рівність (підтримка рівних прав на освіту та виховання);
- об'єднання (формування в душі загальнонаціональних політико-правових, економічних та духовних цінностей).

Полікультурне виховання орієнтує передусім на усвідомлення не тільки прав, а й обов'язків щодо інших соціальних та національних груп.

Сучасна європейська система громадянсько-правового виховання спирається також на концепцію перманентного (безперервного) виховання, що передбачає спадковість між дошкільними, позашкільними та шкільними закладами, самоосвіту, підготовку та перепідготовку активних учасників суспільного життя. У Європі безперервне виховання координують так звані інтегровані культурні центри, соціопедагогічні комплекси, при яких функціонують навчальні курси, бібліотеки, спортивні заклади, церква.

Громадянсько-правове виховання в європейському освітньому просторі. Рада Європи як найбільша та найдавніша організація в Європі прийняла магістральну програму «Освіта, спрямована на виховання демократичної громадянськості». У межах цієї програми передбачається й досягнення правовиховних цілей:

- забезпечення громадян правовими знаннями, а також уміннями та навичками, необхідними для активної участі в демократичному суспільстві;
- створення можливостей діалогу та правового розв'язання конфліктів між людьми, досягнення консенсусу, спілкування та взаємодії;
- заохочення усвідомлення прав та обов'язків людини, норм поведінки, цінностей та моральних норм усередині спільноти.

Відповідно до цього майже в усіх європейських країнах розроблено програми з громадянського виховання. Основу цих програм становлять передусім політико-правові та моральні знання, тобто ті знання про суспільство та людину, які допомагають учням підготуватися до життя в сучасному світі.

Правове виховання в Європі починається ще в дошкільних закладах. На цьому етапі педагоги активно використовують методичну літературу з малюнками та адаптованим текстом, в якій малюкам роз-

повідается про країну та «спільний світовий дім», роз'яснюються такі поняття, як нація, республіка, її символи, обов'язки громадян, права людини, безпека тощо.

Однак найбільш значущим з огляду на цілі правового виховання вважається шкільне, ліцейське та гімназійне середовище, адже саме в ньому частина учнів досягає громадянського повноліття, набуває виборчого права і можливість здійснити свій політичний вибір.

В Австрії, наприклад, існує закон «Громадянська освіта в школі», який передбачає виховання в австрійців демократичної свідомості, загальноєвропейського мислення, відкритості світу. Значну увагу в цій країні приділено підготовці педагогів за цією спеціальністю. Так, у країні постійно діють курси з підготовки та підвищення кваліфікації вчителів усіх типів шкіл за напрямом «Громадянська освіта». Курс із громадянської освіти для педагогічних вузів фінансується Міністерством науки та Міністерством освіти Австрії. Розроблено також курс для другого ступеня навчання, по закінченні якого присуджується ступінь «магістра просунутого ступеня у галузі громадянської освіти».

Слід зазначити, що майже в усіх західноєвропейських країнах громадянсько-правова освіта стала обов'язковою.

Одну з головних ролей у процесі міжкультурної інтеграції в Європі відіграє Франція. У цій країні накопичений чималий досвід правового виховання, і вона досягла значних успіхів у становленні громадянського суспільства із властивими йому демократичністю, відкритістю та інформаційною свободою. Так, зокрема, у системі ліцейської освіти Франції впроваджено програму громадянського, правового та соціального виховання. Зусилля педагогів зосереджено навколо *відкриття сенсу права як гаранта свобод*, а не на викладанні його з вузько юридичної точки зору. Досліджуючи різні контексти громадянства, учні вчаться розуміти природу юридичних правил, формують уявлення про правову систему взагалі.

Указані особливості обумовлюють вибір форм навчання. Одна з найпопулярніших — диспути з громадських питань, що передбачають роботу з документальним досьє (текст закону, статті з періодичних видань, свідоцтва, відео-, аудіо- та фотодокументи) і так звані «особистісно-забарвлені праці», що дозволяють не тільки ознайомитися з юридичними правилами та інститутами, а й творчо осмислити їх роль.

Як ілюстрацію можна навести перелік тем, що обговорювались протягом останніх декількох років і служили початковим етапом громадянсько-правового виховання: «Річниця Декларації прав людини та її актуальність»; «Конфлікт у Югославії, права меншин та право втручання»; «Права людини та громадянський шлюб»; «Участь жінок у політиці»; «Прояви агресії в містах та зростання безкультур'я»; «Політична корупція на фактичних прикладах»; «Роль ЗМІ в розвитку сучасної демократії»; «Расизм та боротьба проти расової дискримінації»; «Харчове забруднення та захист прав споживачів», «Високий та низький рівні злочинності», «Безпека та небезпека», «Батьківська влада», а також інші локальні сюжети, що мають інтернаціональний вимір.

Однак програма громадянської освіти схвалюється не всіма суспільствами в Європі. Так, у 2011 році після тривалих суперечок іспанський уряд визнав, що обов'язковий шкільний предмет «Громадянське виховання» нав'язує моральний релятивізм¹ та принижує роль сімейного виховання, адже захищає верховенство держави у вихованні та віднімає у батьків батьківську владу. Після численних заяв до Страсбурзького суду з прав людини, Конституційного суду Іспанії та ретельного вивчення проблеми було офіційно визнано, що предмет дійсно впливає на моральну свідомість учнів та їх батьків. У результаті Верховний суд Андалусії виніс постанову, згідно з якою підручник «Громадянське виховання» суперечить статтям Конституції Іспанії, що гарантують ідеологічну та релігійну свободу індивіда, а також право батьків давати дітям моральну та релігійну освіту згідно з їх власними переконаннями.

Одним із пріоритетних напрямів у громадянсько-правовому вихованні є миротворча освіта. За півстоліття, що пройшло після появи перших програм, миротворча освіта пройшла такі *стадії розвитку*:

- перші програми «Від ядерної загрози до роззброєння» були зосереджені на питаннях ядерної загрози та бідності, а головну ідею програми становила ідея ненасильства як основа миру;
- наприкінці XX століття виникла нова програма «Від ненасильства до позитивного миру», де попередня ідея ненасильства як основа миру була замінена ідеєю позитивного миру як основи соціальної стабільності, а сам позитивний мир заснований на повазі до прав людини, рівності та справедливості;

¹ Релятивізм – методологічний принцип, згідно з яким усі наші знання є відносними та умовними, а об'єктивне пізнання дійсності неможливе.

– новітній етап у миротворчій освіті характеризується прийняттям програми «Від культури війни до культури миру», головна ідея якої полягає в тому, що «культура миру» протистоїть насильству шляхом підтримки свободи, гідності людини, вирішення проблем шляхом діалогу та перемовин.

У багатьох європейських країнах діють спеціальні програми з виховання в дусі миру. Наприклад, у Німеччині виховання в дусі миру розглядається як частина антивоєнного руху, як навчання в дусі взаємозбагачення. Це передусім навчання дітей, які живуть у конфліктному світі, умінню розбиратися у складних ситуаціях, шукати правові способи виходу з них. У Норвегії існують програми навчання, що допомагають виховувати толерантне ставлення до людей незалежно від їх національної культури та мови.

Позашкільне правове виховання молоді здійснюється через діяльність шкільних кооперативів, що є надзвичайно популярними серед європейської молоді. Крім того, значущою є роль скаутського руху, метою якого є виховання громадянина з урахуванням політико-правових реалій конкретної країни. Особливе місце у вихованні громадянсько-правових якостей особистості належить «Європейським класам спадщини». Вони надають можливість учням стати самостійними, здатними адаптуватися в суспільстві та займати активну життєву позицію. Вони вчать поважати інших, закони, правила та норми, установлені в суспільстві. У таких класах даються теоретичні знання про права людини та громадянина, розвиваються відчуття належності до європейського співтовариства та толерантне ставлення до інших людей.

Релігійні організації як чинник правового виховання. Релігійні організації відіграють суттєву роль у європейському громадському житті, активно долучаючись до дискусії щодо спільних цінностей, спільної спадщини, захисту релігійної свободи, поваги прав людини, боротьби з тероризмом, ксенофобією та нетерпимістю.

Так, Рада католицьких єпископських конференцій створила правозахисну організацію, метою якої є захист прав християн та моніторинг дискримінації віруючих на континенті. Своїм головним завданням прихильники цієї ініціативи вважають надання європейцям об'єктивних та достовірних даних про випадки дискримінації (доповіді в ООН та Раду Європи), а також участь церковних груп на місцях у вихованні в громадян шанобливого ставлення до свободи релігії та демократичних цінностей.

Парламентська асамблея Ради Європи, у свою чергу, закликала релігійні організації сприяти взаємодії різних за культурою груп у середині суспільства. Як зазначається в одній із резолюцій Асамблеї, не слід очікувати, що люди, які на законних підставах приїжджають жити до Європи, відмовляться від елементів своєї ідентичності (віри, мови, звичаїв тощо); однак від них очікується воля до інтеграції в суспільство, у тому числі готовність поважати права людини, включаючи права жінок та верховенство закону. Європейські релігійні організації (передусім католицькі та протестантські) мають створювати передумови для довіри між представниками різних культур, запобігаючи у такий спосіб проявам протиправної поведінки.

Правовиховний потенціал західного кінематографа. Можливості даного виду мистецтва активно використовуються у правовому вихованні в західному суспільстві. Накопичений кіноматеріал дозволяє відтворювати передусім образ прав людини, осмислювати їх філософський вимір. Доступність такого матеріалу створює передумови для його використання та популяризації з правозахисною, просвітницькою та виховною метою. Сьогодні такий напрям правовиховної діяльності вважається вельми перспективним, а «права людини» як ключові слова дедалі частіше використовуються для ідентифікації теми сюжету. Кінематограф прав людини стає своєрідним медіа-середовищем. Так, наприклад, уже існують спеціальні конкурси фільмів, присвячені цій тематиці (Фестиваль Human Rights Film Network), створено каталоги та архіви тематичних фільмів у бібліотеках провідних західних університетів.

За формою фільми на тему прав людини традиційно поділяються на *документальні* та *художні*. Однак останнім часом поширюються *аматорські матеріали*, що громадяни знімають на відеокамери, мобільні телефони та поширюють за допомогою соціальних мереж та інтернет-порталів. Така діяльність підтримується правозахисними організаціями, які вбачають у ній інструмент оперативного відображення актуальних правових проблем та реагування на них.

За змістом кіноматеріали з прав людини умовно розподілені за такими напрямками:

- свобода і несвобода, рабство (фільми про людину у тоталітарному суспільстві, рабство та торгівлю людьми в сучасному світі — «Бірманський відеорепортаж», «Живий товар»);

- безправ'я та беззаконня (головний лейтмотив: якщо зло є неминучим, то чи існує відповідальність за нього або зло є некараним? («Таємниці Гуантанамо»));
- злочини проти людяності (стрічки про геноцид, Холокост, військові злочини — «Список Шиндлера», «Піаніст», «Готель «Руанда»»);
- судовий захист прав людини та діяльність правозахисних організацій («В ім'я отця», «McLibel», «Прокурор», «Законослухняний громадянин») та ін.

У цілому фільми за означеною тематикою сприяють більш глибокому розумінню прав людини як інструменту захисту особистості та її достоїнства, а також осмисленню такої філософсько-правової проблеми, як людина у праві.

Розглянуті особливості громадянсько-правового виховання в європейському суспільстві дозволяють зробити висновок: правовиховна діяльність у європейських країнах розуміється як процес перетворення особистості на члена політичної спільноти, а головний акцент робиться на правах та свободах особистості, її громадянському обов'язку, на формуванні практичного досвіду громадян та емоційно-чуттєвому переконанні в цінності права і готовності до правомірної поведінки.

§ 2. Американська модель правового виховання

Проблеми правового виховання, засвоєння громадянами певних політико-правових цінностей та норм, підвищення ефективності участі людей у громадському житті традиційно були у центрі уваги американських фахівців. Звернення до досвіду правового виховання в США є важливим не для механічного запозичення суспільних доктрин та педагогічних прийомів, а передусім для стимулювання природних процесів взаємозбагачення духовних цінностей різних народів.

Світоглядним підґрунтям громадянсько-правового виховання в США служать такі філософські течії, як екзистенціалізм, прагматизм, позитивізм. Ідеологічна стратегія розвитку теорій громадянсько-правового виховання рухається від технократичних до гуманістичних підходів у соціалізації та розвитку особистості.

У сучасних умовах проблема правового виховання американських громадян є однією з найважливіших. Це пов'язано передусім із тим,

що зміцнення основ державності, конституційного устрою в США здебільшого визначається здатністю громадянського суспільства виконувати функції з підготовки соціально активних громадян, які мають розвинуту правову свідомість, високий рівень правової культури, що досягається саме у процесі їх правового виховання.

Модель правового виховання в США припускає притягнення до цієї справи різноманітних соціальних інститутів, серед яких важливу роль відіграє освіта. При цьому треба зауважити, що в американській педагогічній традиції правове виховання учнівської молоді здійснюється через викладання курсів, головним завданням яких є формування громадянської просвіти (civil literacy).

Правова освіта в США базується на основних законах цієї країни — Конституції, Біллі про права та Декларації незалежності, де закріплені цінності, що становлять основу освітньо-виховної системи цієї країни. Найголовнішими з них є: суспільне благо, індивідуальне право, справедливість, рівність (юридична, політична, економічна, соціальна), правда, плюралізм, патріотизм. Ця система послужила основою, завдяки якій сформувалися той американський патріотизм, американська національна гордість, американський активізм, американська громадянська ідентичність, котрими пишається ця країна.

Правове виховання в системі освіти Сполучених Штатів. У США існують глибокі традиції правового виховання через правове навчання. Як правило, це відбувається завдяки вивченню курсу державного устрою США (штату, інших структур місцевого самоврядування). Учні отримують інформацію про те, як працює політико-правова система США, розглядаючи, наприклад, теми: «Як законопроект стає законом», «Процедури виборів», «Системи протидії в політиці», «Конституція США», «Білл про права». У 4–6-х класах при вивченні організації місцевого самоуправління учні залучаються до таких цінностей, як дружба, співробітництво, без яких неможливі зв'язки і стосунки всередині школи та в межах мікросоціуму. У старших класах школи більш поглиблено розглядаються конституційні принципи і політичні інститути, а також питання щодо сутності права, політики та участі в політичному житті.

Останніми роками набули популярності різноманітні програми, що спрямовані на громадянсько-правове виховання учнів. У них громадянськість розглядається як пріоритетна цінність, набуття якої дає змогу усвідомити людську гідність і досягти власної досконалості.

Особлива увага звертається на узгодження інтересів особистості й суспільства. За таких умов учні навчаються трансформувати свої інтереси у правові норми й акти. У ході правового оформлення особисті інтереси стають дедалі більш суспільними, а саме суспільство при цьому — більш громадянським, здатним створити необхідні умови для реалізації особистих інтересів.

У США існують різноманітні асоціації, що розробляють проблеми громадянсько-правової освіти і виховання. Серед них — Центр громадянської освіти через право (штат Мічиган), який оголосив кампанію за розвиток громадянської освіти під гаслом: «Ми — народ: громадяни і Конституція», а також асоціація «Демократія за громадянську освіту і Демократичну республіку», Центр навчання праву і демократії в Колорадо, «Правова освіта», Асоціація в Оклахомі (Oklahoma Bar Association); відкрився Національний інститут Громадянської освіти в галузі права, зорієнтований на підготовку шкільних програм з права для 12-х класів та перепідготовку вчителів, адвокатів, юристів-професіоналів, практиків, організаторів освіти.

Важлива роль у правовому вихованні учнівської молоді США належить широкому залученню її до діяльності громадських організацій, навчальних закладів, підвищенню її соціальної активності, виконанню нею громадянських обов'язків.

Цікавою є позиція уряду: він не тільки не протидіє виявленню громадської ініціативи, а й стимулює її вплив на правовиховний процес, законодавчо регулюючи суспільну діяльність з метою повнішого використання енергії громадських організацій та приватних осіб у вдосконаленні системи освіти.

Важливе значення для громадянсько-правового виховання учнів має весь позашкільний простір. Це і ставлення до американського прапора (його можна бачити скрізь), і велика кількість національних свят (День незалежності, День прапора, День пам'яті, День Конституції), святкування яких супроводжуються масовими заходами.

Процес правового виховання активно здійснюється й у вищій школі, передусім у системі вищої юридичної освіти.

У кожному штаті існує щонайменше один державний університет, а крім того — й приватні. Система навчання значно диференціюється у різних штатах. Більшість університетів, у яких є юридичні школи, готують юристів тільки для даного штату. Винятки становлять ті загальнодержавні університети, юридичні дипломи яких дійсні на всій

території США. Таких розширених юридичних шкіл, які звуться «національними», у США чимало.

Навчання в коледжі — це проміжна підготовча стадія між середньою школою та університетом, що прийнята майже в усіх університетах США. Попередня підготовка здійснюється з метою отримання загальної освіти та підвищення культурного рівня.

Треба зауважити, що в програмі навчання багатьох юридичних шкіл уведено курси загальнотеоретичного характеру. Це зумовлено тим, що практикуючі юристи постійно залучаються до роботи з економічними, трудовими, соціальними проблемами. У зв'язку з цим у юридичних школах вивчаються такі предмети, як економічна теорія, соціологія, політологія, філософія, філософія права, історія права, порівняльне правознавство, що також допомагає формуванню правової культури студентів, їх правовому вихованню.

Характерною особливістю американської системи вищої юридичної освіти є те, що перевага віддається не запам'ятовуванню та заучуванню, а розвиненню мислення й здібності до аргументації. Для досягнення цієї мети юридичні школи застосовують різноманітні методи активного навчання, що сприяє більш ефективному здійсненню правового виховання студентів.

У деяких університетах проблему «активного» навчання вирішено таким чином: для невеликої групи студентів влаштовується фіктивний судовий процес за участю юристів-практиків. Останніми роками набув поширення ще один метод: «клінічні курси», що включені до навчальної програми багатьох юридичних шкіл. За цим методом студенти проходять під керівництвом викладачів («клінічних професорів») або досвідчених практикуючих юристів самостійну фахову практику в різноманітних правничих закладах. Наприклад, їм дозволяється відвідувати пенітенціарні заклади, надавати консультації ув'язненим і складати від їх імені ділові папери. За окремими, найближчими до міста адвокатськими фірмами або органами прокуратури також закріплюються групи студентів третього курсу. Їм дозволяється спілкуватися з клієнтами або звинуваченими, надавати консультації та навіть самостійно вести справи.

Студенти іноді виступають у судах від імені осіб, які не мають змоги оплатити роботу адвоката. Деякі справи навіть доводяться до Верховних судів штатів. Є ще й інші види участі в юридичній роботі, навіть складання проектів законів штату. Утім уся «клінічна»

робота проходить під методичним наглядом викладачів факультету. Окремі проблеми, що виникають під час практики, обговорюються на семінарах або подаються у формі письмового твору дослідницького характеру.

Правове виховання у США здійснюється також шляхом підвищення кваліфікації ще недосвідчених юристів. Це відбувається в різноманітних формах. Курси перепідготовки фахівців створюються юридичними школами, асоціаціями юристів, Американським інститутом права тощо. Існують також курси з підвищення кваліфікації суддів, зокрема національний коледж суддів першої інстанції, національний коледж суддів у справах неповнолітніх та ін. Заняття в них розраховані на місячну програму.

При університетах або наукових інститутах є в наявності більш тривалі (1–2 роки) та постійні курси підвищення кваліфікації докторів наук і професійних діячів. Ця система називається «постдокторантурою». Постдокторантами звичайно є молоді люди, які отримали ступінь доктора, але бажають перевірити або вдосконалити свої наукові ідеї.

Неабияку роль у правовому вихованні відіграють бібліотеки правової літератури. Вони є в усіх юридичних школах.

Роль громадських організацій у правовому вихованні американців. Великі загальнонаціональні організації включають питання прав людини у свої навчальні програми. Так, наприклад, видання Асоціації американських адвокатів «Останні дані про правове виховання» присвятило окремі випуски проблемі прав людини. Організація «Street Low Incorporated», що надає активну допомогу у справі правового виховання громадян, внесла проблему людини в усі напрями своєї роботи й опублікувала підручник для середньої школи під назвою «Права людини для всіх».

Національна організація просвіти і викладання «Обличчям до обличчя з історією і самим собою», що веде боротьбу проти різних форм дискримінації, включила в свої навчальні програми теми з прав людини. Те саме зробили й організації, що сприяють проведенню глобальних досліджень у галузі утвердження миру і загальнолюдських цінностей, а також молодіжні групи, у тому числі група «Girls-scouts», яка нагороджує своїх членів спеціальною відзнакою за особливі заслуги в галузі захисту прав людини.

Активно займаються правовим вихованням й організації, що здійснюють просвітницьку діяльність зі спеціальних питань. Так, напри-

клад, Жіноча комісія у справах жінок і дітей, що мають статус біженців, і Комітет США у справах біженців незалежно одне від одного підготували за темою прав людини навчальні матеріали для середніх шкіл. Центр інформаційних і освітніх ресурсів кольорових жінок у Берклі (штат Каліфорнія) розробив навчальний посібник «Просвіта жінок в умовах глобальної економіки», що є порадою з проведення навчальних заходів, присвячених глобалізації в контексті прав людини. Центр надання допомоги жертвам фугасних мін займається розробкою навчальної програми з прав інвалідів.

Окрім указаних організацій, що мають значні фінансові можливості та великий штат співробітників, функціонують і громадські низові організації, які займаються просвітництвом у галузі прав людини в якомусь одному штаті або районі, причому здебільшого на добровільних засадах. Зразком організацій такого роду можуть бути Інститут прав людини штату Гаваї, який щоліта проводить для викладачів різних навчальних закладів курс з прав людини, а також Центр прав людини штату Айдахо, який працює у співробітництві з департаментом освіти цього штату та іншими його відомствами з просвіти суспільства в галузі прав людини.

Яскравим підтвердженням активної діяльності неурядових організацій з правового виховання став їх широкий відгук на терористичні напади, що відбулися у Нью-Йорку й Вашингтоні 11 вересня 2001 року. Уже через декілька тижнів після цього освітня організація «Міжнародна амністія» опублікувала «Керівництво з реагування на кризу, що викликана подіями 11 вересня», яке являє собою навчальну програму для учнів середніх і старших класів школи. У ньому проблеми терористичного нападу розглядаються в аспекті прав людини. Фонд конституційних прав видав цілу низку книжок, присвячених аналізу подій, що відбуваються, у контексті прав людини, наприклад: «Чи потрібний міжнародний кримінальний суд?», «Що таке тероризм?» тощо.

Правове виховання у неформальному секторі. Зусилля американського суспільства з питань правового виховання не обмежуються формальною освітою. Вони спрямовані також і на неформальний сектор, що охоплює молодь і доросле населення, особливо представників маргінальних груп. До найбільш активних організацій, що займаються правовим вихованням у неформальному секторі, належить Національний центр освіти в галузі прав людини в Атланті (штат Джорджія). Цей центр намагається організувати загальнонаціональний рух щодо

захисту прав людини в США, навчаючи місцевих студентів і студентських активістів умінню керуватися стандартами прав людини, коли вони бачать прояв несправедливості. Центр приділяє пильну увагу просвіті в галузі економічних і соціальних прав представників неформального сектору і передусім членів місцевих суспільних організацій, пов'язаних із рухом борців із бідністю, за надання права отримання соціальної допомоги.

Проблемами правового виховання представників неформального сектору займається також Інститут виховання жінок-керівників у Сан-Франциско (штат Каліфорнія), діяльність якого пов'язана передусім із рішенням проблеми дискримінації жінок за статевими, расовими та іншими ознаками. Почавши з правового виховання місцевих активістів, ця організація здійснювала просвіту в галузі прав людини членів цілої низки організацій, що виступають на захист жінок, а пізніше організувала слухання з проблем дискримінації жінок у галузі охорони здоров'я, а також з питань прояву щодо них насилля та економічної несправедливості.

Релігійні організації у правовому вихованні. У багатьох населених пунктах США в правовому вихованні задіяні й релігійні організації. Наприклад, «Комітет унітаріїв-універсалістів» видав посібник, що являє собою програму з підготовки в галузі захисту прав жінок, під назвою «Справедливе ставлення до статі: права жінок є права людини», який широко використовується. «Католицька конференція» штату Огайо опублікувала серію підручників для школярів і дорослих про застосування смертної кари, яка піддається осуду більшістю релігійних конфесій. Університет Сока, що є буддійським навчальним закладом у Каліфорнії, проводить для широкого загалу регулярні конференції за темами, що стосуються прав людини.

Правове виховання серед американських підлітків та молоді. Важливим напрямом правового виховання в США є реалізація заходів із попередження неправомірної поведінки серед населення, передусім серед неповнолітньої молоді, що здійснюються на федеральному і регіональному рівнях, а також на рівні індивідуальної профілактики.

Для здійснення правового виховання в цьому напрямі були створені Консультативна виправна рада, Національний комітет з боротьби зі злочинністю у складі міністрів охорони здоров'я, освіти, юстиції, соціального забезпечення і праці, метою діяльності яких є розробка рекомендацій з профілактичних заходів, їх координація, удосконалення

й уніфікація всієї системи боротьби з правопорушниками. Були прийняті десятки національних комплексних програм боротьби з правопорушеннями і фоновими для неї явищами, відповідальність за розробку і реалізацію яких було покладено на Адміністрацію сприяння правозастосовній діяльності при Міністерстві юстиції США. Ця організація втілює основні напрями національної політики боротьби з правопорушеннями, у тому числі у сфері їх попередження.

Багатоманітну діяльність із правового виховання неповнолітніх і молоді виконує Комітет з боротьби зі злочинністю молоді і неповнолітніх при президенті США. Ним розроблені загальнофедеральні програми боротьби з цим різновидом злочинності, що містять заходи у контексті «служб протегування дитинства», постпенітенціарних закладів, міністерства охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення. Їх здійснення пов'язується передусім із методами раннього профілактичного впливу, вивченням особистості злочинців, навчанням персоналу служб нагляду методам роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Правове виховання молоді пов'язане також із діяльністю Національного інституту проблем попередження правопорушень серед неповнолітніх, основними функціями якого є: збір, опрацювання і поширення інформації з проблем злочинності неповнолітніх, проведення наукових досліджень у цій сфері, розробка нових методів боротьби зі злочинністю неповнолітніх, оцінка ефективності всіх програм відповідного профілю, підготовка і підвищення кваліфікації кадрів цієї галузі.

На федеральному рівні програми правового виховання неповнолітніх правопорушників, що застосовуються як альтернативи кримінально-правовому впливу, відрізняються різноманіттям орієнтацій і цілей та припускають використання консультативних центрів, тимчасових притулків для неповнолітніх, котрі перебувають у екстремальній ситуації, соціально-медичної терапії для підлітків-наркоманів.

Найбільш характерними елементами системи правового виховання на регіональному рівні є: робота служб виховного нагляду за підлітками, схильними до правопорушень, котрі знаходяться на волі, та організація індивідуального патронажу їх наставників.

Реалізація індивідуальних заходів правового виховання має двоетапний характер:

– перший — менеджмент, під яким розуміється забезпечення ефективного контролю за поведінкою неповнолітніх порушників із боку певного органу (поліцейського відділку з профілактики правопорушень, служби опікуництва тощо) за певний термін, протягом якого суб'єкт поводить себе належним чином;

– другий етап виходить за межі періоду контролю за підлітком із боку конкретного органу, метою якого є закріплення на більш тривалий термін необхідного дотримання суб'єктом вимог закону, пристосування його до умов життя в законотворчому середовищі.

Значну допомогу в правовому вихованні підлітків і молоді надають колективні форми запобігання неправомірній поведінці: молодіжні центри, добровільні табори праці для залучення підлітків і молоді до позитивних форм діяльності. Зміст цих форм охоплює встановлення корисних зв'язків між індивідами, які мають поведінку, що відхиляється від норми, шляхом залучення їх у спортивні клуби, організації з військовою специфікою за типом скаутів, навчання деяким спеціальностям, залучення до мистецтва замість проведення часу без певної мети.

Треба зауважити, що ще в першій половині XIX століття у США були створені спеціальні комуни з перевиховання малолітніх злочинців. У наступні роки їх кількість значно зростає. У кожній із таких комун мешкають від 4 до 10 підлітків, виховання котрих займаються спеціалісти за сімейною та несімейною методиками. Середня тривалість сімейних програм — 185 днів, несімейних — 289 днів. Сімейні програми зарекомендували себе як більш ефективні. У цілому ці комуни працюють достатньо успішно, що сприяє профілактиці правопорушень.

У процесі правового виховання в США використовуються так звані опосередковані санкції, що стали доволі популярними: вони пов'язані з ювенальною юстицією. До їх числа входять умовне осудження з інтенсивним наглядом, домашній арешт з електронним моніторингом, виправні трудові табори.

Крім того, суттєву допомогу у правовому вихованні правопорушників здійснюють релігійні організації, що діють за допомогою певних каналів: завдяки духовникам, що працюють у пенітенціарних закладах; завдяки співтовариству представників релігійних закладів з органами кримінальної юстиції та іншими державними установами у справі розробки програм із попередження правопорушень; шляхом організації представниками церкви розважальних і спортивних заходів для молоді тощо.

Взаємодія громади та правоохоронних органів як чинник правового виховання. Важливим напрямом здійснення правового виховання в США є широка участь суспільства в реалізації профілактичних програм федерального уряду та регіональних органів влади. Одна зі стратегій, що активно розвиваються, має назву суспільної поліцейської діяльності («community policing»). Її сутність: формування і розвиток партнерських стосунків між поліцією і громадою, її інститутами; організація «сусідського контролю» при консультативній допомозі поліції. Основою цієї стратегії є ідеологема: головним завданням поліції є активна діяльність із попередження злочинів, а не реагування на дзвінки про надзвичайні події. Поліція США докладає зусиль для того, щоб залучити громадян до процесу правового виховання в мікрорайоні. Вона проводить пояснювальну роботу на предмет того, що кожний громадянин може здійснити особистий внесок у справу попередження правопорушень.

Національним інститутом із вивчення взаємостосунків між поліцією і суспільством розроблені спеціалізовані програми з попередження для суспільних установ. До цих організацій поліція направила осіб, котрі вперше здійснили незначні правопорушення, були звільнені від кримінальної відповідальності й у ставленні до яких складається думка, що в подальшому їх можна утримати від здійснення протиправних дій. Завданням схожих організацій є надання допомоги правопорушникам у справі пошуку роботи, здобутті освіти, контроль за їх поведінкою, захист від небезпечних контактів. Органи поліції фінансують такого роду програми і навіть установлюють додаткову платню за високі показники ефективної діяльності таких громадських організацій.

Правове виховання наркозалежних громадян. Національним лихом у США є наркоманія й алкоголізм. У США існують різні форми попередження наркотизму і пияцтва. Первинне попередження — соціальні заходи загального характеру у вигляді скорочення або нейтралізації девіаційних факторів. Вторинне попередження — це передусім антиалкогольна та антинаркотична пропаганда поряд із пропагандою здорового способу життя. Третинна профілактика пов'язана з діяльністю численних організацій «самопомогі» за типом АА (анонімних алкоголіків) та анонімних наркоманів.

Активно впроваджуються правовиховні програми запобігання наркоманії, які можуть бути як самостійними, так і складовими частинами

загальних програм запобігання правопорушенням. Ними охоплено не лише групи ризику, а й увесь загаль населення США, передусім неповнолітні та молодь.

Програма починається у дитячих садках і триває до старших класів школи. Зараз вона охоплює близько трьох мільйонів школярів. Офіцери поліції, які закінчили спеціальні курси, раз на тиждень проводять з учнями спеціальні уроки-співбесіди. Під час цих уроків учні одержують усю необхідну інформацію про небезпеку вживання наркотиків, алкоголю і тютюну, вони навчаються протистояти тискові однолітків, казати «ні» на всі пропозиції «спробувати щось таке незвичайне». До того ж ці уроки виховують повагу до законів і правоохоронців, дають поради щодо позитивних альтернатив вживанню наркотиків, а також сприяють підвищенню самооцінки та самоповаги учнів.

Приклади стають більш дієвими, коли з учнями проводять бесіди також їх неформальні лідери-однолітки, які вже не вживають наркотики і самі розповідають про згубність цієї звички. Під час уроків організують рольові ігри, обговорюють конкретні ситуації, які можуть трапитися з учнями. Різноманітні діаграми, буклети, брошури, аудіо- та відеоматеріали доповнюють жваві розповіді.

Держава надає допомогу наркоманам, котрі бажають вилікуватися від згубної звички. Для тих, хто відмовляється лікуватися добровільно, передбачене примусове направлення в спеціальні реабілітаційні центри і психіатричні лікувальні заклади. До наркоманів також застосовуються й такі заходи виховного впливу, як накладання штрафів, вилучення посвідчень водія, виключення з навчальних закладів, опублікування імен наркоманів у місцевих газетах.

За останній час для продажу наркотиків і психотропних речовин дедалі активніше використовується Інтернет. У деяких інтернет-магазинах проводиться вільний продаж ліків із маркером «тільки за рецептом». Доволі часто на таких сайтах сильнодіючі препарати рекламуються як «ефективні й безпечні» заспокійливі ліки, що можуть бути застосовані в будь-який час. Незаконний продаж ліків через Інтернет, у якому відсутня єдина система контролю, служить основним шляхом розповсюдження наркотичних речовин серед підлітків. У цьому зв'язку в США є поширеною практика захисту школярів від небажаної інформації в Інтернеті. Цим займаються так звані кіберняні. Їх робота сплачується з державної скарбниці.

Одна з найактуальніших проблем сучасної Америки — це насилля. Кількість злочинів із застосуванням насилля за останні 40 років зросла майже у три рази.

У цьому зв'язку на федеральному рівні було розроблено програму оздоровлення американського суспільства, що включає в себе такі основні напрями правового виховання громадян:

- орієнтація програм навчання школярів на вироблення в учнів настанов і навичок, що сприяють утриманню їх від насилля;
- забезпечення взаємодії між молодіжними організаціями й організаціями дорослих у попередженні насилля;
- формування системи поступового залучення молоді до трудової діяльності;
- запобігання насадженню расової і культурно-національної ворожнечі;
- ідеологічне і матеріальне стимулювання оздоровлення сімейного образу життя;
- обмеження розповсюдження зброї серед американських громадян;
- рекомендації засобам масової інформації про обов'язковий перегляд програм передач телебачення і змісту друкованих видань з метою скорочення реклами насилля;
- проведення наукових досліджень, присвячених виявленню умов, у яких запобігання злочинності здійснюється найбільш успішно.

Таким чином, правове виховання у Сполучених Штатах Америки — це багатогранний процес, спрямований на формування правової свідомості і правомірної поведінки американських громадян. У США сформувалася своєрідна модель правового виховання, що здійснюється в різноманітних напрямках та різними методами на загальнодержавному, регіональному й індивідуальному рівнях, котрі об'єднані зусиллями школи і вищих навчальних закладів, сім'ї, громадськості та правоохоронних органів.

Висновки

1. У більшості західних країн правове виховання здійснюється згідно з програмами громадянського виховання або в межах навчання прав людини.

2. Пріоритетними напрямками правового виховання на Заході вважаються: розвиток громадянської грамотності; формування критичного мислення, політичної активності; виховання в душі плюралізму думок та терпимості до інших вірувань, культур, звичаїв.

3. Правове виховання в західних країнах здійснюється передусім у рамках навчально-виховного процесу, а також через діяльність громадських та релігійних організацій. Особливістю правового навчання та виховання є не тільки послідовне отримання теоретичних знань про політико-правові інститути, а й практична підготовка до здійснення прав та обов'язків громадянина як члена вільного демократичного суспільства.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте світоглядні засади правового виховання в Європі.
2. У чому полягає специфіка полікультурного виховання в Європі?
3. Розкрийте особливості громадянсько-правового виховання в системі європейської середньої освіти.
4. У чому полягають особливості американської моделі правового виховання?
5. Розкрийте роль американських громадських організацій у правовому вихованні громадян.
6. Укажіть основні напрями правового виховання в США.
7. Назвіть спільні та відмітні ознаки правового виховання в Європі та США.

РОЗДІЛ II

Прикладні проблеми правового виховання

ТЕМА 6

Правове виховання у східних країнах

Правове виховання в кожному регіоні чи країні світу має свої джерела, принципи й особливості. Універсальними джерелами правового виховання традиційно виступають такі об'єктивні форми духовної діяльності: звичай, моральне виховання в родині і суспільстві, релігія, політичні відносини і традиції влади, правова доктрина, система правосуддя і покарання.

Тобто вирішальними факторами правового виховання виступають усі сфери, де здійснюється процес формування цінностей та їх реалізація. Внутрішні етичні цінності й традиційна саморегуляція діють ніби всередині, в оболонці правових норм. У межах кожної правової сім'ї вирішального значення для формування системи правового виховання набувають окремі із зазначених факторів (джерел).

Так, правове виховання громадян у країнах традиційної правової сім'ї (Китай, Японія, Монголія, Малайзія, країни Африки) визначається *звичаєм*, у той час як у країнах релігійної правової сім'ї — *діючою релігійною доктриною, релігійними цінностями* (країни Арабського Сходу, Індія, Ізраїль).

Правові системи Китаю та Японії належать до системи далекосхідного типу в складі *традиційної правової сім'ї*. Основи правового виховання в цих країнах обумовлені загальними особливостями традиційних правових систем, до яких належать:

- визнання звичаю (традицій, морально-етичних уявлень народу) основним джерелом права;
- негативне ставлення до законодавства (позитивного права) як неприродного джерела права;
- ігнорування державних структур (зокрема, інституту судової влади) у процесі реалізації норм права та заміщення цих структур

самокерованими суспільними структурами, що діють на основі норм звичаєвого права;

— слабкий розвиток юридичної інфраструктури (юридичної практики, системи освітніх закладів із підготовки юристів).

Метою цієї теми є вивчення специфіки та особливостей східної системи правового виховання.

§ 1. Особливості правового виховання в Китаї

Конфуціанство як джерело звичаєвого права. Родина — головна конфуціанська цінність та фактор правового виховання китайців. Основою морального, релігійного і правового виховання в Китаї є вчення Конфуція — «учителя десяти тисяч поколінь» (V ст. до н. е.). Основне місце в конфуціанстві займають питання соціальної етики, моральної природи людини та принципи керівництва державою. Моральні аспекти, які Конфуцій висував на перше місце, включали в себе «п'ять доброчинностей»: людинолюбство, обов'язок, норми поведінки, знання і відданість.

Людинолюбство втілює у собі найкращі моральні цінності і норми поведінки людини: милосердя, стриманість, скромність, доброту, співчуття, правдивість, щирість. Людинолюбство, гуманність (жень) — головна заповідь Конфуція — запроваджується в життя через обов'язок, який узагальнює певні моральні зобов'язання, їх добровільно приймає на себе доброчинна людина. У категорії жень існують два рівні — внутрішній і зовнішній. Внутрішній зосереджений у душі людини і пов'язаний з її самовдосконаленням, зовнішній же — із привнесенням благородною людиною гармонії й правопорядку у світ, у його соціальний устрій, тобто прямо пов'язаний із правовим вихованням.

У цілому шлях самовдосконалення — це шлях помірності й стриманості. Відданість підданого вважалася заснованою на покірливості та щирості щодо правителя. Покірність старшому в родині, клані, імператору в суспільстві становила невід'ємне правило людського співжиття. Синівська шанобливість і братерська любов розглядалися конфуціанством як засіб, що перешкоджає виникненню злочинів і безпорядків. Поняття «милосердя» також включає наведення порядку у світі людей та піклування про слабких.

Отже, неприйняття насильства — центр етичної системи Конфуція. Конфуцій був далекий від мрії змінити суспільний устрій: мова йшла про моральне вдосконалення правителя, але воно ніби було здатне привести до блага народу. Підставу ж самовдосконалення особистості та поліпшення її життя він бачив не у зміні суспільних порядків, а у високому рівні моральної свідомості.

Особливості політичної системи Китаю як чинник правового виховання. Ставлення в суспільстві до права у багатьох аспектах продиктоване традиційним ставленням до влади. Для китайської культури характерний традиційний тип легітимації влади. У рамках останнього характер священних, споконвічно заведених порядків, що наявні й закріплені у владній ієрархії, забезпечує як покірність громадян, так і дотримання владою певних обов'язків стосовно суспільства. Саме дотримання традицій ставало підґрунтям як для прийняття влади, так і для визнання права. Влада зображується у патерналістських, сімейних символах, що передбачає її заступництво всьому народові.

У наш час китайський централізм рельєфно виявляє себе у принципах керівництва. Відсутність розподілу влад особливо виявляється при формуванні органів судової влади, що є повністю підконтрольними представницьким органам. Судова влада у Китаї представлена Верховним народним судом, місцевими народними судами, військовими трибуналами та іншими спеціальними народними судами. У такий саме виборний спосіб формується і склад верховної прокуратури. Ураховуючи, до речі, той факт, що до складу китайського парламенту, вищого законодавчого органу держави — Всекитайських зборів народних представників — входять до 3000 представників народу (комуністів), які працюють на непостійній основі, можна припустити, що значний відсоток правоздатного населення Китаю беруть (чи брали) участь у правотворчій діяльності, отже, мають високий рівень правової свідомості.

Незважаючи на високий рівень правосвідомості, китайці сфері особистих прав приділяють незначну увагу. Стан конституційних прав і свобод людини в Китаї значною мірою не відповідає міжнародним стандартам. Китайський законодавець основну свою увагу приділяє не стільки правам людини, скільки правам громадянина. У переліку природних прав громадянина КНР відсутні норми про свободу думки (адже фактично панує диктатура комуністичної партії), про право на життя. І тому не дивно, що КНР посідає одне з перших місць у світі за

винесеними смертними вироками. Китайці традиційно мають високий ступінь патріотизму і громадської відповідальності. Конституція Китаю містить великий перелік обов'язків громадянина і дуже мало уваги приділяє його правам.

Так, до основних обов'язків громадянина КНР належать такі: захищати Вітчизну, охороняти безпеку, честь та інтереси Батьківщини; зберігати державну таємницю; захищати єдність держави і братерство всіх національностей; зберігати суспільну власність; дотримуватися трудової дисципліни й оберігати громадський порядок; поважати норми громадської моралі тощо.

Слід, однак, зазначити, що на відміну від тоталітаризму радянського типу китайський «тоталітаризм» майже не поширюється на сферу економіки та її правового регулювання. Ден Сяопін послідовно відновив роль родини у китайському суспільстві та почав здійснення системних ринкових реформ.

На сьогодні у Китаї налагоджені ринкові форми виробництва, система прямих традиційних зв'язків держави з народом, здійснено об'єднання місцевих трудових, господарських і моральних традицій із капіталістичними відносинами, що значною мірою сприяє ознайомленню китайців із демократичними цінностями, зростанню їх правосвідомості. Фактично політична система Китаю забезпечує ідеологічне підґрунтя правового виховання громадян на основі традиційних, комуністичних та ринкових цінностей.

Ментальні та морально-етичні особливості китайців як джерело їх правового виховання. Риси національного менталітету китайців є причиною унікального поєднання в них законослухняності з правовим нігілізмом. С. Хантінгтон констатує, що багато азійських країн, серед яких Китай і Японія, слідують сьогодні політиці «дистанціювання від Америки та злиття з Азією». При цьому економічне зростання породжує в них почуття могутності й самовпевненості. Це означає, що Захід стрімко втрачає можливість примушувати країни Азії наслідувати західні стандарти в галузі прав людини та інших цінностей. Китайські лідери пояснюють піднесення своєї країни в тому числі чеснотами азійської, зокрема конфуціанської, культури, як-от: порядок, дисципліна, сімейна відповідальність, працелюбство, колективізм, стриманість. Ним вони протиставляють самовпевненість, індивідуалізм, злочинність, недостатній рівень освіти, неповагу до влади та «інтелектуальне закостеніння», що винні у занепаді Заходу.

В основі сутнісної відмінності європейської правосвідомості від азійської лежать онтологічні особливості світосприйняття мешканців цих регіонів, специфічний спосіб їх буття-у-світі (що водночас визначає етичні основи східної «культури сорому»). Альтернативою «культури провини», яка властива європейцям, виступає «культура сорому», властива азіатам. Якщо провинна пов'язана із стурбованістю індивіда власною внутрішньою правотою, то сором — із стурбованістю оцінкою його вчинків із боку інших. «Культура сорому» несе на собі відбиток локальності, тому що орієнтує свідомість індивіда виключно на його власну громаду: сором існує лише у стосунках зі «своїми». Безчестя і сором співвідносяться із зовнішніми формами контролю: осудженням, покаранням, глузуванням чи схваленням. Із цим пов'язана непопулярність права на Сході як соціального регулятора. У людини «культури сорому» є жорсткий внутрішній контролер — совість, яка ґрунтується на критичній самооцінці. Саме цією особливістю східної ментальності пояснюється популярність публічних покарань і принцип залякування, що покладений в основу карної політики азійських країн.

Послідовники конфуціанства прагнуть до довершеності особистості у п'яти різних аспектах: у ставленні до самого себе, до родини, до суспільства, до нації і до всього світу. Серед них, як уже зазначалося, домінуючим є ставлення до родини. Саме система сімейної організації в Китаї є основою правового самовиховання й правової самоосвіти.

Згідно з менталітетом жителів Китаю (Південно-Східної Азії взагалі), гармонія, від якої залежать рівновага у світі і щастя людей, розглядається у двох аспектах. По-перше, як гармонія людини з природою. Поведінка людей повинна відповідати звичайному порядку. По-друге, гармонія необхідна у стосунках між людьми. У суспільних відносинах на першому плані повинні знаходитись ідея згоди і пошуки консенсусу. Слід уникати осудження, санкцій, рішень більшості. Запропонований вихід має бути вільно прийнятий учасниками як справедливий, і при цьому ніхто не повинен «втратити обличчя». На першому плані завжди знаходитимуться виховання і переконання, а не влада, погроза і примус. Унаслідок таких поглядів китайці негативно ставляться до ідеї права з його жорсткістю й абстрактністю. Людина не повинна наполювати на своїх правах, оскільки обов'язок кожного — прагнути до згоди і забувати про себе в інтересах усіх.

Багато хто з теоретиків відверто визнають незначну роль права в регуляції соціальних стосунків у Китаї. До юристів китайці ставляться

із недовірою, вважаючи, що, використовуючи абстрактні норми, юристи створюють перепони для досягнення компромісів, чим сприяють негідній егоїстичній поведінці, несумісній з інтересами суспільства. Згідно з китайською традицією, спірні питання вирішуватимуться на основі почуття гуманності, потім — ритів (звичаєвих правил і прав), потім — розуму і лише після цього може слідувати звернення до права. Закони для китайців не є нормальним засобом вирішення конфліктів між людьми. Їх корисна роль обмежується тим, що вони пропонують зразки поведінки та застережують тих, хто міг би повести себе в антисуспільний спосіб.

Судова практика та кримінальна політика в Китаї як джерела правового виховання. Для азійських країн відносно питань кримінального права залишається характерною концепція покарання-кари, яка по суті відроджує давній принцип таліону про адекватність розплати. Конфуцій, як відомо, не відмовлявся від смертної кари взагалі. Страта, згідно з його вченням, — це міра крайня, вимушена, що може бути продиктована конкретною ситуацією. Принцип справедливості цього мудреця ілюструє такий діалог. Учень запитав у нього: «А якщо за зло сплачувати добром?». На що Вчитель відповів: «А чим же тоді за добро сплачувати?.. За добро плати добром. А за зло плати по справедливості».

У суворому принципі адекватної відплати наявний позитивний момент. Він полягає в тому, що покарання може призначатися тільки у випадках здійснення такого діяння, яке прямо передбачене законом, а розмір покарання має відповідати тяжкості злочину. Іншими словами, концепція покарання-кари певною мірою обмежує свавілля суду. І все ж таки теорія, згідно з якою сенс покарання зводиться виключно до кари, по-перше, призводить до надто жорстокого покарання, а по-друге, ігнорує самі причини злочинності, борючись із їх наслідками. І хоча санкція залишається одним із вагоміших факторів правового виховання в Китаї, однак слід відмітити, що у соціалістичну добу значного поширення набули ідея і практика виправлення правопорушників, перетворення їх у «корисних» громадян, що і проголошено основною метою покарання, яка визначає характер і міру останнього. Зазначимо, що сьогодні за скоєння кримінальних злочинів смертну кару застосовують 87 країн світу, серед яких і Китай.

Не менш важливим проявом правового виховання нації є **традиція ставлення до жінки, її правовий статус у суспільстві**. У Китаї він значною мірою обумовлений небажаною роллю жінки у родовій об-

щині, традиції якої і сьогодні міцні у сільській місцевості, а також тривалою державною заборорою мати у шлюбі не більш як одну дитину, що розглядалося як засіб боротьби з бідністю. Патріархальні підходи посилюють глибоко вкорінений в азійській культурі «підневільний», занижений статус жінок, із чим пов'язаний підвищений ризик насильства. Закон про шлюб не входить до системи цивільного права Китаю. Остання його редакція 1980 року намагається скасувати старий феодальний уклад сімейних стосунків та сприяти вирішенню демографічних проблем. Отже, сімейне право, яке регулює відносини у тій царині, що сама є джерелом правового виховання в Китаї, також певною мірою дозволяє судити про правову культуру громадян.

Підбиваючи підсумок особливостям правової культури китайців та основних джерел і принципів правового виховання у китайському суспільстві, не можна не зазначити основних характерних рис менталітету цього народу, що значною мірою обумовили його соціально-правовий розвиток. До основних рис, що визначають національний характер, а також правовий менталітет китайців, належать консерватизм, культ традиції як надійна запорука стабільності, раціоналізм, практицизм, прагматизм, ретельність, скрупульозність у справах, коломальне працелюбство, завзятість, наполегливість, колективізм, відповідальність, слухняність, стриманість, терпіння, покоря, самодисципліна, патріотизм тощо. Стародавній китайський мудрець Лао-Ці, заохочуючи помірність і скромність у шляхетного китайця, писав: «Коли мудрець побоюється керувати всесвітом, тоді він вартий, щоб йому доручили його; коли він жалкує, що керує всесвітом, тоді він вартий, щоб йому віддали його». Європейців завжди вражали китайські цілеспрямованість, працелюбство і стійкість, а головне, відсутність невдоволення своєю долею. Проте підставою соціального порядку та світової гармонії особисто китайці вважають таку свою рису, як терпимість. Терпимість по праву вважається відмітною національною рисою китайського народу, яка має давню традицію. Саме на розвиток цієї риси як основи суспільного порядку й особистого комфорту спрямовані сьогодні китайські мораль, виховна і правова політика.

Таким чином, для Китаю саме конфуціанство є головним джерелом релігійних, морально-етичних, політичних і правових принципів. У цьому вченні беруть свій початок китайські консерватизм і фундаменталізм. Головний осередок китайського суспільства — родина з ієрархічною організацією, правовою дисципліною і майже абсолютною

владою голови родини. До фактичних повноважень родини значною мірою належать правове виховання і правове регулювання відносин у китайському суспільстві.

Останні правові і політичні реформи у соціалістичному Китаї наприкінці 70-х років XX століття закріпили цілу низку демократичних прав і свобод громадян, а також жорстку багатоланкову систему правотворчих, правозахисних і правозастосовних органів. Відхід від принципів «культурної революції» Мао Цзедуна здійснив суттєві перетворення у правовій свідомості китайців. Однак інтерес, що виявляється сьогодні в Китаї до юриспруденції, не дає підстав забувати про вікові китайські традиції, у яких узагалі не було місця праву (але не правопорядку). У статичній структурі китайського суспільства основними морально-правовими принципами і цінностями, на яких базується правове виховання, залишаються: синівська любов; самодисципліна; підкорення вищим за ієрархією; пріоритет інтересів суспільства над особистими; заборона будь-яких ексцесів, обурень і конфліктів.

■ § 2. Традиції правового виховання в Японії

Правова культура японців формувалася відразу під впливом азійської і європейської цивілізацій з їх ідеологіями, системами цінностей та правовими системами. У період раннього Середньовіччя право Японії зазнало сильного впливу філософських, культурних і юридичних концепцій Китаю, звідки Японія перейняла буддизм і конфуціанські тексти. У цей же період за зразком китайських кодексів були прийняті перші державні законодавчі акти Японії. Найбільш придатною соціальною філософією і політикою для японського суспільства став один із варіантів конфуціанства. Сьогодні законодавство Японії є змішаним, у ньому присутні як традиційні елементи, так і елементи романо-германського і англо-американського права. Проте одним з офіційних джерел права, поряд із нормативно-правовими актами і договорами, там визнаються звичаї. Навіть саме ставлення японців до правопорядку визначається звичаєм і тому значно відрізняється від європейського.

Звичай і традиція як джерела правового виховання в Японії. Послідовна передача звичаїв, традицій, сталих стереотипів поведінки від одного покоління до іншого забезпечує стабільність соціальної

організації Японії — країни, що має найнижчий рівень злочинності серед індустріально розвинутих держав світу. Значну роль у правопорядку відіграє спадковість японцями ціннісно-мотиваційних настанов у правовій сфері та в юридичній діяльності, у ставленні до права, його вимог, приписів, норм, законів.

До соціальних чинників, що впливають на законослухняність японців, їх високу правову культуру, належать:

- високий рівень соціально-економічного розвитку країни;
- демократичні умови життя суспільства;
- загальний рівень культури населення.

Однак, окрім цих умов, що об'єднують Японію з іншими розвинутими країнами сучасного світу, японське суспільство характеризується й деякими особливостями, зокрема розвитком міжіндивідуальних стосунків на засадах звичаєвого права і статевовікової ієрархії, що допомагає підтримувати в суспільстві злагоду й гармонію. Теоретики звертають увагу на домінування в Японії групово-корпоративної системи цінностей, яка ґрунтується на постулаті, що особа — це частка всесвіту і суспільного ладу, призначення якої полягає у системній взаємодії в інших заради вищої загальної мети.

У своїй внутрішній політиці японці керуються прагненням будь-яким чином уникати конфліктів, досягати консенсусу, підтримувати гармонію на всіх рівнях суспільства. З цим пов'язані деякі внутрішні суперечності, які держава, зокрема, шляхом правового виховання намагається нівелювати. Так, традиційна вседозволеність, притаманна в Японії малим дітям, співіснує з надією на їх високу дисциплінованість, добровільне підпорядкування у старшому віці. Групова орієнтація як норма поведінки співіснує з гострим індивідуальним суперництвом (наприклад, у зв'язку з прагненням вступу до університетів, а пізніше — працевлаштування у бажаних компаніях).

Морально-етичні цінності як джерело правового виховання японців. У центрі японської системи цінностей перебуває не окрема людина, а міцний колектив із чітко визначеною ієрархією. Будь-який японець є складовою часткою певної групи. На першому місці серед цих груп перебуває сім'я, де дитина вчиться відданості, вірності, чіткому засвоєнню різниці між старшими та молодшими. У міру того як дитина дорослішає, сімейні цінності та навички поширюються на інші групи — школу, клуб, бізнес, суспільство. Кожен мусить знайти своє місце у структурі суспільства, аби воно могло надійно функціонувати.

Людина повинна жити відповідно до своїх громадських обов'язків. Їй слід добровільно підпорядковуватися груповим або суспільним цілям, що перебувають у певній ієрархії (нація, товариство, робоча бригада, сім'я).

У 1996 році в японській публіцистиці з'явився офіційний «Опис ідеального японця», у якому визначено чотири головні групи його морально-етичних якостей:

- якості індивідуальні (бути вільним, розвивати індивідуальність, бути самостійним у справах, володіти бажаннями, мати почуття пієтету);
- якості члена сім'ї (бути здатним перетворити свій дім на місце любові, відпочинку, виховання, зробити свій дім відкритим);
- якості члена суспільства (бути відданим роботі, сприяти добробуту суспільства, бути творчою людиною, поважати соціальні цінності);
- якості громадянина нації (бути патріотом, шанувати державну символіку, мати найкращі національні риси).

У Японії чесноти людини визначаються переважно її бажанням і здатністю жити так, аби відповідати сподіванням інших людей. У новітню епоху Японія енергійно запозичувала надбання західної цивілізації, не відмовляючись, однак, від традиційної системи цінностей, де значну роль відіграють особливості національного характеру японців, групова згуртованість, міцність сімейних стосунків тощо. Високий рівень правосвідомості японського суспільства можна пояснити повсякденною практикою звернення японців до морально-правових реалій та високим рівнем загальної культури громадян тощо.

Роль сім'ї у правовому вихованні Японії. Сім'я в Японії має ціннісний пріоритет над іншими соціальними структурами. Вона є основою правового виховання, являє собою первинний і головний рівень соціалізації особистості, основний принцип якої може бути сформульований декількома словами: відсутність для малюка будь-яких обмежень. У Японії вихователі частіше застосовують заохочення, ніж покарання. Виховання здійснюється не за допомогою примусу або заборон, а на основі опіки. Дітей не карають: замість заборон їх привчають роздумувати над тим, як до їх вчинків поставляться інші. З раннього віку вони засвоюють, що якщо вчинять що-небудь погане, то будуть висміяні. Отже, виховання дітей у японських сім'ях спрямоване на формування особистості, яка відповідає вимогам групи.

Основне завдання виховання дітей — навчити їх умінню розуміти чужі принципи, визнавати гідність іншої особи. Усе це разом із дуже розвиненим відчуттям солідарності в родині сприяє прищепленню японським дітям дисциплінованості, правової культури, передбачає набуття ними вміння поважати старших, виконувати свій обов'язок і водночас створює умови для їх існування у правовому суспільстві. Японська сім'я виховує здатність особистості ефективно використовувати навички й уміння самоконтролю, адекватно оцінювати ситуацію, підтримувати громадський порядок, співпрацювати з людьми.

Освіта як чинник правового виховання в Японії. Важливу роль у вихованні, моралізаторстві та законослухняності японців відіграє система освіти. У преамбулі «Основного закону про освіту» визначено, що головний обов'язок японської школи полягає у формуванні демократичної нації, яка сповідує ідеали людяності та миру. Цей загальнонаціональний принцип визначає зміст різних напрямів виховання, здійснюваного школою, у тому числі й правового. У статтях 1, 2 «Основного закону про освіту» охарактеризовано головні цілі японської системи освіти, серед яких: гармонійне формування особистості в душі правдолюбства і справедливості; повага до індивідуальності; ушанування праці і глибоке почуття відповідальності. Серед обов'язкових дисциплін, які здійснюють найбільший вплив на розвиток системи правового виховання у школі, особливу роль відіграють суспільствознавство й етика. У програмі цих курсів, що посідають надзвичайно важливе місце в навчально-виховному процесі японських закладів освіти, визначають три основних напрями:

- упровадження певних соціальних норм у свідомість молоді у вигляді моральних цінностей і групових орієнтирів;
- «інтернаціональне» виховання, пов'язане з орієнтацією на широкі міжнародні контакти;
- упровадження думки про причетність кожної дитини до японських традицій як їх нащадків і майбутніх творців.

Система виховання й освіти передає новим поколінням японського суспільства цінності, традиції, навички законослухняної поведінки, моральні й правові стандарти відносин у колективі, здатність узгоджувати індивідуальні та соціальні інтереси. Для попередження первинної злочинності, зокрема, з «важкими» підлітками здійснюється індивідуальне правове консультування вже на рівні школи. Усі ці засоби

сприяють гармонійному вихованню особистості із розвиненою правовою свідомістю.

Кримінальна політика і судова практика Японії як фактори правового виховання. Успіхи кримінальної політики пояснюються передусім не використанням у боротьбі зі злочинністю особливо жорстких кримінально-правових заходів, а максимальним застосуванням засобів соціального контролю та заходів правового виховання. Японська кримінальна політика орієнтована перш за все на профілактику злочинності. Хоча водночас слід указати на факт збереження в Японії вищої міри покарання. Сучасний прем'єр-міністр Японії наголосив на тому, що країна не планує відмовлятися від смертної кари, і сьогодні (2012 р.) у її в'язницях чекають своєї участі 135 смертників (вирок здійснюватиметься через повішення).

На думку дослідників, важливе значення у кримінальній політиці Японії має правильно сконструйоване кримінальне законодавство та його розумне застосування. До головних складових японського кримінального законодавства належать:

- найсуворіше серед країн світу правове регулювання володіння вогнепальною зброєю;
- відмова, наскільки можливо, від позбавлення волі, особливо від його тривалих термінів, перевага надається більш м'яким засобам впливу;
- захист прав особистості, підтримка високих моральних стандартів, традиційних чеснот. Загалом кримінальне право базується на моральних засадах й орієнтоване на захист громадян від незаконних зазіхань на їхні права та інтереси;
- індивідуальний підхід до особи злочинця та його діянь, виведення зі сфери кримінальної юстиції справ за мотивами їх малозначущості, тобто дотримання принципу доцільної відповідальності або відкладання притягнення до відповідальності (компетенція прокуратури);
- здійснення широкої пропаганди законослужності, що проводиться силами поліції, школи, громадських організацій;
- ресоціалізація злочинців заради уникнення формування у них комплексу «злочинної особистості», «ізгоя суспільства» шляхом виведення зі сфери застосування кримінального законодавства (на стадії досудового розслідування);
- здійснення широкої програми контролю та виховання осіб, які умовно-достроково звільнені із місць ув'язнення.

Серед традиційних функцій японської прокуратури цікавою видається функція розгляду кримінальних справ без передачі їх на судовий розгляд — так зване «відтермінування порушення звинувачення», яке може застосовуватись навіть за наявності доказів, достатніх для направлення справи до суду. Порушення кримінального переслідування в Японії є прерогативою прокурора. У кримінально-процесуальному праві існує принцип дискреційного порушення кримінального переслідування, тобто передбачена правомочність прокурора на свій розсуд не порушувати кримінальне переслідування незалежно від наявності підстав для підтримання звинувачення в суді. Цей інститут відстрочки порушення кримінального переслідування існує в Японії більш як сто років, і сфера його застосування не має жодних законодавчих обмежень.

Суб'єктами правового виховання і кримінальної політики в Японії є державні й адміністративні органи, а також громадські організації. Уряд у рамках «Програми економічного і соціального планування» та локальних програм комплексного запобігання злочинності, органи реабілітаційного захисту, муніципальні органи, наукові заклади і вчені здійснюють правовиховну діяльність і профілактику запобігання злочинності.

Японською поліцією накопичено багатий досвід співпраці з населенням та місцевою владою у правоохоронній діяльності. У превентивній практиці японської поліції простежуються три основних напрями:

- виховні заходи головним чином стосовно молоді й особливо неповнолітніх. Мета цих заходів — укорінити у свідомості неповнолітніх ідею законслухняності й запобігти їх переходу на злочинний шлях. Слід зазначити, що багато японських поліцейських у зв'язку з цим займаються на громадських засадах тренерською роботою у спортивних секціях або ж керують гуртками за інтересами, щоб молодь мала користь зі свого вільного часу; водночас вони проводять бесіди з неповнолітніми на теми, що сприяють вихованню законслухняності;

- консультативні просвітницькі заходи, мета яких — навчити обачності, пересторозі у питаннях захисту від організованої злочинної діяльності;

- заходи стеження і збирання інформації про потенційних злочинців, а також застосування охоронних та технічних засобів, щоб попередити здійснення цими особами злочинів.

Відповідно до японського законодавства повноліття настає з 20 років. Система юстиції передбачає розгляд усіх справ неповнолітніх у сімейному суді, де процедура слухання гуманізована, просякнута ідеєю захисту неповнолітнього. Здебільшого приймається рішення про не-застосування до неповнолітнього будь-яких заходів або прийняття заходів захисно-виховного характеру, дуже рідко приймаються рішення про передачу справи до кримінального суду.

Сімейні суди в Японії виконують дві основні функції: розгляд віднесених до їх компетенції цивільно-правових справ та вирішення справ неповнолітніх. Для виконання першої функції при сімейних судах як допоміжні органи існують примирювальні комісії, до кожної з яких входять судді й представники населення. Здійсненню другої функції сімейних судів сприяє присутність у їх штатному розкладі так званих дослідників, до функцій яких належить вивчення на науковій основі особистості неповнолітнього, соціального середовища, що його оточує, обставин скоєння ним злочину або іншого антигромадського діяння тощо.

Майже всі суперечки між членами родини вирішуються на підставі звичаїв і без судового втручання, за участю посередників та комісії з примирення, з метою збереження добропорядної репутації сторін. Так, наслідки розлучення при розірванні шлюбу або спори між сторонами у договорі щодо найму житла, поділу майна, спадку, справи про аліменти, а також батьківські права улагоджуються посередником, родичами і друзями сторін по можливості шляхом досягнення взаємної домовленості учасників. Адвокати не відіграють при цьому майже ніякої ролі. Навіть у випадку дорожньо-транспортних пригод потерпілий намагається не звертатися до суду, а звертається до послуг досвідченого посередника для реалізації своїх вимог. Таким може виступати, наприклад, поліцейський чиновник, який вийшов на пенсію, компетентний у розв'язанні подібних справ, або співробітник фірми потерпілого, чи профспілковий діяч, або шанований бізнесмен із відповідним професійним досвідом. Це свідчить про високий загальний рівень правової свідомості та громадської відповідальності японців.

Особливості правового виховання японців висвітлюються й у нормах законодавства. Отже, відповідно до Цивільного процесуального кодексу (ст. 136) суддя повинен у ході процесу постійно намагатися привести сторони до примирення. Найкращим варіантом вирішення конфлікту вважається не судові рішення, а відмова від позову й по-

любовна угода. Велике значення в Японії надається врегулюванню стосунків між злочинцем і потерпілим. Прокурор пропонує винному компенсувати заподіяну шкоду та вибачитись перед постраждалим. Водночас злочинець попереджається прокурором, який також вимагає від правопорушника письмового зобов'язання вести законслухняний спосіб життя. Однак найважливіший чинник, щоб не притягувати злочинця до кримінальної відповідальності, — це виховний вплив на нього та подальший нагляд із боку найближчого оточення. Для виправлення та перевиховання порушника закону прокурор спілкується з родичами, сусідами, колегами по роботі, оцінює їх можливості та доводить їм, що нагляд з їхнього боку — обов'язкова умова відтермінування порушення кримінального переслідування.

У Японії найнижчий коефіцієнт позбавлених волі серед індустріально розвинутих країн (37 на 100 тис. населення). Крім того, у пенітенціарних установах (в'язниці, заклади для неповнолітніх, слідчі ізолятори) на громадських засадах працюють асоціації тюремних священників і добровільних відвідувачів. Після звільнення з правопорушниками працюють асоціації реабілітаційної допомоги правопорушникам, жіночі асоціації сприяння реабілітації правопорушників, асоціації підприємців, об'єднання, що допомагають працевлаштуванню особам, які відбули покарання.

Роль громадських об'єднань у правовому вихованні японців.

Активну участь у різних формах правового виховання, формуванні правової культури, профілактиці правопорушень беруть громадські об'єднання Японії. Це квартальні комітети (комітети самоуправління); сусідські комітети (асоціації батьків та вчителів); рух старших братів та сестер; асоціації з попередження крадіжок у багатоквартирних будинках; асоціації попередження розбійних нападів на фінансові установи; асоціації «наставників неповнолітніх», які займаються виявленням «важких» підлітків, виховною роботою з ними; асоціації зв'язку школи і виробництва з поліцією; центри з керівництва неповнолітніми тощо. Тобто це пересічні громадяни, які працюють на громадських засадах для підтримання правопорядку.

Важливе значення у справі правового виховання населення має також захист жертв злочину. Правовою основою системи компенсації певних збитків унаслідок організованої злочинності є фінансова допомога з державної скарбниці у вигляді суспільної підтримки. Японська система компенсацій за шкоду, заподіяну злочинами, є досить

ефективною. На стороні виконання закону про виплату компенсацій жертвам злочинів (з 1980 р.) перебуває комітет громадської безпеки.

Отже, розгляд японської моделі розвитку правового виховання засвідчує, що в цьому суспільстві воно тісно пов'язане із загальними напрямками виховання та соціалізацією особистості. На правову культуру японців історично впливали такі чинники, як моноетнічність, особливості менталітету, звичаєве право й етнічна правосвідомість японців, практична відсутність у них правового нігілізму.

Ефективність правового виховання дослідники пояснюють перш за все відповідністю права головним традиціям і поведінковим стереотипам японського суспільства. Необхідно зазначити, що неформальний соціальний контроль, сімейна політика, яка спрямована на виховання законослухняної особистості, кримінальна політика держави, практика ресоціалізації злочинців і правопорушників свідчать про системний, комплексний підхід японської держави до формування особистості та її правового виховання в інтересах соціуму та її самої. У Японії сама ідея права як універсального регулятора суспільних відносин, засобу забезпечення соціального консенсусу, розвитку політичної демократії посідає важливе місце у громадській свідомості.

§ 3. Правове виховання в арабських країнах

Правові системи арабських країн, населення яких сповідує іслам, належать до мусульманської системи права у складі релігійної правової сім'ї. Особливості правового виховання в цих країнах обумовлені загальними рисами релігійних правових систем:

- нерозривний зв'язок із релігією (у даному випадку ісламом), право є частиною ісламу;
- визнання Божественного одкровення (пророцтв Мухаммеда) єдиним джерелом права, заперечення правотворчої ролі особистості й держави;
- персональний характер дії права, коли норми права поширюють свою дію виключно на тих осіб, які сповідують іслам, незалежно від того, на якій території вони мешкають — в межах держави чи за її кордонами;
- розуміння самої сутності права як богоугодного витвору, що є умовою соціальної справедливості;

– невизнання принципу формальної рівності прав людини, тобто правовий статус особи є залежним від її статевих, національних, релігійних та соціальних особливостей;

– нерозвинутий аспект суб'єктивних прав;

– караючий характер права (перевага обов'язків над правами).

Зазначені риси релігійної правової системи сформували в мусульман шанобливе ставлення до права не за рахунок свідомого емоційно-вольового визнання ними норм права, а завдяки побоюванням божественних «санкцій» унаслідок недотримання цих норм (страху Божого). Мусульманами визнається конструктивна роль Страшного суду в удосконаленні людини на шляху до Бога. А оскільки право шаріату — один із засобів людського вдосконалення, то єдиним джерелом правового виховання тут є воля Аллаха та релігійна самосвідомість мусульманина, орієнтована на ідею спасіння.

Принципи правового виховання, як і власне права мусульманських країн, ґрунтуються на архаїчних засадах, але у той же час відрізняються своєю гнучкістю. Природним критерієм, ідеологічною основою і джерелом моральних цінностей мусульманського права є шаріат. На відміну від права далекосхідних країн, звичай не входить до мусульманського права і ніколи не розглядався як право, адже протилежне ставлення спричинило б відмову від однієї з характерних рис ісламського права — його однаковості для будь-якої общини віруючих. Звичаї тільки доповнюють мусульманське право в тих питаннях, які воно не регулює. Усі вчинки людини мусульманське право поділяє на п'ять категорій: обов'язкові, рекомендовані, байдужі, огудні, або осудливі, та заборонені. При цьому звичай не може рекомендувати дії, які право забороняє, чи забороняти те, що право вважає обов'язковим.

Іслам — основне джерело правового виховання в арабських країнах. Іслам є основою всіх форм суспільної регуляції, у тому числі правової, майже в усіх країнах Арабського Сходу, регулюючи відносини між понад 800 мільйонами мусульман. Іслам — це не тільки релігія, це спосіб життя, фундаментальний світогляд арабів. С. Хантінгтон зауважує, що ісламський «фундаменталізм», який часто сприймається як політичний екстремізм, є лише однією зі складових набагато ширшого процесу відродження ісламських ідей, звичаїв, моралі й правосвідомості, адже араби бажають «модернізуватися, але не вестернізуватися».

Тенденції правового виховання мусульманської спільноти визначені концепцією загального розвитку ісламських держав, що були

сформульовані відомим сучасним ідеологом мусульманського світу Абу аль-Ала Маудуді. У своїй праці «Принципи ісламу» він обґрунтував теоцентричну концепцію, згідно з якою людина повинна жити у гармонії з волею Аллаха. Ця воля виражена у посланих людині законах, що містяться у Корані і Сунні. Відхилення від цього шляху прирівнюється до джахілії (епоха язичництва в ісламі), тому з порушниками ісламських законів треба нещадно боротися. Шаріат є головним арбітром і кінцевим авторитетом. Дотримання шаріату — єдина гарантія захисту природних прав громадян. Кінцева мета ісламу — всесвітня держава, заснована на принципах Корану, у якій не буде расових і національних забобонів і все людство об'єднається в цілісну систему з рівними для всіх правами.

Аспект природних прав людини, що розглядаються у мусульманському праві на принципах Корану, є досить обмеженим. Правовому статусу особистості в Корані присвячено 70 віршів. Особливість мусульманської теорії прав людини — проблема громадського рівноправ'я, яка фактично є одним з ідейних стовпів правового виховання. Проте вирішується ця проблема в рамках мусульманських приписів і засновується на таких принципах:

- людська гідність (у рамках Корану і Сунни);
- рівноправ'я людей, що означає єдність походження всіх людей («Аллах створив усіх людей із єдиної душі»);
- свобода всіх людей (відповідно до Корану).

Закон як джерело правового виховання. Ставлення ісламських держав до міжнародних законодавчих актів з прав людини, у тому числі Загальної декларації прав людини 1948 року, неоднозначне. Утім для того щоб влитися у світове співтовариство, вони утворили власні правові документи та намагаються довести, що поняття прав людини закладено у принципах Корану. Так, більшість ісламських країн визнають як міжнародно-правові стандарти договори регіонального характеру, узгоджені з ісламом, на яких і ґрунтується правове виховання їх громадян. Найбільше значення мають такі документи:

- Загальна ісламська декларація прав людини, прийнята Міжнародною ісламською радою в 1981 році;
- Каїрська Декларація прав людини в ісламі 1990 року;
- Арабська хартія прав людини 1994 року;
- Ісламська декларація прав людини 2006 року.

Права людини в мусульманському праві обумовлені передусім обов'язками щодо самої себе, до громади (умми), суспільства, держа-

ви і Аллаха. Слід зауважити, що коли в теорії мусульманського права зазначається, що прийняття ісламу робить усіх людей рівними незалежно від їх соціального походження, кольору шкіри чи мови, то йдеться, зокрема, про рівність усіх перед законом та судом. Мусульманське право розмежовує права людини-немусульманина та власне права мусульман, де останнім надається перевага.

Відповідно до Загальної ісламської декларації прав людини, право на життя вважається священним та недоторканим. Однак нормами класичного мусульманського права за вчинення окремих визначених видів злочинів передбачається смертна кара. У таких випадках позбавлення життя вважається, згідно з Кораном, правомірним.

Смертна кара призначається не лише за такі найтяжчі злочини, як вбивство, а й за діяння, які взагалі у західних країнах не вважаються злочинами, як-от: подружня зрада жінки, віровідступництво, чаклунство тощо. У контексті права на життя варто згадати категоричну заборону ісламом самогубства, а також штучного переривання вагітності (аборту), оскільки людська душа належить Аллаху і ніхто не має права завдати їй шкоди, убити.

Каїрська Декларація прав людини в ісламі фактично закріплює пріоритет шаріату над природними правами та свободами людини. Низку основних прав і свобод у ній не визначено, відсутня заборона на наявну в ісламі дискримінацію за ознакою статі. Декларація містить досить своєрідне тлумачення свободи думки і свободи слова: «Кожен має право на вільне висловлення своєї думки таким чином, щоб це не суперечило принципам шаріату».

Арабська хартія прав людини, як і попередні документи, має декларативний характер і не покладає на держав-учасниць суттєвих зобов'язань. До того ж вона містить низку серйозних недоліків. Так, у документі заборонені фізичні та психічні тортури, а також жорстоке та нелюдяне ставлення, однак відсутня заборона на жорстоке та нелюдяне покарання, яке має місце у кримінальному праві ісламських країн. Крім того, у Хартії взагалі не згадується про рівність усіх перед законом; не встановлюється заборона на винесення смертного вироку щодо неповнолітніх; проголошуючи право на правосуб'єктність, Хартія водночас не встановлює навіть формальної заборони на рабство та работоргівлю.

В Ісламській декларації прав людини серед інших визначені права на правосуддя, на справедливе судове випробування, на захист від зловживання владою, на захист від тортур, на захист гідності та репутації,

на притулок. Принцип свободи релігії виражається у праві кожної людини на свободу совісті і поклоніння («Немає примусу в релігії»), що, до речі, має певні особливості. Уважається, що особа вільно обирає для себе релігію, однак, якщо віруючий мусульманин зречеться своєї віри, це буде розглядатися як зрада ісламу, за що така особа може бути покарана на смерть.

У більшості правові системи арабських країн формувалися у другій половині XX століття під впливом європейського права з урахуванням того, яка саме держава (Франція чи Англія) здійснювала там своє колоніальне панування. Тому, як правило, конституції ісламських країн закріплюють основні права і свободи людини відповідно до норм міжнародного права. Однак, ураховуючи, що переважну кількість там становлять мусульмани, релігійна меншість не має рівних прав із послідовниками ісламу та їх організаціями. До того ж проголошення прав і свобод громадян ще не означає їх застосування у реальному житті. Ідеї правового виховання, а також державний правопорядок продиктовані там ісламськими догматами.

Інститут прав людини, його конституційне закріплення і захист становлять вагомий чинник правового виховання в державі. Особливість розуміння і дії цього інституту в мусульманському світі полягає в тому, що іслам розглядає права людини не як права індивіда, а як права ісламської громади. Індивідуальні права є похідними та залежними від прав колективу.

Недосконалість системи правового виховання та низький рівень правової культури населення в ісламських країнах Сходу пояснюється, з одного боку, їх обумовленістю шаріатом, а з другого — недовершеністю внутрішньодержавних механізмів, а саме відсутністю демократії в житті арабських суспільств і підкоренням усіх державних органів, у тому числі судових, одній особі та одній політичній партії, відсутністю правової бази, яка б відповідала загальноновизнаним нормам і стандартам у сфері прав людини. У деяких країнах регіону відсутні найважливіші для захисту прав людини інститути, у тому числі інститут парламентаризму, інститут парламентського уповноваженого з прав людини.

Судова практика як джерело правового виховання у країнах Арабського Сходу. Слід зауважити, що система судочинства в ісламських країнах є досить простою і нерозвинутою. Проте досвід винесення судових рішень, як і в усьому світі, є вагомим чинником розвитку правової свідомості населення. Механізм дії мусульманського права

побудований на регулюванні стосунків, перш за все серед мусульман. Для кожного випадку в цьому праві передбачено ніби дві норми. Перша – регулює відносини людини з іншими людьми, а друга — її зв'язок з Аллахом.

Так, можна зробити висновок, що порушник норм мусульманського права підлягає не тільки «земній», юридичній, а й «божественній» санкціям, причому друге покарання застосовується як у земному житті (наприклад, релігійна спокута — «каффара»), так і в потойбічному світі, оскільки будь-який правопорушник одночасно є грішником. Земна юридична санкція застосовується головним чином до тих, хто не вірить у небесну кару, а потойбічне покарання очікує тих правдивих, які продовжують ігнорувати норми мусульманського права. Причому релігійні стимули виявляються настільки сильними, що в окремих сферах суспільних відносин (господарських, сімейних) норми права виконуються практично без втручання держави, оскільки випадки їх порушення є нетиповими. Мусульманські суди спираються переважно на релігійну совість мусульман, їх добровільну готовність слідувати нормам. Однак це, звичайно, не позбавляє мусульманське право якостей юридичного феномену як такого. У даному випадку мова йде не про відсутність державного забезпечення його норм, а про своєрідне співвідношення добровільності та примусовості в їх виконанні, про поєднання державного і релігійного примусу.

Правове виховання мусульман ґрунтується на досить жорстких принципах, оскільки само мусульманське право не відрізняється ліберальністю. Воно складається переважно з обов'язків людини і санкцій за їх порушення. Коран недвозначно наказує, щоб мусульманин співчував безпомічним і слабким, чесно вів торговельні справи, не підкупав суддю, не займався лихварством і не грав у азартні ігри.

За порушення цих обов'язків мусульманське право передбачає жорстокі покарання — страту, покалічення, покарання батогами (кількість ударів не має перевищувати ста і не бути менше двох), побиття ціпками, камінням тощо. Мусульманське кримінальне право засноване на розрізненні між твердо встановленими покараннями (хууд) та дискреційними покараннями (тазир). До жорстоких покарань засуджують лише за такі види злочинів: вбивство, перелюб, хибне звинувачення у перелюбі (у деяких країнах), зґвалтування, гомосексуалізм, статеві стосунки між немусульманином і мусульманкою, крадіжка, вживання спиртних напоїв (Лівія), озброєне пограбування, бунт тощо.

Цікавим є той факт, що, зокрема, у країнах, які є «нафтовими перлинами» Арабського Сходу (наприклад, Арабських Еміратах), рівень злочинності є вражаюче низьким. Це пояснюється високим рівнем правового виховання населення, у складі якого доля приїжджих заробітчан із сусідніх бідних країн, особливо у великих містах, становить 4/5–5/6 від загальної кількості населення. Заробітчани жорстко обмежені у матеріальному, соціальному й правовому відношенні, і їх діяльність спрямована на працевлаштування, що повністю виключає злочинну ініціативу з їхнього боку.

Важливим фактором правового виховання й правомірної поведінки є негативне ставлення мусульманського права до вживання спиртних напоїв, які руйнують інтелект, що являє собою одну з цінностей ісламу і без якого неможлива віра в Аллаха. Згідно з одним із переказів, Мухаммед вимагав піддавати тих, хто вживає спиртне, тілесному покаранню.

Покарання як чинник правового виховання в ісламських країнах. Характерною для мусульманської кримінальної політики є теорія, згідно з якою метою покарання є залякування можливих правопорушників. Таке покарання, що орієнтоване на залякування, часто є несправедливо жорстким, адже його суворість визначається не тяжкістю скоєного діяння, а прагненням залякати оточуючих. Проте воно само по собі вже несе значну правовиховну функцію, орієнтуючи свідомість громадян, у тому числі потенційних правопорушників, на правомірну поведінку.

До теорії залякування як основної мети покарання наближається і так звана теорія «превенції» (превентивних заходів), яка також популярна на Арабському Сході. Згідно з нею, головне завдання покарання — не викликати страх перед покаранням у свідомості можливого злочинця, а не дати злочинцю можливості повторити злочин (наприклад, шляхом смертної кари).

Що стосується видів смертної кари, то у країнах мусульманського права вона може здійснюватись шляхом повішення, відсічення голови, розстрілу або четвертування (згідно з Кораном), отже, у жодній із арабських країн не використовуються так звані «гуманні» засоби страсти: електричний стілець, газова камера чи ін'єкція. Мета правосуддя — не тільки позбавити життя засудженого, а й примусити його терпіти додаткові страждання. Наприклад, у Саудівській Аравії засуджений може чекати вирішення своєї участі багато років, доки син жертви

не виросте і не буде спроможним вирішити — страчувати вбивцю свого батька чи отримати з нього матеріальну компенсацію. Так, два засуджених у цій країні були страчені лише у 1983 році за вбивства, що скоїли в 1966 і 1968 роках. У деяких арабських країнах (Саудівська Аравія, Іран) смертну кару може здійснювати опікун чи особа, що представляє інтереси потерпілого, або будь-яка інша особа, найнята ними з цією метою.

У деяких державах Азії набула поширення практика здійснення смертних вироків на майданах, стадіонах та інших місцях великого скупчення народу. Такі випадки мали місце в Лівії (1984 р.), Чечні (1997 р.), Іраку (2006 р.). Дана статистика є важливим показником правової культури народу. Це пояснюється виховним впливом видовища смертної кари на населення. Задля посилення такого впливу процес страти іноді навіть транслює телебачення. Таким чином, у країнах Арабського Сходу очевидний пріоритет перед заходами перевиховання і виправлення правопорушників має караюча політика.

Правовий статус жінки у родині і суспільстві як джерело правового виховання в арабських країнах. Згадаємо, що первинне й фундаментальне значення у процесі правового виховання мають традиції сімейного права та правовий статус жінки в системі прав людини. Саме в мусульманському праві ці аспекти приховують багато суперечностей і невирішених проблем, пов'язаних із нерівноправ'ям жінки в сім'ї та суспільстві.

У Корані про шлюб наголошується: «Бійтеся Аллаха і того, з ким Він зв'язав вас взаємними правами». Незважаючи на визнання мусульманським правом природної цінності подружніх відносин, усе ж іслам офіційно дозволяє побиття чоловіками своїх дружин. Норовливим і неслухняним дружинам чоловік зобов'язаний завдавати побоїв, не спричиняючи, однак, каліцтва. Чоловіки стоять вище своїх дружин, тому що Аллах надав їм перевагу.

Чоловікам-мусульманам дозволяється мати не більше чотирьох жінок, а жінці — тільки одного чоловіка. Оскільки кількість дружин обмежена чотирма, для того щоб одружитися у п'ятий і наступні рази, чоловікові необхідно дати розлучення одній із чотирьох жінок. Для цього мусульманину достатньо тричі вигукнути формулу розлучення публічно. Проте кількість рабінь і прислужниць, з якими господар може мати статеві відносини, не підлягають обмеженню. При порушенні ж подружньої вірності з боку дружини вона підлягає суворому

покаранню аж до страти. Право розірвання шлюбу належить виключно чоловіку, причому не потребує мотивації з його боку.

Останнім часом у деяких арабських країнах спостерігається незначна лібералізація. Наприклад, Конституційним судом Туреччини була декриміналізована подружня невірність. Закон, за яким тільки жінки могли бути засуджені на три роки позбавлення волі за зраду, був визнаний неконституційним.

У законодавстві мусульманських країн підкреслюється, що чоловік повинен добре ставитись до жінки та поводитись із нею так, як того вимагають звичаї: дотримуватись справедливості й принципу рівності у матеріальному утриманні дружин, надавати кожній із них окреме приміщення (з метою уникнення чвар і бійок). Утримання дружини обумовлено абсолютним її підкоренням владі чоловіка. Законодавство прямо передбачає, що непокірлива дружина не може претендувати на утримання протягом усього терміну, доки не підкорялася волі чоловіка. Крім того, дружина не має права на утримання в разі, якщо виходить з дому чи працює поза домом без дозволу чоловіка. Десоціалізація і нерівноправ'я жінок-мусульманок закріплюються діючою традицією носіння ними чадри, пуренджека, яшмака — покривала та пов'язки, яка приховує рота в знак покірності й нечистоти дихання жінки.

Коран виправдовує правову нерівність чоловіків і жінок, закладаючи тим самим відповідний фундамент правового виховання членів громадянського суспільства азійських країн. Безправ'я жінки сприяє скоєнню таких злочинів:

- побої та знущання чоловіка над дружиною;
- доведення жінок до самогубства;
- навмисне вбивство чи тілесне ушкодження;
- фактичні шлюбні стосунки з особою, яка не досягла шлюбного віку;
- викрадення жінки для одруження;
- примушення жінки до одруження;
- багатоженство;
- купівля й продаж жінок, отримання і сплата калиму;
- перешкоджання здобуттю жінкою освіти;
- перешкоджання рівноправ'ю жінок у питаннях цивільного і сімейного права, зокрема права на виховання дітей.

На жаль, усі ці злочинні дії не тільки підтверджують недотримання принципу формальної рівності в мусульманському суспільстві,

а й знаходять виправдання в суспільній думці, посилаючись на звичаєве право і шаріат, які залишаються основними джерелами правового виховання в країнах Арабського Сходу.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що незважаючи на формальне закріплення у відповідних юридичних документах арабських країн чисельних загальновизнаних у світі прав і свобод людини, усе ж принципи шаріату, на засадах яких створювалися такі документи, багато в чому суперечать основним міжнародним стандартам з прав людини, як, у свою чергу, суперечать основні принципи та практика правового виховання мусульман принципам та методам правового виховання європейців.

Висновки

1. Загальною рисою правового виховання у країнах Східної Азії та Арабського Сходу є визнання джерелом права і законності не природно-правових норм, а певних релігійних доктрин. Саме догмати морально-етичного і сакрального характеру містять у собі принципи правового виховання Китаю, Японії та ісламських держав.

2. Основними рисами правового виховання азійських країн є негативне ставлення їх населення до законодавства й заміщення функцій судових органів заходами особистої моральної регуляції, самодисципліни та діяльністю представницьких суспільних структур, що мають повноваження правосуддя. Особливістю азійського типу правового виховання є також оцінка особистих прав людини через пріоритет групових правових цінностей.

3. Система правового виховання і правова культура жителів Китаю ґрунтується на конфуціанській філософії, яка бере на себе функції моральної і правової регуляції відносин у сім'ї, громаді, суспільстві, державі. Конфуціанство робить наголос на культурній і національній самоідентифікації китайців, що, у свою чергу, визначає яскраві особливості їх правової культури і тенденцій правового виховання населення в рамках цієї культури.

4. Традиції правового виховання в Японії у своєму формуванні зазнали впливу як східної, конфуціанської, так і західноєвропейської, демократичної, культури (особливо із середини XX століття). Характерною властивістю японської системи правового виховання залишається

визначальна роль у ній традицій і звичаїв, які, у свою чергу, стають основою договірного врегулювання правових конфліктів на сімейних засадах, уникаючи звернення до правоохоронних і судових органів.

5. Характерна особливість правового виховання в арабських країнах полягає в абсолютній визначеності його принципів ісламом як єдиним джерелом ідентичності, істини, законності, моралі й могутності. Отже, норми мусульманського права тісно взаємодіють з релігійними і моральними нормативами поведінки. Звичай не відіграє головної ролі у формуванні права і правовому вихованні. Джерелом віри, закону і права є Коран.

Контрольні питання

1. Назвіть фактори правового виховання і формування правової культури, що мають вирішальне значення для населення далекосхідних країн традиційної правової сім'ї.
2. Сформулюйте головні морально-етичні засади конфуціанства й визначте, як вони вплинули на ставлення китайців до права.
3. Охарактеризуйте особливості правового виховання китайців. Чим вони обумовлені?
4. Як співвідносяться право і звичай у системі правового виховання Японії?
5. Чим пояснюється низький рівень злочинності в сучасній Японії?
6. Якого висвітлення набула мусульманська концепція прав людини у нормативно-правових формах та принципах правового виховання?
7. Визначте характер і принципи кримінальної політики у країнах Арабського Сходу.
8. Порівняйте східноазійський та арабський типи правового виховання, їх основні засади і наслідки. У чому полягає їх відмінність і спільність?

Історичні традиції правового виховання в Україні

Проблема розбудови громадянського суспільства, демократичної, правової держави тісно пов'язана з правовим вихованням, яке спрямоване на формування правової культури українських громадян. Саме правова культура та правове виховання населення є важливими передумовами дії верховенства права в суспільстві.

Необхідно зазначити, що правове виховання у різних його формах на теренах України має глибокі історичні корені й безпосередньо пов'язане з моральним та релігійним вихованням, розвитком освіти і становленням незалежної Української держави.

Отже, формування всебічного і змістовного уявлення про правове виховання у вітчизняній науковій думці потребує врахування його історичних традицій.

---

§ 1. Зародження вітчизняних традицій правового виховання. Правове виховання в культурі Київської Русі

Якщо розглядати правове виховання в історії людства, то треба зазначити, що необхідність правового виховання відмічали ще мислителі античної Греції та Риму.

Уже Сократ порушує питання про виховання людини, її ставлення до сім'ї, суспільства, законів. Він вважав, що людина діє погано тому, що не знає, як саме вона повинна вчиняти.

Учень Сократа Платон у своїх творах «Закони» і «Держава» значну увагу приділяє справедливому правопорядку. Він вважав, що держава зобов'язана так побудувати свою діяльність, щоб увесь уклад життя її громадян відповідав нормам і принципам, що впливають із ідеї блага і справедливості.

Платон розробив своєрідну діалектичну, гармонійну ідею виховання, у якій поряд із фізичним і духовним вихованням важливе місце

посідало правове, яке припускало виховання поваги до законів та правопорядку, встановленого в державі.

Найбільш яскравий представник античної філософії учень Платона Аристотель розглядав людину як політичну тварину, яка має розум, і за своєю природою вона призначена для того, щоб жити разом з іншими людьми. Тільки у співтоваристві із собі подібними людина може виховуватися як моральна істота. Мета і зміст людського буття — у добродієстві і законослухняному існуванні. Правове виховання він тісно пов'язує з етичною проблематикою. Цей зв'язок обумовлений тим, що благо держави і стан правопорядку залежать від моральних якостей її громадян.

Багато уваги правовому вихованню людини приділяв і римський стоїк та імператор Марк Аврелій Антоній. Він вважав, що зло невикорінне і людині не слід ставати проти зла. Необхідно підкорятися існуючим у державі законам і намагатися робити добро.

Погляди античних мислителів були реалізовані у практиці правового виховання. У грецьких містах-державках у громадян ще з дитинства виховувалася повага до законів та порядків, установлених у цих містах-державках.

Римські погляди на право і правове виховання мали вплив на ідеологів християнства, епохи Відродження, Просвітництва та на інші культури.

Вочевидь, антична культура мала значний вплив і на формування ранньослов'янської культури наших предків, перш за все шляхом культурного обміну з Візантією. У становленні античної культури на території України велику роль відіграла Боспорська держава із столицею Пантикапеєм (сучасна Керч). Вона проіснувала майже 800 років і сформувала свою культуру, яка мала назву «понтійська», із головними античними елементами.

Ураховуючи ці особливості й розглядаючи правове виховання в історії українського народу, слід зазначити, що, **по-перше**, правове виховання, починаючи із часів Київської Русі, формувалося під впливом візантійської правової традиції, **по-друге**, важливе значення для правового виховання у Київській Русі мали прийняття християнства у 988 році, поширення писемності та правової освіти.

Як свідчать факти з «Повісті временних літ», відразу після прийняття християнської віри відбувалися державні дії з поширення освіти серед населення.

Початкову освіту в Київській Русі давали елементарні школи, які діяли, як правило, при церквах і монастирях. У цих школах дітей навчали читанню та писанню церковнослов'янською мовою, яка тоді була мовою письма, а також елементам арифметики та співу. Визначити кількість таких шкіл досить складно, хоча саме школи при церквах і монастирях були основними осередками поширення писемності.

Крім церковних і монастирських шкіл існувала й домашня освіта, яка була доступна привілейованим станам, вона не обмежувалася наданням навичок писання й читання. У цих школах та в більшості монастирських шкіл давали досить глибокі для свого часу знання в галузі права. Ознайомлення учнів із церковним правом відбувалося за «Номоканоном», церковними статутами князів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого.

«Номоканон» (у перекладі зі старослов'янської — «Кормча книга») — це збірник церковного права. Він складався з «Еклоги» та «Прохірона». «Еклога» містить витяги з інституцій, промов, Кодексу і Новел Юстиніана та деякі нові додатки, зроблені візантійськими імператорами Левом і Константином під впливом звичаєвого права народів, що були завойовані Візантійською імперією. «Еклога» складалася з 18 титулів, із яких 16 присвячено цивільному праву (про шлюб і посаг, дарування, спадщину і опікунство, відпущення раба на волю, деякі види договорів і свідчення). 17-й титул містить норми кримінального права, а 18-й — тлумачить розподіл воєнної здобичі.

«Прохірон» скасував «Еклогу», очищав візантійські закони від звичаєвого права і наближав їх до засад римського права. Постанови «Прохірона» є переробленими нормами Кодексу Юстиніана, а тому вони досить наближені до римського права. Зі 40 титулів «Прохірона» 11 перших присвячено шлюбу і посагу, 12–20-й титули — зобов'язанням, 21–37-й — праву спадщини, 38-й — приватним і публічним будівлям, 39-й — нормам кримінального права, 40-й — проблемам розподілу військових трофеїв.

Крім «Еклоги» і «Прохірона» до «Кормчої книги» входив і правовий збірник під назвою «Закон судного людем», який за змістом подібний до візантійського права.

У монастирських школах вивчення юриспруденції як напряду правового виховання здійснювалося також за церковними Статутами князів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого. Ці статuti

унормовували становище церкви. Так, Статут князя Володимира Святославича визначав місце церковної організації в державі: джерела її матеріального забезпечення, сферу юрисдикції.

У Статуті Ярослава Володимировича відображено спробу церкви досягти ефективних результатів у боротьбі із залишками язичництва. Ним забороняються шлюби між родичами, двоєженство, самовільне розірвання шлюбу, а також установлюється покарання для батьків, які примушують дітей до укладання шлюбу проти їх волі. Церква за підтримки світської верхівки прагнула зосередження всієї повноти влади та запровадження репресивних заходів у боротьбі з порушенням моральності. Правове виховання в цих умовах передбачало формування уявлення про добро, справедливість, рівність, моральну чистоту.

На зміст правового виховання в ці часи великий вплив мала проведена Ярославом Мудрим книжково-освітня реформа, яка мала багатопрофільний характер. Треба було навчити певну групу людей церковному співу, грецькій мові, текстам богослужбових книг, творам батьків церкви, церковному праву. При цьому найбільш освічена частина духовництва мала відношення до законодавчої діяльності. При Ярославі Володимировичі у Києві було створено першу руську бібліотеку, яка налічувала 500 томів. Історик Церкви Є. Голубинський підкреслював напрям задуму Ярослава Мудрого на створення широкого прошарку освічених людей, тоді як за часів правління князя Володимира Святославича ставилася мета «освіти еліти» і створення вузького осередку візантійської освіченості. Саме «книжкові роботи» Ярослава Мудрого надали Київській Русі можливість мати основоположні праці батьків церкви, церковну літературу, а також частково правову літературу («Номоканон»), що служили джерелом правового виховання громадян шляхом здійснення їх правового навчання.

Правовому вихованню населення сприяла і законодавча діяльність, яка здійснювалась оточенням Ярослава Мудрого. Закономірним наслідком цього процесу було розроблення за часів князювання Ярослава Володимировича тексту церковного Статуту з конкретними нормами права і правовими ситуаціями. Це сприяло становленню християнської православної традиції правової освіти та правового виховання.

Позитивний вплив на правову освіту і правове виховання населення мали палацові школи, які були першими паростками вищої школи

в Україні за часів Київської Русі. Ці школи в літописі називають школами книжного вчення. Першу палацову школу відкрив князь Володимир у 988 році. Палацові школи спочатку розташовувались при княжому палаці, а згодом і при новозбудованих церквах. За часів Ярослава Мудрого при Києво-Софіївському соборі існував освітній центр.

Палацові школи за рівнем освіти наближались до освітніх закладів Візантійської імперії. У них навчалися в основному вихідці з князівсько-боярського середовища, які згодом мали поповнити лави вищої державної й духовної влади.

В XI столітті палацові школи мали міжнародне значення, про що свідчать літописи. У цих школах поряд із граматиною, арифметикою, риторикою, географією, іноземними мовами і філософією вивчали і юриспруденцію. Юриспруденції навчали за «Руською Правдою». Це була своєрідна Конституція Київської Русі, збірка її давніх законів, яка кодифікувала соціальні й економічні відносини в умовах зростання приватної власності, визначала права й обов'язки підлеглих. Створення цих законів мало прогресивний характер, про що свідчать: *а) заборона кровної помсти; б) уведення однакових норм за певні злочини; в) дія законів на всій території держави*. Ці закони тривалий час були зразком, правилом, основою для будь-яких розпоряджень. Предметом правового захисту тут виступають життя, недоторканність, гідність дружинної знаті.

Ця своєрідна Конституція Київської Русі мала три редакції: Коротку, Розширену та Скорочену. Коротка редакція є найдавнішою (XI ст.). Вона складається з «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів», «Покону вірного» та «Уроку мостникам».

У «Правді Ярослава» основні статті врегульовували порядок відшкодування потерпілим у разі порушення права власності на челядь, коней, зброю, одяг та інше майно, порядок повернення їх господарю. Крім того, про високий рівень правової культури у Київській державі свідчать відмежування права власності та права володіння, а також питання про правове становище челяді і холопів, спадкоємництво, земельну власність.

В XI столітті сини Ярослава Мудрого Ізяслав, Всеволод і Святослав доповнили «Правду Ярослава». Головними досягненнями «Правди Ярославичів» було, з одного боку, скасування кровної помсти і заміна її системою грошових стягнень, а з другого – спрямування штрафу не до потерпілих, а до державної скарбниці.

Статті «Руської Правди» — «Покон вірний» стосувалися розподілу надходжень від продажу та вир¹ між князем, мечниками², вирниками (княжий урядовець, що збирав виру), церквою, а також натуральної чи грошової винагороди, яку повинен одержати вирник при вилученні вири. «Урок мостникам» містить «урок», тобто табель про оплату ремонту міських мостових.

У XII столітті було складено «Просторову Правду». У ній уже були об'єднані систематизовані правові норми, що набули чинності за доби Ярослава Мудрого і Ярославичів, та «Повчання» Володимира Мономаха, яке за формою є посланням батька до дітей. Володимир Мономах уперше у вітчизняній літературі обґрунтував доцільність зв'язку освіти з потребами життя особистості та її діяльності. При цьому особливу увагу він звернув на необхідність розвитку в дітей ініціативи й працелюбства. Значний акцент у «Повчанні» зроблено на формуванні у молоді почуття любові до Батьківщини, її законів і порядків, готовності захищати її від ворогів.

Отже, «Руська Правда» та «Повчання» мали важливе значення і застосовувалися відповідно до правових поглядів тогочасного населення Київської Русі. Вони вплинули на подальший розвиток його правового виховання. На основі цих документів у правосвідомості народу в процесі правового навчання формувалися поняття закону, законності, права.

З погляду історичних традицій правового виховання слід зазначити, що до того як виникло писане право, у Київській Русі побутувало звичаєве право. Воно ґрунтувалося на моральній силі народних звичаїв, які впродовж багатьох століть зберегли свою сталість, історико-культурну та національну цілісність. Аналізуючи феномен звичаєвого права з погляду його впливу на правове виховання, слід зазначити, що:

1) норми неписаного, звичаєвого права збереглися у народній пам'яті у формі певних психологічних переживань і дій, як указують звичаї;

2) правове виховання громадян Київської держави ґрунтувалося на стабільній обрядовій формі, яка звалася «чином»;

3) мета правового виховання полягала у тому, аби шляхом різноманітних зовнішніх актів зафіксувати в народній пам'яті правовий акт, а разом із ним і правову норму, яку цей чин здійснював;

¹ Грошове відшкодування за скоєний злочин, як правило, за вбивство.

² Особа, що належала до молодшої князівської дружини і разом із дитським виконувала деякі судові функції (зокрема, брала участь при випробуванні «залізом»).

4) із часом правові обряди шляхом постійного повторення в однаковій зовнішній формі набувають такого ж значення, як і звичаєві норми, що їх вони супроводжують і засвідчують та перетворюються на символи права: порушення або невиконання звичаєвих обрядів вважається порушенням норм звичаєвого права.

Таким чином, правове виховання населення Київської Русі здійснювалося з урахуванням двох традицій права, які доповнювали одна одну, відрізняючись формальними, а не змістовними ознаками: це були норми звичаєвого і писаного права. Вони належали до системи християнської культури і тому, особливо «писане право», зазнали відповідних впливів зовні, з боку тих народів, з якими доводилося мати справу. Разом із тим на основі традиційної культури виникало звичаєве право, яке значною мірою забезпечувало вплив правових норм на процес правового виховання мешканців держави Рюриковичів. Еволюція права та правового виховання тут відбувалася у напрямі його гуманізації, наприклад кривава помста замінювалася штрафами, створювалися кодекси законів про охорону дитинства і захист гідності матері, опіку сиріт та ін.

Із татаро-монгольським нашествям і розпадом Київської Русі особливого значення набуває боротьба наших пращурів за збереження культурної самобутності та утворення власної держави. Суспільна правосвідомість того часу характеризується саме визначенням інституційних форм збереження національно-культурної ідентичності, намаганням відстоювати свої права в межах Литовсько-Польської держави.

У другій половині XI століття Велике князівство Литовське перетворилося з федерації на унітарну державу, проте потрібний литовсько-білорусько-український характер князівства залишився. Саме тоді було видано «Литовський статут», який містив у собі переважно «українське право». Цей Статут відіграв важливу роль у становленні й розвитку правового виховання. Він визнавав суверенність народу і держави, рівність усіх перед законом, осуд деспотизму, особисту недоторканність людини, юридичний захист її права. Фактично Литовська держава XIV–XVI століть успадкувала і продовжила традиції Київської Русі щодо розвитку правової правосвідомості та правового виховання.

Таким чином, правове виховання на теренах України має глибокі історичні та етноментальні традиції, які формувалися під впливом багатьох культур. Особливе значення для розвитку права й правового виховання у Київській Русі мали поява писемності та прийняття християнства.

§ 2. Традиції правового виховання в культурі України у XVI–XX століттях

Поштовхом для подальшого розвитку правового виховання у XVI–XVII століттях став розвиток освіти в Україні. Протягом цього періоду в Україні сформувалася певна система освіти, до якої входили початкова, середня та вища освіта. Особливу роль у правовому вихованні відігравала вища освіта, у розвитку якої можна виокремити декілька шляхів.

Перший шлях формування вищої освіти — це шлях від початкової братської школи через колегію (середня школа) до академії.

Другий шлях — відкриття вищих навчальних закладів приватними особами. Так, видатний польський гуманіст і меценат Ян Замоїський у 1593 році у прикордонному місті Замості заснував Замоїську академію.

Третій шлях — це відкриття університетів на кшталт європейських. Наприклад, 1661 року король Ян Казимир підписав диплом, який надавав Львівській єзуїтській колегії «гідність академії і титул університету».

У вищій школі викладали правознавство. Більше того, Замоїська академія, крім філософського, теологічного, медичного відділень, мала також юридичне відділення. Статут академії, затверджений Папою Римським Климентієм III, надавав право цьому навчальному закладу присуджувати дипломи доктора філософії, медицини та права. Усе це сприяло правовому вихованню.

Визначною подією, яка мала значний вплив на правове виховання, було створення у 1632 році Київського колегіуму шляхом об'єднання Київської та Лаврської братських шкіл. Згодом перетворений у Києво-Могилянську академію, колегіум відігравав важливу роль у поширенні просвіти не тільки підготовкою педагогічних кадрів, а й організацією шкіл, які працювали за його програмою. Навчальний план передбачав викладання не тільки слов'янської, грецької, латинської і польської мов, а й вивчення правознавства.

Незважаючи на всі перешкоди з боку Польщі, Академія під покровительством Петра Могили розвивалася саме як вищий навчальний заклад. Вона не втратила національних освітніх традицій, не перетворилася на закритий заклад для привілейованих, не стала вузькоконфесійною за змістом навчання, тобто релігійному вихованню належало тільки певне місце. Ґрунтуючись на глибокій пошані до рідної історії,

мови та культури, побудована на засадах позастановості, з високим рівнем навчання, Академія виконувала завдання не лише освітнього й культурного центру, а й ідеологічного.

Отже, діяльність Києво-Могилянської академії сприяла:

- а) формуванню національної свідомості українців;
- б) формуванню їхньої правової культури;
- в) спонукала до розуміння необхідності захищати і виборювати собі право бути вільними і рівними серед інших народів;
- г) у ній поєднувалися традиції з досягненнями європейської науки, культури й педагогічної думки.

За часів Козацької держави в Україні викладання правознавства, у процесі якого здійснювалося правове виховання, базувалось на гетьманських статутах, документах державно-правового та міжнародно-правового характеру. У цей період звертає на себе увагу більш докладне вивчення норм міжнародного права порівняно із засвоєнням проблем регулювання внутрішнього життя. Це пов'язано з актуальністю проблеми формування незалежної Української козацької держави. Так, Богдан Хмельницький із початку свого гетьманування порушував проблеми врегулювання відносин із сусідніми державами, а також встановлення контролю за життям козаччини у Північному Причорномор'ї. Стосунки між Україною та Польським королівством регулювалися Зборівською угодою 1649 року. Цей документ включає й досить широку правову базу української політичної автономії, що виявилось в таких положеннях: *по-перше*, козаки здійснювали самостійне управління на території Київського, Бреславського, Чернігівського воєводств; *по-друге*, державні посади тут мала обіймати лише православна шляхта; *по-третє*, київський митрополит мав увійти до складу польського сенату, аби репрезентувати інтереси православної громади у Речі Посполитій; *по-четверте*, документ містить власне поняття про правові гарантії виконання зобов'язань.

Правове виховання українського народу здійснювалося також на основі Переяславської угоди 1654 року. Згідно з цим документом Війську Запорозькому гарантувалися такі права: а) самостійність у діяльності адміністрації та судочинства; б) самостійність у стосунках із іноземними державами; в) самостійність у збиранні податків для української скарбниці; г) самостійність у утриманні 60-тисячного реєстру.

Від імені гетьмана видавалися гетьманські універсали, офіційні акти державної влади, що містили закони і розпорядження. Крім

загальних універсалів, що стосувалися всього населення, були й спеціальні, для окремих установ, станів тощо. Наприклад, гетьманські земельні універсали — про надання земель козацькій старшині, церквам і монастирям, утвердження прав власності.

Після входження України до складу Російської імперії правове навчання та правове виховання базувалися на документах царського уряду та гетьманської адміністрації. За царським указом 1728 року було складено кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ», який належить до найкращих пам'яток української правової культури XVIII століття.

У 1750–1758 роках було складено збірник за редакцією Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських», а у 1767 році — за редакцією О. Безбородька «Екстракт малоросійських прав».

Зміст цих документів свідчить про істотні зміни у галузі цивільного права, передусім права власності на землю. Історичні джерела описують також відомі способи набуття земельних володінь — спадкування, дарування, обмін, купівля-продаж, освоєння нових земель. З'явилися так звані рангові земельні маєтності, що їх надавали українські гетьмани і російський уряд козацькій старшині та царським чиновникам «на ранг», тобто як винагороду за службу на час перебування на тій чи іншій посаді.

Усі земельні володіння поділялися на два види — вотчини та держання. Вотчини повністю належали власнику з правом обміну, купівлі-продажу, спадкування та ін. Держання були тимчасовими володіннями (оренда землі, пожалування земель на визначений строк конкретним особам за певні послуги тощо). Найпоширенішу форму держань становили рангові маєтності. Такі землі передавалися у спадщину тільки спадкоємцю, який перебував на службі. У другій половині XVIII століття козацьку старшину зрівняли у правах із російським дворянством, відтепер рангові маєтності переходили в її повну власність.

Суттєвих доповнень зазнало кримінальне право гетьманської доби. У судовій практиці нерідко призначалася смертна кара (спалення, четвертування, закопування живим у землю, заливання горла розтопленим залізом). Часто застосовувалися кари, пов'язані з покаліченням засудженого (відрізання руки, ноги, вуха, виколування очей та ін.). Поширеним було тілесне покарання — побиття палками, батогами та ін.

Крім того, доба Гетьманщини знала вже поділ злочинів на публічні й приватні. У цей період значно розширився й удосконалився понятійний апарат у кримінальному праві. Виникають такі поняття, як «замах на злочин», «головний злочинець» та «співучасники», «рецидив злочину» тощо. Усе це мало опосередкований вплив і на правове виховання, змінюючи правосвідомість населення.

Важливу роль у правовому вихованні українського народу (формуванні інституційної правосвідомості у майбутньому) відіграли «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», створення яких пов'язане з ім'ям Пилипа Орлика. «Конституція» проголошувала повну незалежність України від Речі Посполитої та Російської імперії. Передбачалося встановлення національного суверенітету Української держави, визнавалася непорушність трьох складових чинників демократичного державного устрою: єдності й взаємодії законодавчої (козацький парламент мав збиратися тричі на рік), виконавчої (гетьман, Генеральна старшина та обрані представники від кожного полку) та судової гілок влади. Конституція також визначала фундаментальні принципи внутрішньої й зовнішньої політики Української держави, містила положення про соціальне забезпечення бідних, сиріт, удовиць та інших незаможних верств населення.

Крім того, у Конституції Пилипа Орлика згадується про «старе право вольностей» Війська Запорозького, у якому склалася своєрідна правова система. І тут треба зазначити, що коли на всій території України діяли Литовський статут, Магдебурзьке право, накази королівської влади, то в Січі важливу роль відігравало власне козацьке (корпоративне) право. Воно являло собою сукупність правових звичаїв, які сформувалися у сфері козацьких суспільних відносин. Рівень правової культури козаків характеризує той факт, що право було неписаним, оскільки козаки вважали, що будь-які писані закони обмежують їх волю.

Козацьке право фіксувало стан відносин, які вже склалися, воно затверджувало військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, класифікувало види злочинів і покарань. Правосвідомість козаків була просякнута ідеями свободи, рівності, демократизму (із військовими особливостями), що знайшло своє втілення у державному устрої Запорозької Січі. Існування козацької держави поряд із кріпосницькими країнами постійно підштовхувало народи до боротьби за свої права, починаючи від права на власну державу, закінчуючи економічними, культурними правами.

Отже, незважаючи на те, що за тогочасних історичних і політичних умов Конституція Пилипа Орлика і не стала діючим законом, проте їй належить значна роль у формуванні правової культури українського народу, його правовому вихованні через збереження її ідей в історичній пам'яті українців як символу правового ідеалу справедливості.

За часів Козацької держави існувала система органів політичної влади. Вони виступали джерелом права, а також контролювали його втілення в суспільне життя, що й було умовою правового виховання українців. Козацька Генеральна рада здійснювала всі функції верховної влади: законодавчу, судову, адміністративну. Як колективний орган, вона була досить ефективною протипагою гетьману, обмежуючи його одноособову владу.

Разом із цим існував прообраз виконавчої влади в особі генеральної старшини. Згодом починає формуватися гілка судової влади. На Гетьманщині діяла система козацьких судів: Генеральний військовий суд, полкові, сотенні, сільські, а також окремі міські, духовні суди. Генеральний військовий суд (це був найвищий суд Гетьманщини) утворювався із козацького суду за польських часів. Це був колегіальний суд, де засідали члени генеральної старшини та знатного товариства. Суд очолював сам гетьман або його постійний заступник, один із генеральних суддів.

Важливим елементом правового життя української громади XVI–XVIII століть були копні суди — своєрідне народне віче, репрезентоване певною кількістю членів однієї або декількох громад, які збиралися у центрі села для вирішення спільних справ, розслідування злочину тощо. Основу їх діяльності становили неписані положення звичаєвого права. У XVI столітті деякі з них були юридично оформлені Литовськими статутами 1529, 1566, 1588 років. Ці суди були доброю школою правового виховання членів громади.

Визначною рисою козацтва була його активна участь у правотворчих процесах, що також сприяло правовому вихованню громадян. Слід зазначити, що у формуванні правової культури в цей час конкурували принципи одноосібної влади, яка створювалася критичними умовами життя краю й козацького народовладдя. Гетьман обирався вільним голосуванням на військовій раді — зібранні козаків, які не знали спеціальних норм представництва. У раді брали участь усі наявні козаки, які голосували кожен від себе. Ця військова рада вирішувала найважливіші питання політичного життя.

Крім того, правотворча діяльність козацтва сприяла розв'язанню найскладнішої проблеми поєднання республіканських форм із суто військовим характером устрою, суворої військової дисципліни та необмеженого народовладдя. Тим самим було закладено демократичні підвалини правовідносин між державою та громадянами, сутність яких полягає у зобов'язанні громадянина коритися законам, а обов'язком держави є гарантування правового характеру цих законів.

Подальший перебіг суспільно-політичних подій (українські землі перебували під юрисдикцією різних держав) зумовив відмінності у правосвідомості населення, скажімо, на заході й сході України, і суттєво вплинув на здійснення правового виховання українського народу.

У XIX столітті виникають нові ідеї та методи правового навчання і правового виховання, що привело до реформ у галузі освіти й виховання. У цей період особлива увага приділялася вихованню законослухняних громадян. Процес правового виховання посилювався під впливом таких факторів.

По-перше, за рахунок популяризації законодавства та викладання правових дисциплін у різних навчальних закладах. Традиції правового навчання базувалися на офіційному підході «державницької» школи (Б. Чичерін, К. Кавелін, С. Соловйов та ін.), а також школи «природного права» (С. Гессен, Б. Кістяківський, П. Новгородцев, Л. Петражицький та ін.).

По-друге, із відкриттям на початку XIX століття гімназій, у яких згідно зі статутом 1804 року викладали «Закон Божий» та законодавство. Наприкінці 50-х років XIX століття в Україні було вже 18 гімназій, де викладалося законодавство (у містах Харків, Київ, Одеса — по дві, в інших містах — по одній).

По-третьє, відкриття поряд із гімназіями приватних навчальних закладів, програма яких відповідала гімназичній. На початку XIX століття вони вже існували в Чернігові, Ніжині, Полтаві та Херсоні, а згодом — у кожній губернії.

По-четверте, протягом XIX століття відкривалися ліцеї (Одеса, Кременець, Ніжин). Ці великі навчальні заклади були проміжною ланкою між середньою школою й університетом. До складу більшості ліцеїв входили юридичні відділення та правознавчі училища. Наприклад, у 1820 році у Ніжині було засновано гімназію вищих наук. У 1832 році гімназію було реорганізовано в фізико-математичний ліцей, а за

статутом 1840 року — у спеціальну юридичну школу. Протягом 40 років цей заклад закінчили 588 осіб.

І нарешті, *по-н'яте*, у першій половині XIX століття в Україні було засновано два університети: у Харкові (1805 р.) і Києві (1834 р.). У 1865 році було відкрито Новоросійський (Одеський) університет. У Київському університеті з початку його відкриття діяв юридичний факультет, а у Харківському університеті з 1808 року існувало відділення (факультет) Моральних і Політичних наук.

Велика увага у XIX столітті приділялася юридичній освіті для правознавців. Так, у передмові до навчального посібника «Юридична пропедевтика» (1843 р.) автор переконливо доводить, що необхідно виховувати таких правознавців, які:

а) повинні підвищити значення закону в державі, уміти їх упроваджувати, підтримувати їхню силу в суспільстві;

б) повинні завжди стояти на захисті прав громадян, пояснювати їх значення;

в) сприяти своїми діями охороні суспільної безпеки й правопорядку, а також намагатися, щоб жоден громадянин не шкодив іншому, не порушував прав іншого.

Таким чином, протягом XIX століття у системі вищої юридичної освіти відбулося чимало змін, пов'язаних із прийняттям університетських Статутів у 1804, 1835, 1863, 1884 роках, що сприяло поглибленню правової освіти студентів, посиленню їх правового виховання у процесі правового навчання.

Крім цього, значний вплив на здійснення правового навчання студентської молоді мало те, що на юридичних факультетах університетів у процесі підготовки юристів багато уваги приділялося поєднанню теорії з практикою. Наприклад, студенти з навчальною метою відвідували судові засідання, які після реформи 1864 року були відкриті для публіки.

Важливо зазначити, що юридична освіта розглядалася в цей період історії України як підготовка законослухняних громадян, про що свідчить передусім детальна регламентація життя студентів вищих навчальних закладів. За правилом Статуту 1824 року від студентів вимагалось:

1) поважати державне й університетське керівництво;

2) вести життя богобоязливо, за правилами віросповідання, не заподіювати будь-кому образи, і за образи, що були заподіяні їм, шукати відшкодування законним шляхом;

- 3) обов'язково відвідувати і слухати лекції професорів;
- 4) не залучатися до жодних таємних товариств;
- 5) театри, раути, збори тощо відвідувати тільки з письмового дозволу університетського керівництва, а також без його дозволу не їхати за місто, навіть для «ботанічних гербаризацій», тощо.

Безпосередній контроль за студентами здійснював інспектор, що обирався з ординарних професорів. Він мав бути блюстителем порядку й благочиння, відвідувати покої вихованців. У нього були два помічники, які наглядали за поведінкою студентів і за їх заняттями, а «про зухвалість» негайно повідомляли інспектора.

Значна робота з розширення правової освіти, у процесі якої здійснювалося правове виховання, була проведена в період існування Української Народної Республіки. У добу Центральної Ради 5 жовтня 1917 року відкрився Український народний університет, у якому, крім історико-філологічного й фізико-математичного факультетів, був також і правовий. До університету прийняли 1370 осіб. У новому університеті навчалася молодь з усієї України, у тому числі з районів, які тоді входили до складу Австро-Угорської імперії (Галичина, Буковина, Закарпаття). Крім Київського українського народного університету, подібні навчальні заклади були відкриті в Миколаєві, Харкові, Одесі, а також були розроблені проекти і виділені асигнування на створення національних університетів в Умані та Кам'янці-Подільському.

Значний обсяг виховної роботи взагалі й правового виховання зокрема виконували осередки товариства «Просвіта», ініціаторами яких були українська інтелігенція та політичні діячі, зокрема М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Винниченко, Б. Грінченко, С. Васильченко, П. Тичина, О. Олесь та ін. Протягом квітня — червня 1917 року практично в усіх великих містах України, губернських і повітових центрах, багатьох селах та військових частинах відбувалися установчі з'їзди осередків «Просвіти». Вони знайомили населення з рішеннями Українського національного конгресу, універсалами Центральної Ради та ін.

Певну увагу Центральна Рада приділяла виданню суспільно-політичної, історичної й правової літератури. У них порушувалися актуальні питання суспільного життя України, у тому числі проблеми державного будівництва, що, безумовно, сприяло правовому вихованню українського народу.

Розвиток правової освіти й правової просвіти як основи здійснення правового виховання українського народу відбувався і за Гетьмана-ту П. Скоропадського. 6 жовтня 1918 року у Києві було відкрито перший Державний Український університет, а 22 жовтня — другий Державний Український університет у Кам'янці-Подільському. В усіх університетах, які існували в Україні, з'явилися нові кафедри, у тому числі кафедри права України. У цей період було засновано Українську національну бібліотеку, у якій налічувалося понад 1 мільйон книжок, серед них багато видань з правової тематики.

Із утворенням УРСР реалізуються ідеї видатних педагогів (М. Пирогова, К. Ушинського, А. Макаренка) про поєднання громадянсько-го й правового виховання. Так, А. Макаренко на практиці довів, що виховання в інтересах держави є плідним лише, якщо його поєднувати із розвитком творчої індивідуальності, стимулюючи водночас як моральні почуття, так і правові емоції. Отже, правове виховання він пов'язував із громадянським вихованням. А. Макаренко стверджував, що саме правове виховання сприяє підготовці молодого покоління до виконання громадянських обов'язків, формує в нього гідне ставлення до держави, праці, сім'ї. Крім того, з утворенням УРСР поширюється низка юридичних навчальних закладів, а разом із тим посилюється і правове виховання громадян, що здійснюється завдяки правовому навчанню.

Так, у 1920 році за рішенням Уряду України юридичний факультет Харківського університету було включено до складу створеного на базі Харківського комерційного інституту Харківського інституту народного господарства. У 1930 році у ході реформи вищої освіти на базі факультетів Інституту народного господарства були створені галузеві інститути, у тому числі Інститут радянського будівництва і права на базі правового факультету ХІНГ. У червні 1933 року інститут перейменовано на Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва та права. З метою поліпшення підготовки кадрів-юристів у 1937 році його було перетворено у Харківський юридичний інститут ім. Ф. Е. Дзержинського. У ньому існували: підготовче відділення з денною і вечірньою формами навчання, факультет радянського будівництва, правовий (судовий), господарсько-правовий, міжнародний факультети і заочне відділення. Інститут займався підготовкою юристів широкого профілю для роботи в судах, прокурорських і слідчих органах, адвокатурі, нотаріаті тощо.

У 1940 році у Львівському університеті було відкрито юридичний факультет, що, безумовно, сприяло посиленню правового виховання, особливо серед молоді. Було виділено три основні форми проведення занять: лекції, семінарські й практичні заняття, а також юридична практика в органах суду, прокуратури, державного управління.

Певний вплив на розвиток правового виховання населення в цей період здійснювався через заочну юридичну вищу освіту. У складі Всесоюзного юридичного заочного інституту (ВЮЗІ), створеного 5 квітня 1939 року, були організовані безпосередньо підпорядковані йому філіали в усіх столицях союзних республік і широка мережа навчально-консультаційних пунктів. Прийом студентів у перший післявоєнний 1945/46 навчальний рік тільки на стаціонарні інститути склав 2251 особу. У 1950 році тільки в Київському філіалі ВЮЗІ навчалася 1028 студентів.

Крім цього, з 1935 по 1956 рік поряд із юридичними інститутами і юридичними факультетами університетів юристів для системи органів юстиції й прокуратури готували й юридичні школи. У середині 50-х років ХХ століття у СРСР було 18 юридичних шкіл, які щорічно випускали близько 1700 фахівців із середньою юридичною освітою. Вони відігравали істотну роль у правовому навчанні й правовому вихованні значної кількості працівників середньої кваліфікації.

Слід зазначити, що в цей період професори і викладачі всіх юридичних навчальних закладів були активно задіяні в різноманітних формах правового виховання, що проводилося серед населення. Форми участі були такими: *по-перше*, лекції перед колективами робітників, колгоспників, службовців; *по-друге*, видання науково-популярних брошур і статей з юридичної тематики; *по-третє*, участь як консультанта в діяльності громадських організацій; *по-четверте*, пропаганда діючого законодавства через товариство «Знання», громадські університети тощо.

Важливо відмітити, що у 70–80-х роках ХХ століття в Україні склалася єдина система правового виховання, що охопила молодь, яка навчалася, і трудові колективи. До навчальних планів загальноосвітніх шкіл було включено обов'язкову дисципліну «Основи Радянської держави і права», у профтехучилищах викладали «Основи правознавства», у середніх спеціальних навчальних закладах, а також неюридичних спеціальних вищих навчальних закладах — «Радянське право». Основними формами правового виховання населення були:

- а) лекційна пропаганда;
- б) народні університети правових знань;

- в) постійно діючі лекторії;
- г) юридичні консультації на загальних засадах;
- д) вечори питань і відповідей із правової тематики;
- е) дні, декади і місячники правових знань;
- є) виступи юристів у пресі, на радіо і телебаченні;
- ж) видання науково-популярної літератури тощо.

Крім того, правове виховання передбачало й безпосередню участь молоді, що навчається, і членів трудових колективів у соціально-правовій практиці: робота в народних і товариських судах, радах і комітетах профілактики правопорушень, радах наставників, добровільних народних дружинах, громадських інспекціях, групах і постах народного контролю, комісіях по боротьбі з алкоголізмом, участь у зустрічах із працівниками прокуратури, народного суду, міліції, дружинниками, диспутах з правовою й моральною тем, гуртках із правовою й моральною тематики.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства правове виховання здійснюється завдяки розробленій в Україні національній програмі «Освіта (Україна XXI ст.)». Серед пріоритетних напрямів правового виховання передбачаються формування правової культури у молодого покоління та боротьба з девіантною поведінкою. Крім того, Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року затверджено Національну програму правової освіти населення, де ставиться завдання правового виховання населення взагалі й підростаючого покоління зокрема.

Висновки

1. Починаючи з Київської Русі, на теренах України складаються певні історичні традиції правового виховання. Важливими факторами, що вплинули на рівень правової культури населення Київської Русі, були такі: християнізація, поява різноманітних законодавчих актів, культурний обмін із Візантією та ін.

2. У XIV–XVI століттях розвиток правового виховання на теренах України був обумовлений боротьбою українського народу за незалежність та збереження власної культурної самобутності. Саме тому центрами правового виховання були різноманітні навчальні та релігійні заклади, зокрема братські школи.

3. Історичні традиції правового виховання в Україні обумовлювалися розвитком юридичної освіти й правової поінформованості українського народу, яка була напряму пов'язана із морально-релігійним та патріотичним вихованням українців.

4. На сучасному етапі розвитку Українська держава, слідуючи історичним традиціям, удосконалює процес правового виховання на основі розроблених національних програм. Разом із тим вітчизняне суспільство потребує створення системи правового виховання з урахуванням історичного досвіду та кращих закордонних зразків.

Контрольні питання

1. Які характерні риси правового виховання були притаманні культурі Київської Русі?
2. Які історичні традиції правового виховання в Україні сформувалися з X по XII століття?
3. Яку роль відігравала середня та вища освіта у правовому вихованні населення України у XVI–XVII століттях?
4. Як здійснювалося правове виховання після входження України до складу Російської імперії?
5. Які форми правового виховання в Україні розвивалися у XIX — на початку XX століття?

ТЕМА 8

Організація правового виховання у СРСР: позитивні риси та недоліки

Вочевидь, будь-яка тоталітарна система прагне створити «нову людину», якою зручно керувати. Саме тому в усіх тоталітарних країнах створюються потужні системи виховання населення задля формування в нього певного типу свідомості (правової, політичної, моральної). Як правило, у правовиховних системах тоталітарних країн домінуючу роль відіграють держава та створені нею громадські організації. Правове виховання в цих країнах має такі характерні ознаки:

- чітке ідеологічне підґрунтя;
- пропаганда домінування інтересів держави щодо прав людини;
- боротьба з плюралізмом думок у різних сферах суспільного життя;
- наявність потужної всеохоплюючої системи, що забезпечує реалізацію правовиховних заходів.

Незважаючи на низку недоліків, у цих системах можна запозичити певні методи та форми правового виховання, які можуть ефективно використовуватися і в наш час.

---

§ 1. Загальна характеристика організації правового виховання у СРСР

Аналізуючи різноманітні моделі правового виховання та досвід їх втілення, було б нелогічно залишити поза увагою радянську систему правового виховання з усіма її недоліками та перевагами. Як відомо, радянський період характеризувався **певними особливостями організації правового виховання**:

- домінування марксистсько-ленінської ідеології;
- мета виховання – формування матеріалістичного світогляду;
- превалювання принципу партійності у правовиховній діяльності;
- виховання було спрямоване на формування комуністичної правосвідомості та правової культури населення.

Розкриваючи вищезначені особливості, необхідно зазначити, що вищий рівень розвитку культури індивіда припускав відповідний сту-

пінь сформованості ціннісних характеристик, у тому числі й таких важливих, як почуття відповідальності, громадянського обов'язку. Головним теоретичним постулатом цієї діяльності був комплексний підхід до постановки всієї справи комуністичного виховання, забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп населення. Правове виховання було складовою частиною всього процесу комуністичного виховання.

Радянське правове виховання базувалося на закономірностях комуністичного виховання і відповідно характеризувалося спільними рисами, що стосуються комуністичного виховання взагалі. Марксизм-ленінізм розглядав процес виховання в тісному органічному зв'язку з економічними, соціальними та політичними чинниками розвитку радянського суспільства. Правове виховання було класовим. На першому місці знаходились класово-партійний та ідеологічний аспекти правового виховання, які мали забезпечити формування соціалістичної правосвідомості. Це розуміння правового виховання як цілеспрямованого ідеологічного впливу було відображено в документах КПРС (Комуністичної партії Радянського Союзу): у Програмі КПРС, у матеріалах XXIV–XXVII з'їздів КПРС, у роботах радянських учених.

Як правило, у правовиховній діяльності за радянських часів застосовувалося дві групи методів:

1) *методи формування правової свідомості:*

- переконання та доведення;
- бесіди, лекції та диспути з правової тематики;
- обговорення друкованих матеріалів, літературних творів, що мають правову спрямованість;

2) *методи формування мотивів, навичок, звичок правомірної поведінки та досвіду правоохоронної діяльності:*

- вплив трудового, студентського та учнівського колективів на осіб, схильних до протиправної поведінки;
- організація правоохоронної діяльності із представників трудових колективів, студентської та учнівської молоді (наприклад, створення народних дружин, які допомагали правоохоронцям підтримувати правопорядок у населених пунктах);
- проведення творчих ігор та змагань із правової тематики.

У вихованні морально-правової культури громадянина особливе значення мало формування шанобливого ставлення до законів соціалістичної

держави та існуючого правопорядку. Вважалося за необхідне розглядати право з точки зору захисту інтересів трудящих країни. Деякий час за часів СРСР (ленінсько-сталінський період) культивувався розвиток революційної правосвідомості, яка містила ідею перемоги трудящих у всьому світі шляхом революції.

Велике значення надавалося зв'язку з життям, практикою комуністичного будівництва. Вважалося, що зв'язок правового виховання із практикою служить справі зміцнення радянської державності, тісному зв'язку з життям. Передбачалося, що тільки участь у практичній реалізації норм соціалістичного права виробляла переконаність громадян у правильності та необхідності розвитку правопорядку в країні. Серйозна увага приділялася широкому залученню трудящих до процесу обговорення найбільш важливих законопроектів, що мають принципове значення для країни.

Аналізуючи стан правового виховання в цей період, необхідно відмітити, що особливе значення надавалося адаптації підходів і прийомів правовиховної діяльності до вимог різних етапів соціалістичного будівництва. У рішеннях цілої низки з'їздів КПРС декларувався комплексний підхід до всього процесу комуністичного виховання, у тому числі й правового. Цей комплексний підхід до виховання передбачав розкриття сутності розвитку радянської соціалістичної демократії, шляхів удосконалення соціалістичної законності, зміцнення соціалістичного правопорядку, демократизму та гуманізму радянського суспільства.

При визначенні завдань правового виховання виходили з ленінського постулату про необхідність поєднувати справу комуністичного виховання з поточними завданнями комуністичного будівництва. Велике значення в правовому вихованні приділялося боротьбі з приватновласницькими настроями, оскільки у своїй ідеології Радянська держава виходила з того, що власність у країні є загальнонародною і тому прагнення до її придбання не притаманне радянській людині й відповідає лише інтересам буржуазного світу. Необхідно було виховувати неприйняття приватновласницької психології, рвацтва, міщанства, прагнення до наживи. Ця боротьба проводилася під гучними гаслами, які видозмінювалися залежно від рішення чергового з'їзду комуністичної партії. Проголошувалося нове гасло, і починалася нова кампанія у боротьбі з пережитками капіталістичного минулого.

Важливе місце у правовому вихованні відводилось формуванню комуністичного ставлення до праці. Передбачалося, що в цьому процесі буде досягнуто розуміння трудових прав і обов'язків із боку кожної людини. Теоретично обґрунтовувалося положення про те, що необхідно було вести процес виховання, урахуовуючи особливості кожної категорії населення СРСР. Велику роль відігравало також формування й закріплення переконань, установок та мотивів правомірної поведінки. У результаті передбачалося, що буде відбуватися вироблення стійкого морального ставлення населення до правових норм і їх застосування в соціалістичному суспільстві. Вважалося принципово важливим досягнення органічного зв'язку правового виховання з моральним вихованням, з виробленням активної життєвої позиції громадянина Радянської соціалістичної держави.

Аналізуючи організаційні форми правового виховання, що склалися в період соціалізму, необхідно зазначити, що воно базувалося на основі комуністичної ідеології. Особливе місце займало ідейно-політичне виховання, яке було складовою частиною комуністичного виховання і передбачало виховання високих громадянських якостей особистості.

Теоретики правового виховання значну увагу приділяли управлінню правовиховним процесом. У цій системі домінуючу роль відіграла комуністична партія. Центральні органи партії виробляли стратегію розвитку всієї ідеологічної роботи партії і держави, у тому числі й правового виховання. У рішеннях XXIV–XXVII з'їздів партії, постановах ЦК КПРС «Про заходи щодо поліпшення правового виховання трудящих» (1970), «Про поліпшення роботи з охорони правопорядку та покращення боротьби з правопорушеннями» (1979) і в цілій низці інших постанов розглядалися питання правового виховання.

У теорії управління правовиховним процесом виділяли такі функції:

- 1) політичного керівництва;
- 2) безпосереднього керування процесом правового виховання.

Функції політичного керівництва здійснювалися шляхом вироблення програм, напрямів, планів відповідними партійними комітетами. У той же час партійні органи здійснювали і безпосереднє управління процесом правового виховання. У системі керівництва цим процесом певну роль відігравали Ради народних депутатів та органи державного управління, громадські організації – ВЛКСМ (Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді), ВЦРПС (Всесоюзна центральна рада

професійних союзів), товариство «Знання» — наймасовіша громадська науково-просвітницька організація, заснована у 1947 році у СРСР як товариство з поширення політичних і наукових знань.

Окрім того, системою правового виховання керували органи спеціального управління. До них належали Міністерство юстиції СРСР, Прокуратура СРСР і відповідні структури в республіках, регіонах, областях. При Міністерстві юстиції діяла координаційно-методична рада з правової пропаганди. У рішеннях XXIV з'їзду КПРС було поставлено завдання щодо подальшого поліпшення правового виховання шляхом створення обґрунтованої системи правового навчання всього населення країни, яка повинна була охопити всі групи громадян і мала бути спрямованою на підвищення ефективності правового виховання. Особливе значення мала профілактика правопорушень серед молоді, особливо серед неповнолітніх.

За своїм характером та змістом функції спеціального управління правовиховним процесом є різними. Їх аналіз дозволяє виділити такі:

- організація правової пропаганди;
- організація юридичної практики;
- попередження правопорушень.

Центральні правоохоронні органи та відповідні органи на місцях проводили роботу з організації і контролю управлінської діяльності судових, слідчо-прокурорських кадрів, співробітників органів внутрішніх справ, адвокатів та інших юристів із правової пропаганди. Міністерство юстиції займалося також організацією наукових досліджень та виданням різних журналів із правової тематики. Крім функцій безпосередньої організації правового виховання, деякі органи державної влади надавали допомогу в реалізації цих функцій. Так, Міністерство культури СРСР і його органи на місцях налагоджували в культосвітніх училищах діяльність лекторіїв і кінолекторіїв, присвячених правовій тематиці, організовували виставки художньої літератури. Держкіно і Держкомвидавництво проводили роботу з випуску кінофільмів та видання відповідної літератури. У Міністерстві юстиції СРСР й Міністерствах юстиції союзних республік були створені спеціальні відділи з правовиховної роботи. У прокуратурах країни і республік діяли відділи правової пропаганди та систематизації законодавства, а в органах внутрішніх справ ці функції виконували відділи політико-виховної роботи.

Певну роботу з організації та методичного керівництва викладанням правових дисциплін проводили відділи та управління міністерств і відомств. Принципове значення має аналіз системи керівництва правовим вихованням з точки зору основного змісту функцій, що виконувалися відповідними органами, оскільки вони являли собою певну систему, організація і діяльність якої демонструє позитивний досвід, якщо не звертати увагу на ідеологічну складову.

Стрижневою проблемою функціонування будь-якої системи правового виховання є координація діяльності всіх суб'єктів правовиховного процесу, у якому особливу роль відіграє вироблення наукових методів та наукового керівництва цим процесом. Це перш за все чіткий розподіл обов'язків і функцій між суб'єктами правовиховної діяльності, установлення найбільш доцільного співвідношення дій різних органів, оскільки в цьому процесі діють різноманітні за своєю природою та місцем у системі державного і громадського управління суб'єкти правозастосовної діяльності. Природно, що з огляду на це існували різні типи зв'язків між ними. Це були відносини підпорядкованості, субординації, надання методичної допомоги.

Так, у СРСР функції методичного керівництва і координації всієї роботи з популяризації правових знань були покладені на Міністерство юстиції та його органи на місцях, цей напрям став одним із найважливіших у діяльності цього міністерства. Як правило, Мін'юст та його структурні підрозділи знайомилися зі станом правового виховання в різних організаціях і відомствах, проводили роботу з координації їхніх планів, складання рекомендацій. Природно, що ці відносини не будувалися виключно на принципах володарювання та підпорядкування і не були пов'язані з безпосереднім втручанням в оперативну діяльність підлеглих суб'єктів правового виховання. Але вимоги органів юстиції в цьому напрямі мали імперативний характер.

Органи юстиції проводили узгодження заходів із правового виховання з різними міністерствами, відомствами, організаціями, складали єдині зведені плани пропаганди правових знань. Серед таких заходів необхідно виділити проведення семінарів, різних нарад, конференцій з актуальних питань правового виховання, організацію оглядів, конкурсів та ін. Певну роль відігравали координаційно-методичні ради, які представляли міжвідомчі консультативні органи. У складі Координаційно-методичної ради при Міністерстві юстиції СРСР працювали представники комсомольських та партійних органів, Прокуратури

СРСР, міністерств культури, освіти, вищої і середньої спеціальної освіти, Державного комітету з профтехосвіти та ін.

Як правило, на засіданнях цієї ради розглядалися різні питання, пов'язані з проблемами виховання правової культури. Наприклад, було розглянуто питання про пропаганду Конституції СРСР (1977), про вдосконалення правового виховання. За підсумками засідання ради вироблялися рекомендації, спрямовані на вдосконалення того чи іншого напрямку роботи. До складу рад входили найбільш підготовлені фахівці, які знали напрям діяльності свого відомства з проблем правового виховання. Аналіз роботи цих рад, дієвості прийнятих і направлених на місця рекомендацій показав, що в переважній більшості за низкою положень вони не виконувалися. Координаційні ради республік, регіонів, областей дублювали ці рішення й рекомендації та розсилали їх на місця, на цьому вся робота в більшості випадків закінчувалася. Контроль за ходом виконання намічених заходів, їх вплив на профілактику правопорушень був у край неефективним.

Згідно з розподілом компетенцій певну роль в організації правового виховання відігравали Ради народних депутатів, партійні, профспілкові та комсомольські організації, трудові колективи. Кожен із цих органів, окрім загальних завдань правового виховання, виконував і ті завдання, що мали специфічний характер. Так, наприклад, Ради народних депутатів були покликані вести контроль за організацією систематичного поширення правових знань серед різних категорій населення.

Особлива увага у Радянському Союзі приділялася правовому вихованню учнівської та студентської молоді. Форми і методи виховання правосвідомості та правової культури були цілком співзвучні загальним партійно-ідеологічним настановам. **До основних форм виховання молоді можна віднести такі:**

- тематичні заняття з правової проблематики;
- факультативні заняття з основ радянського законодавства;
- диспути та бесіди на правові теми;
- діяльність гуртків юних юристів;
- учнівські та студентські конференції з правових питань;
- правові лекторії;
- зустрічі школярів та студентів з юристами, працівниками правоохоронних органів;
- організація дискусійних клубів та клубів правових знань;

- читання юридичної літератури, газет та журналів правового спрямування;
- тематичні вечори та вечори запитань і відповідей за участю юристів;
- перегляд художніх, документальних та навчальних кінофільмів із правової тематики.

Правовим вихованням серед молоді, як правило, займалися педагогічні колективи, піонерські та комсомольські організації за місцем навчання або трудової діяльності. Так, комітети комсомолу проводили роботу з правової пропаганди серед молоді, акцентуючи увагу на складних актуальних проблемах різноманітної тематики. Визначальною умовою успіху пропагандистських акцій комсомолу був облік рівня освіти, потреб і інтересів молодіжної аудиторії. Тільки з урахуванням цих факторів можна було забезпечити високий рівень лекторської роботи. Необхідно зазначити, що особливу роль у цій роботі відігравала оперативність отриманої інформації. Існувала система інформування лекторів про найбільш актуальні проблеми з теорії права та правовиховної практики.

Особливістю правовиховної роботи серед учнівської молоді було те, що правове виховання спрямувалося не тільки на самих учнів, а й на їхніх батьків.

Найбільш поширеними формами правового виховання батьків були такі:

- батьківські збори;
- лекції для батьків із правової тематики;
- конференції батьків задля обміну досвідом сімейного виховання;
- юридичні консультації для батьків;
- педагогічні практикуми — напрацювання ефективних шляхів правового виховання в родині;
- виховна комісія з представників батьківського комітету, на яку запрошувались діти, схильні до протиправної поведінки;
- взаємодія школи та батьківських комітетів із місцевими правоохоронними й державними органами та ін.

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що у низці наукових праць радянського періоду вивчалася проблема впливу отриманих правових знань та навичок на поведінку громадян, який вимірювався досягнутим результатом. Виходячи з наявних показників, чітко формулювалися **пріоритети правового виховання**, які поділялися на два рівні:

- перший рівень передбачав вплив на правосвідомість;
- другий — створення ціннісно-мотиваційного середовища в суспільстві щодо правомірної поведінки громадян.

Таким чином, правове виховання у СРСР забезпечувалось діяльністю держави, громадських організацій, педагогічних та трудових колективів і мало цілеспрямований, системний характер. Правове виховання у Радянському Союзі було заорганізоване, заформалізоване і не завжди відповідало насущним потребам суспільства.

■ § 2. Особливості правової пропаганди у Радянському Союзі

Правова пропаганда — це спеціально організована цілеспрямована діяльність суб'єкта впливу (держави, громадської організації тощо) на правову свідомість індивідів та суспільства. Наслідком правової пропаганди повинні стати позитивні зміни у правосвідомості та правовій поведінці населення, зменшення кількості правопорушень у суспільстві.

Для підвищення ефективності правової пропаганди необхідно чітко визначити сам предмет пропаганди. **Предмет правової пропаганди** — це правова ідеологія, правові інститути та норми, які мають свої особливості у порівнянні з іншими видами інформації. Природно, предмет пропаганди визначає систему побудови її методів та форм, які повинні забезпечити інтерес до правової тематики.

Як правило, у СРСР застосовувалися такі організаційні форми правової пропаганди:

- епізодичні лекції;
- цикли лекцій;
- лекторії;
- усні журнали;
- вечори запитань і відповідей;
- бесіди та консультації;
- правові кінолекторії;
- тематичні вечори;
- ленінські уроки, ленінські читання.

Однією з поширених форм пропаганди правових знань у СРСР були лекції. До лекційної пропаганди належали також виступи на телеба-

ченні й радіо. Характерним є те, що сама дієвість лекцій розглядалася партійним керівництвом лише як одна з можливих форм правової пропаганди. У той же час необхідно зазначити, що лекційна робота, присвячена проблемам правового виховання, усе ж таки мала певне значення. У цій діяльності важлива роль належала лекторам-юристам. Лектор, який виступав у аудиторії, повинен був спостерігати й аналізувати її реакцію на ті чи інші юридичні положення чи норми права і відповідно корегувати процес передачі інформації аудиторії. У Радянському Союзі були сотні лекторів, прекрасних фахівців своєї справи, які з повним знанням предмета викладали зміст обраної теми ясною, простою, зрозумілою мовою, наводячи приклади із правозастосовної практики.

Провідну роль у лекційній правовій пропаганді відігравали:

1) лекторська майстерність: уміння лектора акцентувати увагу на природі права, його функціях, галузях, інститутах, нормах;

2) формування переконань щодо соціальної необхідності та корисності правових настанов незалежно від ступеня солідарності суб'єкта з приписами права.

Вочевидь, що в тих умовах цей підхід був правильним. При цьому на підставі спостережень за цією практикою необхідно зазначити, що до чинників, які впливають на ефективність правової пропаганди, належать насамперед ті, які пов'язані безпосередньо із самою пропагандистською діяльністю та її організацією: 1) особистість лектора; 2) лекторська майстерність; 3) характеристика аудиторії.

Отже, лектор повинен був мати необхідну теоретичну підготовку, володіти методичними прийомами, глибокими всебічними знаннями в галузі педагогіки, психології, методики викладання, ораторського мистецтва.

Особливу роль відігравала компетентність лектора, до якої ми відносимо не тільки добре знання матеріалу, який викладається, його найважливіших теоретичних положень, а й методичну майстерність, уміння донести свої знання й переконання до слухачів у зрозумілій формі. Зауважимо, що це перш за все стосується комунікативних ознак правового виховання.

Серед лекторів-юристів було багато працівників судів, прокуратури, органів МВС, адвокатів, юрисконсультів, викладачів юридичних вузів і університетів, студентів юридичних факультетів. Аналіз тематики правової пропаганди за радянських часів показує певний нахил

у бік пріоритету кримінального права, мабуть, тому, що в умовах панування державної форми власності, одноманітності типів і розмірів соціалістичних підприємств, повільних процесів загального соціального розвитку особливе значення мала саме ця галузь права як найбільш близька до індивіда.

Одним зі складних у правовій пропаганді було питання про формування потреб у правовій інформації. Ці потреби у частини населення або не були сформовані, або не були яскраво виражені. Формування потреб різних верств населення у правовій інформації здійснювалось шляхом досягнення тісного зв'язку з їх інтересами та загальними потребами суспільно-політичної практики.

Разом із тим аналіз змісту лекцій правової пропаганди за радянських часів, здійснений деякими дослідниками, виявив один дуже серйозний недолік: занадто загальний характер лекцій, що призводило до неглибокого висвітлення низки актуальних питань. Крім того, аналізуючи тексти лекцій з кримінально-правової тематики, необхідно відмітити, що часто застосовувався підхід наведення прикладів зі слідчої та судової практики без їх ґрунтового аналізу або наводилися емоційно яскраві приклади тяжких злочинів без аналізу їх причин. У деяких лекціях повторювалися загальні фрази або безпристрасний виклад диспозицій і санкцій статей кримінального кодексу. Досить часто застосовувався метод залякування санкціями норм кримінального права, що не завжди приводило до позитивних результатів.

Також недостатньо уваги приділялося ціннісному підходу. Адже саме на базі аксіологічного світосприйняття в аудиторії повинні формуватися думки, переконання та ідеали, вироблятися життєве кредо щодо норм права.

До позитивних аспектів системи правової пропаганди у СРСР можна віднести застосування диференційованого підходу, оскільки кожна аудиторія істотно відрізнялася від іншої своїм ставленням до права, правових інститутів і правових норм. Разом із тим виявленню цих особливостей у радянський період не завжди приділяли належну увагу, оскільки вони вважалися тимчасовим явищем у контексті формування єдиного світогляду радянського народу як нової історичної спільноти.

У той же час серйозний недолік лекційної пропаганди виявлявся в тому, що лектори в конкретній аудиторії виступали, як правило, уперше і тому не завжди знали склад аудиторії. Як відомо, диференційований підхід вимагав обліку не тільки соціально-демографічних ознак

аудиторії, а й її якісного складу, який включав в себе і відомості про правові установки слухачів цієї аудиторії. У рекомендаціях, які готувалися для лекторських груп партійних комітетів, зверталася увага на необхідність при розробці тематики лекцій урахувувати цілу низку чинників. При цьому йшлося про необхідність урахувувати особливості географічного положення, напрями майбутньої політичної кампанії у державі, потреби у правових знаннях та прогалини у правосвідомості. На практиці ці рекомендації здійснювалися далеко не завжди, у більшості випадків до них підходили формально.

Різновидом лекційної роботи у СРСР були так звані епізодичні лекції, які застосовувались під час популяризації нового законодавчого акта, ознайомлення аудиторії з вузьким колом питань у зв'язку з необхідністю висвітлення правового аспекту проведеного у країні політичного заходу.

При пропаганді різних галузей права організовували *цикли лекцій*, які послідовно розкривають логіку і суть даної галузі права, що дозволяло лектору проаналізувати досить широке коло питань, які висвітлюють принципові проблеми конкретної галузі права.

Своєрідною інтерактивною формою правового виховання у СРСР було *проведення вечорів запитань і відповідей*, що давало змогу досягти більш тісного спілкування пропагандиста зі слухачем. Виникали можливості для кращого врахування індивідуальних особливостей кожного слухача і створення особливої творчої обстановки. Така форма правовиховної діяльності базувалася на основі марксистсько-ленінської ідеології, на висвітленні переваг соціалістичного способу життя над капіталістичним, а також на утвердженні прогресивності соціалістичної правосвідомості як особливої, вищої за своїм рівнем правосвідомості. Лекційна пропаганда була спрямована на формування моральних якостей людини комуністичного майбутнього, вільної від пережитків минулого та стереотипів капіталістичної моралі, заснованої на експлуатації людини людиною, на психології приватної власності, прагненні до наживи й придбання багатства.

Особливою популярністю серед різних груп населення користувалася така форма правової пропаганди, як правові кінолекторії:

- 1) лекція-бесіда з наступною демонстрацією фільму;
- 2) лекція-бесіда з демонстрацією кінофрагментів щодо теми обговорення;
- 3) лекція-бесіда як коментар до фільму.

Зазначимо, що у пропагандистській роботі важливу роль відігравало товариство «Знання», яке надавало методичні поради, розробляло необхідні інформативні матеріали, залучало фахівців права для читання лекцій.

Значна роль у правовому вихованні належала політичному інформуванню як процесу одержання інформації масами про найважливіші події та факти політичного життя. Партійні та комсомольські комітети накопили певний досвід удосконалення політичного інформування населення. Значну увагу вони приділяли актуалізації тематики політичної інформації, її форм і методів. Як правило, політінформатори навчалися в школах політінформаторів, що створювалися при комітетах партії та комсомолу. При навчанні особлива увага приділялась психолого-педагогічним основам пропаганди. Політінформації проводилися, як правило, у трудових та учнівських колективах. Перед аудиторією виступали, окрім постійних політінформаторів, керівники місцевих, партійних, радянських і державних органів. В основному вони розглядали приклади, почерпнуті безпосередньо із життя трудових колективів, що пов'язані з характеристикою правопорядку.

Велике значення у правовій пропаганді надавалося тематичним вечорам. При проведенні тематичних вечорів у більшості своїй досягалося поєднання живого слова лектора, використання фрагментів із кінофільмів, музики, віршів, пісень. Тематичні вечори відкривалися яскравим вступним словом ведучого про дружбу народів. Присутні представники різних національностей розказували про свою працю, ділилися думками про дружбу, знайомили аудиторію з досягненнями культури своїх націй. Закінчувалися ці вечори колективним виконанням таких пісень, як «Безмежна моя рідна країна», «З чого починається Батьківщина».

Традиційною для радянського суспільства формою правової пропаганди стало виховання *на прикладі життя та діяльності В. І. Леніна, або так звані ленінські уроки.* Велика увага приділялась вивченню ленінської ідейно-теоретичної спадщини. Це перш за все ленінський залік, ленінські уроки, ленінські читання, ленінські науково-теоретичні конференції, святкування ювілейних дат, присвячених дню народження засновників Комуністичної партії і Радянської держави. Про великий діапазон дії ленінських уроків можна судити за їх темами: «Ми — патріоти-інтернаціоналісти», «Мораль і право», «Моральність і закон». Для успіху проведення ленінських уроків вважалося за необхідне надавати їм яскравого емоційного характеру.

Разом із тим у цій багатоплановій роботі навіть із точки зору радянської офіційної позиції були суттєві недоліки. Визнавалася низька ефективність деяких із проведених заходів. Наголошувалося, що багато з них проводилися формально, шаблонно, без урахування особливостей аудиторії. В агітаційно-масовій роботі не піднімалися гострі злободенні питання: моральності, радянського способу життя. В усній агітації недостатньо повно враховувалися професійні та психологічні особливості, рівень політичної підготовки, освіти й культури аудиторії. Політінформації мали трафаретний характер — лектори досить часто обмежувалися переказом добре відомого матеріалу, який не викликав інтересу слухачів.

Для вимірювання ефективності правовиховних заходів у Радянському Союзі були розроблені такі показники:

- рівень правопорушень у суспільстві та динаміка їх змін;
- особливості порушень трудової та навчальної дисципліни;
- рівень соціально-правової активності населення (участь у діяльності правоохоронних дружин, допомога органам правопорядку тощо).

Системний аналіз вищевикладеного дозволяє зробити висновок про те, що перераховані форми правової пропаганди мали як позитивний, так і негативний вплив на правосвідомість громадян. У той же час не можна не зазначити системність та цілеспрямованість правової пропаганди у СРСР попри всю її заідеологізованість і заформалізованість.

Значна роль у правовій пропаганді радянського періоду відводилась засобам масової інформації. У 80-х роках XX століття у країні видавалось близько 8 тисяч газет загальним разовим тиражем майже 170 мільйонів примірників. У країні діяли 123 програмних телецентри, радянське радіо транслювало передачі 70-ма мовами.

Центральне і місцеве телебачення також проводило роботу з виховання правової культури. Серед напрямів цієї роботи телебачення з пропаганди правових знань особливу роль відігравав інформаційно-аналітичний. Значне місце займали повідомлення про нововведення у радянському законодавстві у програмі «Час», в інформаційних повідомленнях передач місцевого телебачення.

Неабиякий інтерес у населення викликали телевізійний журнал «Людина і закон» Центрального телебачення і відповідні передачі місцевого телебачення. Природно, що вони супроводжувалися коментарями

фахівців у галузі права. Низка повідомлень у цих передачах містила інформацію про зміни у чинному законодавстві, але пересічним громадянам не завжди були зрозумілі особливості застосування цих законів.

Повідомлення про правове регулювання різних сфер суспільних відносин містилися й у деяких спеціалізованих передачах: «Від 14 до 16», «Товариш», «Підліток». Звичайно, ці передачі вбирали в себе не тільки інформаційну складову. Характерним був для освітянського напрямку в роботі телебачення широкий спектр програм щодо правової освіти молоді. Ці телевізійні передачі мали навчальний характер, вони будувалися на поєднанні інформаційного матеріалу, ілюстрацій, епізодів із різних художніх і документальних фільмів. Важливу роль у цьому контексті відігравали вищезгадуваний телевізійний журнал Центрального телебачення «Людина і закон», а також безліч телевізійних журналів республік, регіонів, областей СРСР.

Великий інтерес у населення викликали спектаклі редакції літературно-художніх передач Центрального телебачення під загальною назвою «Слідство ведуть знавці». Цей цикл був більш популярний порівняно з іншими передачами. Глядачеві імпонували почуття глибокої стурбованості героїв за стан правопорядку, пошук співвідношення норм моралі та права, буденні проблеми героїв та ін. Червоною ниткою крізь ці спектаклі проходила тема охорони соціалістичної законності, що становило ідеологічну мету цього серіалу.

Уся система передач правовиховного напрямку була побудована на постулаті переваги соціалістичної законності, соціалістичного правопорядку над західним правопорядком. Нормою вважалося, що дієвість передач, особливо тих, що містили конкретний критичний аналітичний матеріал, визначається реакцією офіційних органів, їх відповідями за цими виступами і конкретними прийнятими заходами щодо недоліків у сфері діяльності правоохоронних органів. Звичайно, частина цих відповідей мала формальний характер і все ж таки необхідно зазначити, що ця практика реакції на виступи навіть у телевізійних передачах відігравала певну позитивну роль у правовому вихованні, особливо ця тенденція була важлива для молоді.

Радянське телебачення досить широко використовувало документальні та публіцистичні фільми для виховання в аудиторії поваги до закону, до соціалістичного правопорядку, соціалістичного способу життя. Вочевидь, що процес правового виховання молоді був складо-

вою частиною формування «соціалістичного типу молоді». Головним у вихованні «соціалістичного типу» було формування у молоді високого рівня правової й політичної культури нової радянської людини. При цьому дуже часто ігнорувалося положення про співвідношення норм комуністичної моралі й загальнолюдських цінностей. Як результат, основна увага в телевізійних передачах присвячувалась правовим проблемам з одним яскраво вираженим акцентом, що правопорушення, злочини, наявні в суспільстві, мають тимчасовий перехідний характер, вони — рецидиви капіталістичного минулого і боротьба з ними є головним завданням у галузі комуністичного виховання, у тому числі й виховання правової культури.

Значна роль у правовому вихованні населення належала пресі, що становила найбільш масовий засіб поширення правової інформації. Центральні газети, перш за все газети «Правда», «Комсомольська правда» і «Вісті», публікували широке коло матеріалів, присвячених питанням правової пропаганди. У газеті «Правда» друкувалися теоретичні статті видатних учених, юристів, партійних і радянських працівників, керівників правоохоронних органів. У цих матеріалах, окрім інформації про нові напрями у діяльності правоохоронних органів, багато уваги приділялося проблемам подальшого зміцнення соціалістичної законності та правопорядку.

У «Комсомольській правді» регулярно публікувалися матеріали з питань правового виховання громадян, їх моралі та моральності. «Комсомольська правда», незважаючи на ідеологічну зашореність статей, намагалася шукати відповіді на питання, пов'язані з аналізом причин зростання злочинності серед певних категорій громадян, розвитку наркоманії, проституції, користолюбства у молоді. Гострі матеріали кореспондентів «Комсомольської правди» привертали увагу численної аудиторії.

У газеті «Вісті» були особливо актуальними рубрики «Мораль і право», «Юридична служба». У цих розділах публікувалися різні статті на правові теми, широко коментувалися гучні судові процеси, тут же розміщувалися консультації фахівців у галузі цивільного й кримінального права, відповіді на листи та запити читачів. Особливу роль покликані були відігравати публікації офіційних текстів законів СРСР, різних постанов Верховної Ради СРСР, офіційних актів уряду СРСР. Поза сумнівом, значний внесок у правову пропаганду здійснювали різноманітні рубрики «Літературної газети», «Економічної газети»,

«Учительської газети». Виходячи зі специфіки, ті або інші газети розміщували різні матеріали на правові теми.

Особливе значення у вихованні правової культури населення відігравали гострі принципи публікації у «Літературній газеті», де розкривалися з великою силою журналістського таланту серйозні недоліки у роботі правоохоронних органів, що виявилися в роки застою та призвели до посилення процесу розвитку корупції й хабарництва. Ці явища відбувалися на тлі постійних реляцій про нові успіхи будівництва розвинутого соціалізму. У публікаціях «Економічної газети» багато уваги приділялося питанням розвитку законодавства в галузі господарського права. Республіканські, крайові, обласні комсомольські газети публікували масу матеріалів, присвячених проблемам виховання правової культури молоді та інших соціальних груп.

Велику роль у правовій пропаганді відігравали журнали. Серед них необхідно виокремити особливий внесок редакційних колективів журналу «Людина і закон», що виходив численними тиражами. Він користувався популярністю серед усіх категорій населення. Матеріали, присвячені правовій тематиці, публікувалися також у таких журналах, як «Комуніст», «Молодий комуніст», «Ради народних депутатів», «Соціалістичний труд», «Радянські профспілки», «Комсомольське життя». Необхідно відзначити роль журналів «Молодий комуніст» та «Комсомольське життя» саме у пропаганді цінностей правової культури молоді. На сторінках цих журналів було багато публікацій, присвячених морально-правовій тематиці, і, незважаючи на ідеологічну зашореність, аналітичні матеріали були побудовані на одвічних принципах справедливості, презумпції невинуватості, вихованні чесності та добропорядності.

У програмах Всесоюзного радіо передачі на правові теми займали центральне місце. Особливою популярністю користувалися передачі «Людина і закон», «На варті порядку», «Червоний, жовтий, зелений», «Радіо пошта». У цих передачах значна увага приділялась проблемам виховання радянської правової культури.

Багато радіопередач Всесоюзного радіо були присвячені складним проблемам розвитку правосвідомості населення. На радянському радіо відповідно до настанов марксистсько-ленінської ідеології обговорювалися складні питання соціального життя: зростання наркоманії, алкоголізму, насильницьких дій сексуального характеру. Передачі Всесоюзного радіо мали яскраво виражений ідеологічний характер, метою

яких було показати серйозні успіхи у формуванні соціалістичної правової культури громадян, позитивні зміни у їх правосвідомості.

Необхідно визнати, що різноманітні звіти щодо стану справ у правовому вихованні не завжди фіксували негативні тенденції, а більшою мірою містили інформацію про успіхи в цій царині. І цей процес значно посилювався в період будівництва розвинутого соціалізму. Причини цього слід шукати в тому, що в радянський період існував серйозний розрив між декларованими нормами права та їх практичним здійсненням. Цей розрив призводив до серйозних негативних явищ у правосвідомості населення і зростання злочинності.

Латентний конфлікт між офіційними державними нормативними установками і масовою правосвідомістю завжди мав місце у СРСР. Разом із тим необхідно зазначити, що до цього часу в жодній країні світу ще не склалося такого стану справ, коли немає розриву між санкціонованими державними нормами права і масовою правосвідомістю. У вихованні правомірної поведінки ще занадто велика роль відводиться імперативним нормам. Природно, що виховна функція правових норм значною мірою слабшає в тому випадку, коли виникає питання про справедливість правових норм, їх відповідність нормам моралі, загальноприйнятим традиціям і ментальності суспільства. Частково це виражається в конфлікті моральних та правових принципів, норм права і норм моралі. Суперечності між правом і мораллю в радянському суспільстві були достатньо великі, також існувала політика подвійних стандартів у реалізації права щодо партійної еліти та пересічних громадян.

Таким чином, правова пропаганда у СРСР мала на меті створення «соціалістичної правосвідомості», яка базується на повазі до закону (а не до права), і запобігання неправомірній поведінці громадян. Правова пропаганда у Радянському Союзі утверджувала непогрішимість комуністичної партії та соціалістичної держави, а також наголошувала на пріоритетності прав колективу над правами громадянина.

Висновки

1. Підбиваючи підсумки дослідженню організації правового виховання у СРСР, варто визначити такі позитивні характеристики цього явища:
  - системність і планомірність;
  - намагання охопити всі категорії населення;

- кадрова та методична забезпеченість;
  - державна підтримка;
  - намагання застосовувати диференційований підхід до правового виховання;
  - використання різноманітних форм роботи з населенням.
2. У той же час до негативних аспектів здійснення правового виховання у СРСР слід віднести:
- декларативність;
  - заідеологізованість;
  - формалізм;
  - суперечності між класовим підходом до моралі й права та загальнолюдськими цінностями.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте особливості організації правового виховання у СРСР.
2. Які методи правового виховання застосовувалися в радянські часи?
3. Розкрийте функції управління правовиховним процесом у Радянському Союзі.
4. Проаналізуйте основні форми виховання молоді, що застосовувались у СРСР.
5. У чому полягають сутність та значення правової пропаганди?
6. Охарактеризуйте форми правової пропаганди, які були поширені у Радянському Союзі.
7. Розкрийте роль засобів масової інформації у правовому вихованні радянського суспільства.
8. За якими показниками вимірювалась ефективність правового виховання у СРСР?

ТЕМА 9

Правове виховання та державотворення

Сьогодні Україна перебуває у стані активного державотворчого процесу. Важливим чинником, який визначає його якість і темпи, є рівень і характер правосвідомості та правової культури населення. Особливого значення правосвідомість і правова культура суспільства набувають саме в період трансформацій, оскільки будь-які новації можуть бути втілені тільки тоді, коли вони сприйняті населенням. Тому реформування політико-правової системи у перехідних суспільствах потребує якісно нового рівня суспільної правосвідомості й правової культури, найважливішим інститутом з формування яких є правове виховання. Разом із тим особливістю перехідного суспільства є наявність певного вакууму, коли старі інститути правового виховання зруйновані, а нові ще не створені. Таким чином, політико-правова та духовна ситуація, що склалася на сьогодні в Україні, актуалізує проблему взаємообумовленості та взаємовпливу правового виховання й державотворення.

---

§ 1. Розбудова держави як передумова розвитку правового виховання

Основною метою правового виховання є формування правосвідомості та правової культури особистості як суб'єкта права та суспільства в цілому. Разом із тим постає питання, якої саме особистості і якого саме суспільства? Адже змістовне наповнення правовиховного впливу завжди залежить від обраного напрямку оптимізації правового життя суспільства, тобто від суспільного ідеалу як орієнтира державотворення.

При цьому в даному випадку йдеться про правове виховання у широкому сенсі — як вплив усіх правових чинників суспільного життя на формування в індивідів і колективів людей певних правових якостей, що відповідають досягнутому в суспільстві рівню правової свідомості та правової культури. Тобто під правовим вихованням тут мається на увазі, скоріше, правова соціалізація. Що ж стосується ідеалу як орієнтира для практичних дій, то видається, що тут доцільно

говорити про суспільний ідеал у цілому, а не тільки про ідеал державно-правовий, таким чином зміщуючи акцент у бік людини та її правосвідомості. Адже будь-які політичні установи — це справа рук людських, і будь-який політичний механізм приводиться в дію людьми. Тому можна зробити висновок, що зв'язок між правовою соціалізацією та державотворенням пролягає через суспільний ідеал, складовою якого є ідеал державно-правовий.

Серед поширених сьогодні у світі концепцій «ідеалів держави» або «образів держави» можна згадати такі, як: «наддержава», «правова держава», «соціальна держава», «демократична держава», «загальнонародна держава» тощо. У цілому сьогодні держава прагне заявляти про себе як про цивілізовану форму організації публічної політичної влади, завдяки чому вона не тільки здатна служити загальному благу, а й забезпечувати вільний розвиток індивіда. В образі сучасної держави помітне прагнення підкреслити відповідність існуючої держави визначеним критеріям, прийнятим сьогодні світовим співтовариством, тобто загальнолюдським цінностям. Узагальнені в образі демократичної, правової і соціальної держави, вони проголошені також і у статті 1 Конституції України. Разом із тим, як свідчить історичний досвід, демократична, соціальна, правова держава не може бути ані створена, ані сприйнята суспільством із патерналістською свідомістю, не зацікавленим у вільному виборі та відповідальності за нього.

Цей зв'язок між ідеалом держави та ідеалом суспільства розкрито у концепції «правового суспільства», інституційними умовами можливості якого є громадянське суспільство та правова держава в їх єдності та взаємозв'язку. Під **правовим суспільством** слід розуміти суспільство, що саморегулюється, в якому обмеженням свободи одного суб'єкта є лише така ж рівна свобода іншого суб'єкта, або таке суспільство, в якому стверджено принцип «панування права». Зазвичай реалізація цього ідеалу пов'язується з ідеєю **правової держави** — ідеєю обмеження державної влади людською особистістю, її невід'ємними правами, а також нормативно-інституційного гарантування цих прав. Але для того, щоб щось гарантувати, правова держава повинна вже існувати як певна реальність, нехай навіть суб'єктивно-вольова, тобто право повинно визнаватись як цінність якщо не всіма, то принаймні більшістю. Ідеться, отже, про становлення **громадянського суспільства** як такої, що саморегулюється, творчої сфери вільної, автономної активності громадян і створених ними організацій, що є підґрунтям

свободи. У свою чергу, можливий руйнівний потенціал боротьби різноманітних сил громадянського суспільства блокується завдяки принципу панування права та лімітованої примусової сили держави. Таким чином, громадянське суспільство і правова держава є складовими правового суспільства, що передбачають і доповнюють одна одну. При цьому спонтанне і раціональне начала, свобода і порядок виявляються врівноваженими, а підкорення універсальним нормам не тільки не пригнічує, а, навпаки, сприяє прояву самостійності і незалежності людини, розвитку її індивідуальності¹.

Конкретними показниками ступеня наближення до суспільного ідеалу є спрямованість, темпи і якість державотворчих процесів. Останні ж безпосередньо зумовлені станом правової свідомості та правової культури в цілому і спрямованістю правового виховання зокрема. Вплив правового виховання на процес розбудови держави відбувається за рахунок таких чинників, як: а) формування автономної особистості як суб'єкта демократичної дискусії, орієнтованого на активну участь у відтворенні правової дійсності і відповідальність за власне місце у ньому; б) підвищення загального рівня правової вихованості громадян, який уможлиблює функціонування державного механізму; в) визначення стилю та мотивації правомірної поведінки; г) стан юридичної науки, яка впливає на державотворення шляхом формування суспільного ідеалу, концептуального обґрунтування і розробки державно-правових реформ та нормативних актів, наукового забезпечення юридичної освіти; г) рівень правової вихованості суб'єктів владних повноважень як гарантія додержання режиму неухильного дотримання законів; д) якість вищої юридичної освіти, що зумовлює створення корпусу професійних кадрів.

У свою чергу, характер і зміст правового виховання у широкому сенсі та особливо інституційних його форм, зокрема правової освіти, зазнають постійного впливу державотворчих процесів і державної політики. Чинниками такого зворотного впливу є: а) проголошення та закріплення в актах державотворення певного суспільного ідеалу; б) здійснення державно-правової практики: діяльність органів публічної влади та посадових осіб як спосіб безпосереднього впливу на процес правового виховання шляхом прийняття управлінських рішень, діяльність правлячої еліти як приклад для громадян; в) провадження певної

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 310–314.

економічної, соціальної, культурної політики, яка впливає на правову соціалізацію; г) проголошення та закріплення в законах певного вектора зовнішньої політики держави, який зумовлює орієнтацію правового виховання на систему цінностей відповідного об'єднання.

Так, взаємодіючи на всіх рівнях та етапах, процеси державотворення та правового виховання обумовлюються один одним безпосередньо чи опосередковано. А отже, можливим є виявлення зв'язку між сутністю та змістом правового виховання і певною моделлю державності, яка декларується як суспільний ідеал. Такий зв'язок може бути простежений шляхом детального аналізу окреслених вище чинників, виявлення провідних тенденцій їх розвитку та відповідних цілей, що постають перед правовим вихованням.

§ 2. Роль правового виховання у державотворенні

Серед ключових аспектів впливу правового виховання на державотворчі процеси слід виокремити такі.

1. Формування автономної особистості як суб'єкта демократичної дискусії. Визначальним вектором сучасних державотворчих процесів в Україні є спрямування суспільних перетворень на забезпечення і гарантування прав і свобод людини. Відповідні перетворення зазвичай пов'язуються з ідеєю демократії як форми держави, політичного режиму, політичного світогляду й цінності. Ця стратегічна мета, як показує досвід, може бути досягнута лише за умови масової активізації політичної та правової свідомості. Разом із тим у сучасному суспільстві складається парадоксальна ситуація, коли активна розбудова демократичних інститутів у рамках громадянського суспільства з метою наближення до омріяного суспільного ідеалу зумовлює протилежний очікуваному ефект. Виявляючись особливо рельєфно в сучасному соціумі, ця тенденція разом із тим не є новою. Ще у 1920 році Г. Кельзен писав, що лозунг демократії домінує майже повністю в думках людей XIX і XX століть, але саме з цієї причини це слово, як і будь-який інший лозунг, втрачає свій зміст. У сучасних умовах надшвидкого розвитку ця «втрата сенсу» відчувається особливо гостро. Тому й проблема виховання правової особистості як її джерела та носія набуває нового забарвлення. Особливо акту-

альною вона стає в умовах перехідного суспільства, де система примусу десятиліттями створювала особливий тип громадянина, такого, який не бере на себе ризик, який звик до різноманітних соціальних пілг, не зацікавленого у правовій активності та позитивній соціально корисній діяльності взагалі. У сучасному українському соціумі можемо спостерігати споживацьке ставлення до демократичних цінностей. З усіх досягнень демократії (рівність громадян, верховенство права, права людини і т. ін.), мабуть, лише соціальні права знаходять широкий відгук у народних масах, причому головним чином у ті моменти, коли ці права потрібно певним чином захищати. Демократичні перетворення, збільшення ступеня соціального ризику викликають гостру соціальну напруженість та неготовність більшої частини населення йти на нові жертви заради демократії. У той же час для утвердження останньої в українському суспільстві необхідно, щоб вона стала складовою моральних традицій спільноти, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість.

При цьому важливо розуміти, що демократичне суспільство за своєю природою є суспільством, що приймає і зберігає у своїй формі невизначеність, на противагу тоталітаризму, який фактично діє проти такої невизначеності і претендує на володіння законом власної організації і розвитку. Демократія ж передбачає постійне відтворення й удосконалення норм та інституцій самими суб'єктами права в ході обговорення ключових питань життя суспільства в рамках дискурсивних практик. Тому в умовах формування демократичної, правової держави виникає потреба в **автономному суб'єкті**, здатному бути активним творцем своїх прав та відповідати за власне місце в демократичній дискусії. При цьому базовими характеристиками такого суб'єкта є автономія та правова активність.

За І. О. Ільїним, **автономія** виражається як духовна зрілість, необхідна громадянину в його будівництві життя. На думку філософа, духовній істоті належить самій бачити і знати, що таке добро і зло, де закінчується право і де починається обов'язок, самій шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти відповідно до свого рішення та, здійснивши діяння, відкрито сповідувати, що здійснив його свідомо і умисно, слідуючи власному переконанню та заздалегідь беручи на себе всю відповідальність за скоєне¹. Тобто, реалізуючи

¹ Ільїн, І. А. Общее учение о праве и государстве [Текст] / И. А. Ильин. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 411.

абстрактну правову норму, суб'єкт наповнює її конкретним змістом, виходячи із внутрішнього переконання. Отже, суб'єкт демократичного правового суспільства — це особа, чією свідомістю та діяльністю створюється право, чії ідеали і прагнення реалізуються в праві. Він — водночас і джерело, і мета будь-якого права.

Особливого значення така властивість суб'єкта як автономія набуває в періоди активного правового реформування та суспільних трансформацій. Саме тоді постає питання про досягнення консенсусу щодо суспільного ідеалу та ціннісних орієнтацій соціуму, питання визначення системи принципів, на яких має спиратися вся правова реальність. При цьому початок розуміння певних ідей як принципів права йде не від конкретного рішення якогось законодавчого органу або суду, а від почуття правомірності, яке розвивається у суб'єктів права. Підтримання сили принципів залежить від збереження цього почуття. Цим принципи яскраво відрізняються від звичайних норм права, формування і поява яких у багатьох випадках відбуваються за активного творчого сприяння держави. Таким чином, у перехідному суспільстві така властивість, як автономія особистості, не тільки сприяє недопущенню державно-владного свавілля і підтриманню правопорядку, а й є найважливішою умовою розвитку право- та державотворення в напрямі закріплення загальнолюдських цінностей.

Отже, правове виховання має формувати не просто законослухняність, а насамперед самозаконність як внутрішній стрижень правової особистості, здатність не тільки сприймати, розуміти і визнавати правові смисли, а створювати їх для себе і в собі, бути джерелом і гарантом цих смислів. Адже демократичний лад сам по собі є лише зовнішньою формою, яка приховує в собі багато поганих рис і небезпек та не має сенсу поза демократичною правосвідомістю, на формування якої і має бути спрямований правовиховний вплив. Відповідно зміст останнього потребує уточнення в напрямі зміщення акцентів із вивчення існуючого законодавчого масиву на комплексне осмислення загальних цілей права як інструменту вирішення конфліктів і досягнення консенсусу. Правове виховання має бути перш за все вихованням поваги до гідності людини як мети будь-якого права, поваги до прав людини і передусім — права висловлювати власну позицію і права бути почутим як рівноправний співрозмовник. Як наслідок, має бути сформоване усвідомлення відповідальності за своє місце у демократичній дискусії як просторі відтворення права.

Разом із тим базовою характеристикою суб'єкта правового суспільства є не тільки здатність до автономного судження з приводу права, а й зацікавленість у реалізації цієї здатності, або, як її називає Р. Алексі, «зацікавленість у справедливості». Ця зацікавленість у справедливості обумовлюється передусім усвідомленням того, що ми всі є водночас і творцями, і адресатами наших прав, норм та інституцій у межах широкої демократичної дискусії, у ході якої ми інтерсуб'єктивно наділяємо себе правами. Ідеться, таким чином, про **правову активність** автономної особистості як учасника право- і державотворення, під якою слід розуміти зацікавленість у реалізації правових здібностей та фактичну їх реалізацію, або бажання брати участь у суспільній дискусії з приводу права та фактичну участь у ній.

У метафоричній формі цю важливу проблему розкриває Ф. Кафка у романі «Процес». У фрагменті під назвою «Притча про охоронця біля брами Закону» йдеться про людину, яка просить пропустити її до Закону. Але охоронець говорить, що потрібно почекати, і залякує її розповідями про інших сторожів, з якими доведеться зустрітися далі, — і людина вирішує чекати, хоча брама завжди є відкритою. Минають роки, а увага людини залишається прикутою до охоронця; вона так і не наважується знехтувати його заборонами. Перед самою смертю людина запитує, чому за всі ці роки ніхто більше не вимагав, щоб його пропустили до Закону. Охоронець же відповідає людині, що ця брама була призначена для неї однієї, а тепер він піде і зачинить її. У змальованому Кафкою ще на початку XX століття образі суб'єкта права нескладно побачити притаманні сучасному суспільству форми деформації правосвідомості. Такими формами є: сакралізація права як чогось недосяжного, песимізм щодо можливості ефективної участі у його відтворенні та можливості раціонального дискурсу з приводу права в цілому, підміна принципу верховенства права верховенством суб'єктів владних повноважень і, як наслідок, — пасивність суб'єкта, руйнування інституту громадськості та зневіра у демократичних цінностях узагалі.

Таким чином, первинною умовою розбудови демократичної правової держави та суспільства є виховання творчої та активної правової особистості, здатної відповідально брати участь у відтворенні державно-правової дійсності та зацікавленої у такому відтворенні.

2. Рівень правової вихованості громадян як передумова розбудови демократичної, правової держави. Якщо якісна характеристика

правового суспільства пов'язана з ідеєю автономного суб'єкта, то кількісна — з показниками правової вихованості громадян, або наявністю критичної маси таких суб'єктів, здатних розбудувати сучасну демократичну державу. Адже будь-які політичні установи — це результат активності суб'єктів державотворення; люди не знайшли їх готовими. Відповідно вони можуть бути добре чи погано організовані. Утім слід мати на увазі, що політичний механізм не діє сам собою. Він виник за допомогою людей і повинен приводитися в дію людьми. Проте цей механізм потребує не тільки простого схвалення, а й діяльної участі і має бути прилаштований до здібностей і якостей людей, для яких він призначений. Іншими словами, народ (принаймні більшість) повинен мати бажання і бути здатним до виконання обов'язків, які покладає на нього правова держава і правове суспільство. З цього приводу Дж. Ст. Мілль наводить такий приклад: «Якщо (як донедавна й було в деяких європейських країнах) усякий поспішає перейти на інший бік вулиці, коли побачить, що серед білого дня коїться вбивство, бо, на його думку, це справа поліції й безпечніше не втручатися в те, що його не стосується, нарешті, якщо народ обурюється стратою, але байдуже ставиться до вбивства, тоді йому потрібна публічна влада з більш широкими повноваженнями, ніж в інших країнах; значить, у нього не забезпечені основні й найбільш необхідні умови цивілізованого життя»¹.

Таким чином, сутність держави та її форма обумовлені відповідним загальним рівнем правової вихованості громадян, який робить можливим нормальне функціонування державного механізму.

3. Визначення стилю та мотивації правомірної поведінки. Не менш важливою функцією правового виховання громадян є його здатність визначати стиль та мотивацію правомірної поведінки. Адже механічне дотримання законодавчих приписів ще не створює сприятливого ґрунту в суспільстві для впровадження демократичних інститутів, принаймні успіх таких новацій, не вкорінених у суспільній свідомості, не буде тривалим. У цьому зв'язку не можуть залишитися поза увагою деякі тривожні тенденції, що спостерігаються у найбільш розвинених країнах. Зокрема, це явище витіснення гро-

---

¹ Сergyгіна, С. Г. Форма правління і правова культура: взаємозалежність і взаємозв'язок [Текст] / С. Г. Сergyгіна // Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2007. — С. 131.

мадянської свідомості свідомістю споживача. У результаті пересічні громадяни байдужіють до політики. Створюються умови, за яких влада може здійснюватися на підставі добре відомої формули «хліба і видовищ». Громадянська ж свідомість, навпаки, вимагає внутрішнього обґрунтування права кожною людиною «для себе і в собі». Така необхідність зумовлена самою природою права. Являючи собою абстрактну модель дії, правова норма не може дати всієї програми поведінки для певного суб'єкта у певних обставинах. Таку програму вибудовує сама людина, орієнтуючись на рівень дозволеного або нехтуючи ним. Тому для правової людини правило, викладене в диспозиції, — це лише інформація про те, яка поведінка припустима. Така людина не потребує погрози примусом, не обмежується соціально необхідним і наповнює свої дії та вчинки високим моральним та естетичним змістом. І це не дивно, адже саме ставлення до права як цінності, здатної втілити прагнення соціальної справедливості, зароджується в надрах духовності, високої моральності. Таким чином, духовні цінності є важливим регулятором суспільного життя. Вони не повинні і не можуть бути замінені правовими нормами. Навпаки, чим ширша сфера виявлення моральності, тим більше можливостей для обмеження силових методів управління. Духовні цінності нерозривно пов'язані з поняттям «знання», але самі по собі останні не можуть виступати як регулятор поведінки. Вони не лише повинні втілитись у мету, програму діяльності, а й стати переконанням конкретної людини (суспільства в цілому). Тому виховання передбачає перш за все формування внутрішньої свободи вибору стилю і форми поведінки в межах правового поля. Такий вибір, вочевидь, можливий за умови існування міцного фундаменту правосвідомості у вигляді духовних цінностей, у тому числі правових, тобто таких, як свобода, рівність, справедливість, солідарність, права людини та ін., але далеко не обмежуючись останніми. Правове ж виховання передбачає донесення до розуму і почуттів кожної людини правових цінностей, перетворення їх на особисті переконання та внутрішній орієнтир поведінки. При цьому багато правових цінностей, маючи генетичним підґрунтям релігійні санкції та моральні норми, засвоюються особистістю в ході різноманітної соціальної практики через інші, неправові форми і канали формування правосвідомості і правової культури. Виховання правосвідомості, таким чином, починається із засвоєння моральних цінностей, норм у сім'ї, церкві, школі, у духовному спілкуванні.

Отже, якщо для запровадження демократичних правових інститутів і достатньо неухильного додержання законів, то їх стабільність і ефективність залежать перш за все від мотивації правомірної поведінки, пов'язаної, у свою чергу, з ціннісною основою правосвідомості. І в цьому сенсі невід'ємною складовою правового виховання виявляється виховання моральне.

4. Рівень правової вихованості та мотивація правової поведінки суб'єктів влади. Особливе значення для становлення правової держави має рівень правової вихованості та мотивація правової поведінки суб'єктів влади, зокрема державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування, адже багато в чому від їх рішень залежать долі громадян та майбутнє суспільства. Ситуація ускладнюється тим, що сучасний стан розвитку держави характеризується значним збільшенням законодавчої бази, у практику державної діяльності впроваджуються нові принципи. Ці процеси проходять в умовах певної політичної конфронтації між владними структурами та опозицією, невизначеності взаємовідносин владних інститутів між собою, посилення бюрократичних тенденцій у сфері виконавчої влади та місцевого самоврядування, значного розвитку відомчої нормотворчості. Усе це часто призводить до порушення Конституції та законів України, прав і свобод людини і громадянина та унеможлиблює існування правового суспільства. Тому сьогодні питання етики публічної служби, правової вихованості управлінських кадрів потребують першочергової уваги. Крім того, в умовах транзитивного суспільства курс на побудову правової держави передбачає масштабне реформування. При цьому політико-правова, адміністративна, судова, економічна реформи повинні забезпечуватись не тільки належними юридичними механізмами, фінансовими і матеріальними ресурсами, а й професійними кадрами. Так, у ході реформи державної служби має бути сформований корпус професійних чиновників, здатних ефективно виконувати управлінські функції, дотримуватись прав і свобод людини і громадянина, сприяти їх реалізації. Вочевидь, провідну роль у цьому процесі мають відігравати заходи виховного характеру. Виміром рівня правової вихованості суб'єктів влади має стати відповідальність за свої дії, уміння погоджувати інтереси різних суб'єктів, вирішувати конфліктні ситуації, ефективно захищати права і свободи громадян та створювати можливості їх реалізації. Особливо яскравим показником рівня правової вихованості державних службовців, які досить часто у своїй діяльності за-

стосовують правові норми та особистий розсуд, є те, якими критеріями вони при цьому послуговуються. Останнє ж зумовлене, крім правової підготовки, ще й моральними ідеалами, ставленням до інших людей, колективу, суспільства, мірою гуманності, яку особистість виявляє в соціальній діяльності і яка виражає ступінь її духовно-моральної свободи в конкретних умовах суспільної, моральної необхідності. Інакше кажучи, ідеться про ті критерії, за допомогою яких оцінюють рівень моральної культури людини.

Таким чином, особливістю правового виховання державних службовців є його тісніше поєднання із морально-етичним вихованням. У цьому зв'язку заслуговує на увагу той факт, що на відміну від поведінки звичайних громадян, сфери правового і морального регулювання якої зазвичай розмежовуються, етичні вимоги до державних службовців підлягають, як правило, нормативному закріпленню. Прийняття подібного Кодексу честі державного службовця є актуальним і для України, оскільки моральні принципи сучасних управлінців не дають підстав для широкого застосування розсуду в їх діяльності.

5. Вплив правової освіти на державотворення. Поряд із управлінням всіх рівнів особлива роль у становленні правового суспільства відведена юристам. Рівень правової вихованості представників юридичної професії безпосередньо залежить від рівня правової освіти, ступеня опанування знаннями та усвідомлення принципів права передусім студентами вищих навчальних закладів юридичного профілю. У системі вищої юридичної освіти потребують свого відображення глибинні зміни у державі та праві сучасної епохи. Ці зміни зумовлені нестабільністю сучасного світу, утвердженням плюралістичної парадигми і відмовою від європоцентризму та етноцентризму, поєднаними з увагою до особистості та її внутрішнього світу, питань ідентичності. Ураховуючи ці фактори, освіта має наповнитись новим змістом. При цьому важливо, щоб освітня сфера при передачі знання не втратила свого основного призначення — транслявати традицію, фундамент, на якому має вирости правова державність. Натомість сьогодні можемо спостерігати тривожну тенденцію вихолощення гуманістичних і демократичних традицій освіти та перетворення її у «сферу освітніх послуг». Частково змальована ситуація пов'язана з методологічною кризою у правознавстві, у зв'язку з чим необхідний пошук нових ціннісних орієнтирів, здатних замінити утилітаристські та позитивістські вектори радянського і (значною мірою) пострадянського права.

Сьогодні право, як ніколи, потребує свого виправдання в межах нової юриспруденції, яка б підкреслювала, що у право потрібно вірити, інакше воно не буде працювати. Як відзначає В. Я. Тацій, «сьогодні вкрай необхідно зорієнтувати молодь на поглиблене розуміння значення права як найбільш універсального, легітимного засобу регулювання взаємин між людьми»¹.

Мета обґрунтування права та особливості сучасного суспільства зумовлюють зміст юридичної освіти. Оскільки правова реальність перебуває у стані постійного становлення за активної участі суб'єкта права, а також ураховуючи підвищену значущість творчого елементу правосвідомості громадян у перехідному суспільстві, правова освіта має бути спрямована на засвоєння тих надпозитивних підстав, які спрямовують правотворення і правореалізацію. Акцент у юридичній освіті має бути зміщений на принципи права, які формують світоглядні витоки останнього, що визначають усі його подальші етапи руху і врешті-решт ступінь його ефективності.

Освіта повинна дати насамперед розуміння причин і мети існування правових норм, їх соціальної цінності і внутрішнього смислу, здатність бути «співавтором» правових норм. Для цього необхідне звернення до всього внутрішнього світу людини з метою відшукування там емоцій і почуттів, уявлень і поглядів, співзвучних образів, допомагаючи таким чином асимілювати отриману інформацію. Своєрідною має бути і методика розкриття правових положень. Потрібно показати, що в основі кожної норми права лежить відповідна моральна норма. Отже, необхідність обґрунтування правових норм шляхом занурення у внутрішній світ людини закономірно вимагає подальшої індивідуалізації освіти.

Разом із тим усвідомлення специфічної внутрішньої логіки правової реальності та глибинного ціннісного підґрунтя правових норм зумовлює таке ставлення до права, що являє собою певний компроміс між його сакралізацією та нехтуванням правовими настановами. Така повага до права не тільки не суперечить, а й органічно поєднується з прагненням до його постійного вдосконалення. Тому правова освіта

---

¹ Тацій, В. Я. Правове виховання студентства як елемент формування правової держави [Текст] / В. Я. Тацій // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.-семінару кер. ВНЗ та вчених дослідників із пробл. виховання студентства в сучас. умовах, Харків, 7 листоп. 2003 р. – Х., 2003. – Ч. 1. – С. 30.

у правовому суспільстві повинна дати не стільки набір знань про діюче право, що постійно оновлюється, скільки досвід його відтворення в демократичній дискусії і відчуття відповідальності за участь у цьому процесі.

Таким чином, мета побудови правового суспільства ставить перед юридичною освітою завдання обґрунтування права, інтегрування до свого змісту новітніх тенденцій сучасного світу й одночасного збереження правової традиції українського народу, а також надання студентам досвіду практичного відтворення права в ході демократичних процедур.

6. Юридична наука як чинник державотворення. Наступний важливий чинник розвитку державотворчих процесів в Україні — стан розвитку юридичної науки, ступінь залучення вчених-юристів до розробки проектів нормативно-правових актів та вдосконалення їх змісту, характер участі науковців у позитивному оформленні суспільного ідеалу.

По-перше, важливість розвитку правової науки для державотворчих процесів обумовлена її зв'язком із правовою освітою. Сучасна модель правової освіти передбачає керівну роль правової доктрини у формуванні мети, цілей і змісту правового виховання. Переорієнтація правового виховання на осягнення глибинної сутності правових явищ актуалізує як спосіб обґрунтування права неklasичне природно-правове мислення у вигляді сучасних теорій справедливості. Особливого значення воно набуває в ситуації загострення суперечності між ідеалом і дійсністю, або, іншими словами, досвіду переживання несправедливості. Разом із тим в умовах зміцнення позицій школи природного права в середовищі вітчизняних юристів багатьом пересічним громадянам важко уявити існування права «до» моменту його офіційного визнання державою. Їм байдуже право, що сприймається як філософська справедливість. Звертаючись до суду, вони апелюють до права, яке «позитивно» закріплено у статтях нормативно-правових актів. Отже, проблемою залишається втілення природно-правових принципів у позитивному праві. Законодавство відповідає своєму призначенню, здатне ефективно здійснювати регулювання суспільних відносин, а отже, виправдовує закладені в ньому суспільні очікування тільки тоді, коли воно характеризується високою якістю законів, системністю та узгодженістю з міжнародними правовими стандартами, демократичною і гуманістичною спрямованістю.

У сучасній Україні, на превеликий жаль, у законодавчій сфері існує чимало невирішених питань, зокрема неузгодженість між різними законодавчими актами, їх неефективність, нестабільність чинного законодавства. Результатом бурхливої законотворчості перших років незалежності нашої держави став значний масив нормативно-правових актів. При цьому їх прийняття часто відбувалося за умов недостатньої концептуальної визначеності та соціальної обґрунтованості, супроводжувалося поспішністю. Це аж ніяк не сприяло юридичній якості законодавства, його узгодженості та системності, як результат — високій ефективності правового регулювання. Безперечно, спосіб «спроб та помилок» у такій відповідальній галузі, як законотворча робота, є абсолютно неприпустимим, бо занадто дорого коштує для суспільства та держави. Тому значення правової доктрини для державотворення обумовлено, крім іншого, необхідністю наукового обґрунтування законодавчих приписів.

І нарешті, заслуговує на увагу методологічна функція юридичної науки. За умов переходу до нових соціальних ідеалів офіційна стратегія влади на розбудову правової держави ставить низку проблем, ефективне вирішення яких безпосередньо залежить від методологічного стану вітчизняної юридичної науки. Саме науковцям належить головна роль у формуванні концептуальних засад та механізмів реалізації суспільного ідеалу, а значить, і керівних засад державотворення. Але чому одні проекти успішно втілюються у життя, тоді як інші не мають жодних шансів на успіх? Видається, що головним фактором успішності певної концепції є її ціннісне підґрунтя та зв'язок із правовим менталітетом народу. Адже юридична наука, тісно пов'язана з панівними в суспільстві ідеалами і цінностями, завдяки її практичній спрямованості безпосередньо бере участь у їх позитивному оформленні. Зберігаючи та відтворюючи таким чином правову традицію українського народу, транслуючи його правову культуру та акумулюючи соціальні цінності, юридична наука в ідеалі має визначати основні засади державотворчих процесів. І навпаки, теорії і концепції, які не враховують ціннісно-особливе у правовій реальності, перетворюються у позбавлене практичного виміру теоретизоване знання.

Таким чином, вище були розглянуті особливості правового виховання окремих суб'єктів державотворення у зв'язку з виконуваними ролями у цьому складному процесі. У цілому ж демократичний лад можливий завдяки існуванню правового суспільства, що складається з активних автономних особистостей як суб'єктів право- і державотворення.

§ 3. Вплив державотворчих процесів на правове виховання

Зумовлюючи темпи та якість державотворення, правове виховання водночас зазнає активного впливу всього процесу правотворчості, реалізації та застосування правових норм, стану законності й правопорядку, зовнішньополітичного чинника та загальної соціокультурної обстановки в країні. Складовими такого впливу є:

1. Проголошення і закріплення певного суспільного ідеалу. Розуміння сутності і призначення правового виховання безпосередньо залежить від розуміння сутності самого права, його сенсу і мети, що, у свою чергу, зумовлює відповідний правовий ідеал та суспільний ідеал у цілому. Існують легістсько-авторитарні і ліберально-юридичні концепції праворозуміння. Так, перший підхід асоціюється з порядком, другий — зі свободою, перший — із тоталітаризмом, другий — із демократією. Відповідно й система правового виховання в першому випадку (наприклад, за радянських часів) орієнтується на образ права як державного встановлення. Потрібно лише знати вимоги закону та їх виконувати. Тому сутність правового виховання зводиться до цілеспрямованої діяльності державних інститутів щодо впливу на правосвідомість для забезпечення правомірної поведінки. Водночас для протилежного підходу характерне розуміння права як багатогранного процесу, у якому вимоги свободи та порядку поєднуються, а його головним змістом вважаються права людини. Тому й сутність правового виховання розуміється як формування поваги до прав людини, забезпечення реалізації рівної свободи кожного. Саме такий підхід відповідає проголошеній у Конституції України меті побудови демократичної, соціальної, правової держави, у якій найвищою соціальною цінністю визнається людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека.

Таким чином, задекларований в актах державотворення суспільний ідеал відображає певне розуміння сенсу і призначення права в цілому та визначає основну спрямованість правового виховання.

2. Державно-правова практика. Багато в чому рівень правової вихованості суспільства визначається державно-правовою практикою, зокрема **діяльністю владної еліти**, адже саме на прикладі її представників виховується народ. Остання теза підтверджується як історичним досвідом, так і сучасною ситуацією в українській правовій дійсності. Протягом історичного розвитку український народ неодноразово ставав

заручником непатріотичної еліти, яка захищала перш за все свої власні, а не народні інтереси. Цей фактор посилював індивідуалістичні настрої в українському суспільстві і формував недовіру до влади. У підсвідомості більшості населення України влада і право завжди асоціювались із насильством над людиною, що стало однією з причин породження правового нігілізму в нашому суспільстві. Тому українське населення, як правило, боялося влади, не вірило у справедливість права і всіляко намагалося позбутися зазначених атрибутів держави. На сучасному етапі державотворення, на превеликий жаль, спостерігаються схожі тенденції. Державно-правова практика останніх років містить багато прикладів того, що органи публічної влади та їх посадові особи у своїй діяльності часто припускаються свідомих порушень вимог чинного законодавства. Передусім привертають увагу подібні явища у конституційно-правовій сфері, проте наявні вони і в інших галузях державно-правової практики. З одного боку, це свідчить про низький рівень правової культури відповідних посадовців, а з другого — наслідком цього є значне поширення деформацій правосвідомості в суспільстві в цілому. Так, громадяни продовжують переконуватись у тому, що право не виконує свого головного соціального призначення, а лише служить засобом досягнення певних вузькокорпоративних цілей. Таким чином, в умовах невідповідності дійсного стану речей запропонованим орієнтирам значно знижується ефективність правового виховання.

До того ж невдачі останніх років у державотворчій сфері спричинили розчарування населення у проголошених ідеалах та цінностях, поставили під сумнів уже не можливість створення правової держави, а доцільність такої мети взагалі. Остання тенденція унеможливорює ефективне правове виховання, засноване на демократичних принципах.

Відображається на якості правового виховання також і **якість законотворчої роботи** та її результату. Цей чинник впливає перш за все на пізнавальний компонент правовиховного впливу, засвоєння людиною необхідних знань про діюче право. Проте сучасні система права і законодавство заплутані настільки, що навіть досвідченому юристу не просто зорієнтуватись у колі існуючих джерел права, які, скоріше, являють собою конгломерат розрізнених нормативно-правових актів, а не узгоджену систему; про звичайних громадян годі й казати. У результаті надзвичайної складності та суперечливості системи джерел права складається враження про неможливість правового пізнання в силу ірраціонального характеру системи права.

Усе це є складовою більш широкої проблеми — проблеми **доступності права**, тобто можливості громадян отримувати правову інформацію та користуватись нею. Наявний досвід указує на відсутність у державі системних та послідовних кроків у цій сфері. Разом із тим доступність права є необхідною умовою правового виховання, оскільки забезпечує можливість критичного аналізу подій і формування власної думки, гарантує високий ступінь захисту від маніпулятивних технологій із боку держави, провладної еліти чи інших суб'єктів політико-правового поля, які намагаються спрямувати суспільну думку у вигідному для них напрямі. Якщо ж доступ до права обмежений, сфера громадськості дедалі більше підкорюється владним структурам, які втрачають свою прозорість. У таких умовах політична система з часом стає незалежною від демократичних джерел, яким вона зобов'язана своєю легітимністю. Замість цього їй вдається ніби «зверху» отримати від громадськості масову лояльність.

Ідеться про доступність права в широкому сенсі: це і дотримання формальних вимог закону (чіткість, зрозумілість, визначеність), і можливість доступу до нормативних актів та правової інформації в цілому, і нарешті доступність правової процедури. У зв'язку з цим особливого значення набуває реалізація принципів відкритості, прозорості та гласності в діяльності органів державної влади. У свою чергу, правове виховання, орієнтоване на формування автономної особистості, здатної бути легітимуючою та контролюючою інстанцією, передбачає знайомство з практикою правозастосування та правотворення, у тому числі зустріч у залі суду з живою реальністю судочинства. Така форма правового виховання, як відкрите судові засідання, має на меті подолання відчуження громадськості від влади, підвищення рівня правової активності громадян та рівня довіри суспільства до влади, а також додаткове дисциплінування суду.

Таким чином, стан державно-правової практики, зумовлений, крім іншого, якістю правового виховання, у свою чергу, суттєво впливає на розвиток останнього. Такий вплив відбувається через низку факторів, центральним серед яких є доступність права.

3. Глобалізація як чинник розвитку правового виховання та державотворення в Україні. Не останню роль у визначенні напрямів, принципів та форм правового виховання відіграє зовнішньополітичний аспект державотворення, тобто ідентифікація державою себе із певною, визначеною у геополітичному плані, системою цінностей. Значення

проблеми взаємодії національних правових культур для України розкривається на прикладі адаптації законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини, а також гармонізації законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу. Відповідної спрямованості набуває і правове виховання.

Глобалізація як багатоплановий і внутрішньо суперечливий процес нарощування загального в елементах світових правових систем набула сьогодні всеосяжного і незворотного характеру. Усе це внесло суттєві зміни у стереотипи правової свідомості й обумовило потребу в переосмисленні багатьох усталених правових догм, зокрема державного суверенітету, правової системи, правової культури, а також перспектив їх подальшого розвитку. У зв'язку з цим виникає потреба трансляції правових знань та цінностей у глобальному контексті. Традиціоналістські, консервативні підходи змінює пропаганда ідеалу держави, яка черпає свої сили у різноманітні національних культур. Разом із тим рух України в напрямі Європейського Союзу визначив орієнтацію правового виховання на спільну для народів Європи систему правових цінностей.

Посилюється також увага до проблеми європеїзації юридичної освіти, а саме реформування навчальних програм та перебудова методів навчання з метою формування єдиного ринку юристів, здатних працювати в будь-якій країні Європейського Союзу.

Отже, зовнішньополітичний аспект державотворчих процесів зумовлює інтеграцію національної правової реальності з певною системою правових цінностей, які будуть упроваджуватися через механізми правового виховання.

Резюмуючи, зазначимо, що процеси правового виховання і державотворення перебувають у відносинах тісного взаємозв'язку і взаємовпливу, що відбуваються за декількома напрямками і мають неоднозначний результат. З одного боку, проголошення суспільного ідеалу і мети побудови відповідної державності, безперечно, має позитивний вплив на процес правового виховання, оскільки спрямовує його у русло загальнолюдських цінностей та служить певним орієнтиром. З другого ж — державно-правова практика може мати і негативний вплив на виховання. Нездатність реалізувати проголошений суспільний ідеал та свідомі чи несвідомі відхилення від обраного курсу тягнуть за собою розчарування у ньому зокрема і у праві взагалі, а згодом — прогресуючий правовий нігілізм. У будь-якому разі кінцева мета державотво-

рення має бути чітко сформульованою і сприйнятою суспільством. Адже невизначеність суспільного ідеалу спричиняє неможливість визначення кінцевої мети правового виховання.

Висновки

1. Діалектичний зв'язок між правовим вихованням та державотворчими процесами, з одного боку, полягає у тому, що певний суспільний ідеал як орієнтир державотворення становить ядро правосвідомості та правової культури особистості та суспільства. Останні ж, у свою чергу, є метою правового виховання. З другого боку, державотворчі процеси обумовлюють спрямованість, темпи та якість правовиховного впливу. Ілюстрацією такого зв'язку є концепція правового суспільства, складовими якого є правова держава та громадянське суспільство.

2. Вплив правового виховання на процес розбудови держави відбувається за рахунок таких чинників, як: а) формування автономної особистості як суб'єкта демократичної дискусії; б) підвищення загального рівня правової вихованості громадян; в) визначення стилю та мотивації правомірної поведінки; г) рівень правової вихованості суб'єктів владних повноважень; ґ) якість вищої юридичної освіти; д) стан юридичної науки.

3. У свою чергу, характер і зміст правового виховання та правової освіти, зокрема, обумовлені такими аспектами державотворення, як: а) проголошення та закріплення в актах державотворення певного суспільного ідеалу; б) здійснення державно-правової практики, а саме діяльність органів публічної влади та посадових осіб як спосіб безпосереднього впливу на процес правового виховання шляхом прийняття управлінських рішень, діяльність правлячої еліти як приклад для громадян, провадження певної економічної, соціальної, культурної політики, яка впливає на правову соціалізацію, гарантування доступності права; в) обґрунтування певного вектора зовнішньої політики, який зумовлює орієнтацію виховання на систему цінностей відповідної спільноти.

4. В умовах розбудови правового суспільства акцент у правовому вихованні зміщується із засвоєння змісту правових норм на усвідомлення загальної логіки функціонування правової реальності, обґрунтування права, набуття досвіду відтворення останнього у демократичній дискусії та формування почуття відповідальності за свою участь у ній.

Контрольні питання

1. Який зв'язок існує між правовим вихованням та державотворенням?
2. У чому полягає сутність концепції правового суспільства?
3. Яким чином сутність та зміст правового виховання обумовлюють державотворчі процеси?
4. Якими властивостями наділений суб'єкт правового суспільства?
5. Як державотворчі процеси впливають на спрямованість та якість правового виховання?
6. Які особливості правового виховання пов'язані з метою утвердження правового суспільства?

Деформації правової культури й правосвідомості та роль правового виховання в їх подоланні

Процес формування нової правової системи є складним і багатовимовним. В умовах перехідного періоду відкрився цілий шар негативних факторів, що гальмують правову реформу та становлення демократичного типу правосвідомості. Аналіз сучасної правової ситуації, а також правосвідомості вимагає розкриття як позитивних, так і негативних факторів, що здійснюють вплив на суспільні відносини. Серед негативних факторів важливо розрізняти деформації правової культури і правосвідомості та девіантну поведінку, яка може розглядатись як результат існуючих деформацій.

---

§ 1. Поняття деформацій правової культури і правосвідомості: загальні риси та класифікація

З'ясовуючи характер і сутність деформацій суспільної правосвідомості, необхідно виявити внутрішні механізми їх утворення, проаналізувати причини виникнення негативних установок (деформацій) щодо права серед значних мас населення України. Сучасна наука *під деформаціями суспільної правосвідомості розуміє викривлення форми та змісту правових установок, навичок та звичок, що відображається перш за все у діяльності суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктів серед широких верств населення.* У цьому контексті слід зауважити, що однією з головних властивостей правосвідомості є творче відображення. З цього вчені традиційно виводять три основні функції правосвідомості: *пізнавальну, оціночну, регулятивну*, які повністю орієнтовані на суб'єкта. Вони відображають ту роль, яку відіграє правосвідомість у житті людини, а саме — забезпечує сприйняття (пізнання) індивідом правової реальності, її оцінку, а також регуляцію поведінки відповідно до здобутих знань і установок, що сформувалися. Разом із тим роль правосвідомості не вичерпується вищезазначеними функціями. Суспільна правосвідомість виконує

комунікативну, виховну та інтеграційну (об'єднуючу) функції, що безпосередньо впливає на загальний соціальний клімат та якісні показники державотворчого процесу. Тому деформації у суспільній правосвідомості призводять до того, що вищезначені функції виконуються у викривлений спосіб, змінюють свій характер та сутність.

Для вивчення сутності деформацій суспільної правосвідомості важливу роль відіграє саме оціночна функція, яка пов'язана з певним емоційним та раціональним ставленням людини до різних проявів і явищ правової дійсності на основі досвіду та правової практики. Вона спрямована на формування правових установок особистості.

Деформована правосвідомість породжує антиправову поведінку громадян. На жаль, за часів перебудови деякі деформації суспільної правосвідомості стали своєрідними «нормами» і перестали сприйматися певними групами населення як відхилення від моралі та права.

Усі деформації суспільної правосвідомості можна класифікувати у широкому та вузькому розумінні.

У широкому розумінні фахівці виокремлюють відносну та абсолютну деформації правосвідомості. Так, *відносна деформація правосвідомості* — це певна невідповідність змістовно-ціннісних характеристик правосвідомості реально існуючій у даному суспільстві правовій дійсності. У свою чергу, *абсолютна деформація* правосвідомості — це невідповідність змістовно-ціннісних характеристик правосвідомості тим правовим координатам, котрі напрацьовані людською цивілізацією.

У вузькому розумінні найбільш поширеними деформаціями правосвідомості є такі: ціннісна амбівалентність, правовий нігілізм, правовий інфантилізм, правовий фетишизм, правова демагогія та правові ілюзії.

Незважаючи на наявні різновиди деформацій суспільної правосвідомості, можна виокремити низку загальних ознак цього явища.

По-перше, будь-яка деформація правосвідомості є негативною за своєю соціально-правовою природою і становить загрозу для суспільства.

По-друге, деформацію правосвідомості можна виявити лише тоді, коли в суспільстві існують усталені критерії нормальної (недеформованої) правосвідомості.

По-третє, деформація правосвідомості не виключає у її носіїв наявності певних правових поглядів, ідей, уявлень.

По-четверте, деформація правосвідомості характеризується негативним ставленням її носіїв до діючого права, правосуддя та законності.

Характеризуючи вищезначені деформації суспільної правосвідомості, зупинимось на *ціннісній амбівалентності*. Сутність її полягає в одночасному існуванні в суспільній та індивідуальній правосвідомості різного ставлення до того самого явища у соціальному житті. Як приклад: прагнення до правопорядку в українських громадян поєднуються з небажанням дотримуватися норм права у повсякденному житті. Носії такої деформації фактично у своїй правосвідомості не ототожнюють суспільні цінності з власними. Ціннісна амбівалентність виявляється й у поведінці людини, коли вона вимагає дотримання певних норм від інших осіб, а сама вважає за можливе ці норми ігнорувати.

Наступною деформацією правосвідомості є *правовий інфантилізм*. Це найбільш м'яка форма викривлення правосвідомості, яка полягає у недостатній сформованості правових поглядів, знань, установок, уявлень або повній відсутності деяких із них. Правовий інфантилізм — це такий стан правосвідомості, коли окремі індивіди або суспільні групи з якихось причин отримали недостатню кількість знань про право та правову дійсність, що негативно вплинуло на їхні погляди, а як наслідок — на суспільну поведінку.

Правовий інфантилізм особливо яскраво виявляється у неповнолітніх і є основним проявом реформованості поведінки молоді. Це обумовлено такими факторами:

- неповнолітні перебувають на такому рівні розвитку, коли формування їх особистісних якостей ще не закінчилося, тому засвоєння ними правових знань та норм ще триває;
- на правосвідомість молоді суттєвий вплив здійснює правосвідомість батьків, однолітків, яка може бути деформованою;
- більшість молоді не здатні точно оцінити соціальну роль закону і оперують у своїй поведінці в основному моральними категоріями «добре» чи «погано», що здійснює вплив на формування правосвідомості;
- неповнолітні не завжди вміють правильно застосовувати на практиці свої правові знання, що також сприяє виникненню або поглибленню правового інфантилізму.

На жаль, в українському суспільстві рівень правопорушень серед молоді залишається достатньо високим, що обумовлено різними деформаціями, у тому числі й правовим інфантилізмом.

Достатньо поширеною формою деформації правосвідомості є *правовий фетишизм*, який полягає в абсолютизації ролі права та правових інститутів щодо регулювання суспільних відносин. Підґрунтям правового фетишизму є дефіцит правової культури та юридична неосвіченість

у окремих громадян та соціальних груп. На думку фахівців, правовий фетишизм необхідно відрізнити від правової демагогії. Якщо правовий фетишизм є формою викривленої правосвідомості, котра поширюється на всіх рівнях соціального простору — від індивідуального до загально-соціального, то *правова демагогія* — це особливий різновид соціальної демагогії, сфера поширення якої значно вужча. Суб'єкт правової демагогії — це маніпулятор чужих відчуттів, для якого у певний період часу «культ закону» може бути методом досягнення поставленої мети. Тобто правовий фетишизм у певних випадках може бути засобом правової демагогії.

Правовий фетишизм також слід відрізнити від *правових ілюзій*. Розвиток такої деформації, як правовий фетишизм, може призвести до того, що правильні поняття про право можуть трансформуватися у викривлені, а правові ілюзії, у свою чергу, — це від самого початку помилкові погляди про роль права у житті суспільства.

Правосвідомості українського суспільства притаманний правовий фетишизм, який виявляється у такому:

- у намаганні прискорити соціальні трансформації за допомогою лише законів без урахування реально існуючих у країні соціально-економічних та політичних факторів;

- у перебільшених сподіваннях певної частини населення щодо регулюючої сили права та недооцінці моральних і релігійних постулатів.

Продовжуючи розгляд деформацій правосвідомості, на нашу думку, необхідно особливо докладно проаналізувати *правовий нігілізм*, який є стрижневою деформацією як суспільної, так і індивідуальної правосвідомості в Україні незалежно від віку, освіти, соціального та майнового стану наших співгромадян. Правовий нігілізм є основою існування таких негативних явищ, як хабарництво, корупція, кумівство, патрон-клієнтельні стосунки. Ступінь вкорінення і поширення правового нігілізму є одним з індикаторів деформованої суспільної правосвідомості. Українська держава, здійснюючи перехід від тоталітаризму до демократії, стикається з проблемою дотримання законності на всіх рівнях суспільного життя.

Правовий нігілізм як світогляд та напрям суспільно-політичної думки виникає під впливом багатьох причин, що склалися історично. Зокрема, видатний російський дослідник І. Ільїн, аналізуючи корені правового нігілізму, зазначає, що внаслідок секуляризації культури, яка відбувалася в Європі протягом декількох століть, вплив релігії та церкви став значно слабшим. Це призвело до великої ірраціональної кризи, котра охопила віру, мораль, науку, мистецтво і правосвідомість. Люди, на думку І. Ільїна, стали байдужими до духовного досвіду і посилили

віру у природознавство та техніку. Увесь внутрішній правовий досвід людини почав поступово дрібнішати та викривлятися. Правосвідомість втрачала ґрунт, свої первинні, священні основи і підкорялася духу скептицизму, духу релятивізму, для якого все відносно, та духу нігілізму, котрий не хоче ні в що вірити.

Зауважимо, що в широкому розумінні з поняттям «правовий нігілізм» співвідноситься поняття «аномія» — морально-психологічний стан індивідуальної та суспільної свідомості, що характеризується розпадом системи цінностей, який обумовлений кризою суспільства, суперечністю між проголошеними цінностями та можливостями їхньої реалізації. Поняття «аномія» запровадив у науковий обіг французький соціолог Е. Дюркгейм, під якою він розумів такий стан суспільства, за якого для його членів втрачається значущість соціальних норм і розпоряджень, результатом чого є зростання частоти проявів тих форм поведінки, які відхиляються від норми і мають саморуйнівний характер — аж до самогубства. За такого стану відсутня чітка нормативна регуляція індивідуальної поведінки: старі норми і цінності вже не працюють, а нові ще не утвердилися.

Таким чином, аномія є більш об'ємним поняттям, яке вбирає в себе не тільки кризу правосвідомості, а й інші деформовані стани суспільної свідомості — аморальність, руйнування традицій і звичаїв. Утім можна стверджувати, що правовий нігілізм є причиною прогресування аномічних явищ у суспільстві, оскільки, ігноруючи право, людина фактично підриває функціонування політико-правової системи. Аналіз процесу перебудови та перших років становлення незалежної Української держави свідчить про значне поширення правового нігілізму в суспільній свідомості, що стало однією з причин посилення аномічних явищ у вітчизняному соціумі. Українські громадяни, поділяючи в цілому курс на реформування держави, виявилися не повною мірою готовими сприйняти нові ринкові відносини, демократичні політико-правові реалії, оскільки за своєю природою з об'єктивної точки зору будь-які трансформації є серйозним іспитом на зрілість як для пересічного громадянина, так і для еліти суспільства.

Отже, правовий нігілізм може бути визначений як стан суспільної свідомості, для якого характерні:

- 1) юридична некомпетентність (відсутність правових знань);
- 2) негативна оцінка права (заперечення його соціальної цінності);
- 3) поширеність навичок і стереотипів неправової й протиправної поведінки.

Особлива ситуація щодо поширення правового нігілізму, як правило, складається у перехідних суспільствах посттоталітарного гагунку, в Україні зокрема. У переважній більшості населення продовжують домінувати патерналістська ідеологія та споживацька психологія. Частина громадян переконана в тому, що їм не потрібні сучасні демократичні механізми захисту суб'єктивних прав, що держава краще за всіх потурбується про благо кожного. Такі погляди негативно впливають на авторитет права взагалі та стан розвитку правосвідомості громадян зокрема. Право до цього часу поки що не зайняло належного місця у правосвідомості певної частини населення, у мотивації їх життєвої поведінки, що також пов'язано з відсутністю віри у можливість законним шляхом досягти вищого життєвого рівня, гідного становища в суспільстві. Зазначене призводить до розмивання ще не стійкої демократичної правосвідомості громадян та появи «тіньового права», поширення ідеології правового нігілізму. Поглиблення нігілістичних настроїв особливо відчутно виявляється після кожної чергової невдачі у проведенні демократичних реформ.

На жаль, зразки правового нігілізму тиражуються українськими засобами масової інформації, що посилює деформацію правосвідомості українського соціуму та сприяє «звиканню» суспільної думки до них. Про це свідчать поширення, особливо серед молоді, ненормативної лексики і високі рейтинги серіалів, присвячених особливостям життя кримінального світу. Звичайно, ці тенденції руйнують і до того хитку правову культуру наших співгромадян, не сприяють становленню демократичної правосвідомості.

Особливу роль відіграють випуски теленовин, які дивиться переважна більшість населення. Це пов'язано з тим, що новини як жанр телебачення базуються на постійному повторюванні та фіксації відповідних образів і дій. Українські новини орієнтуються на сенсацію, яка дуже часто пов'язана з протиправною діяльністю громадян чи групи громадян. Тобто особа через певний проміжок часу починає сприймати насильство, протиправну поведінку як щось повсякденне, її свідомість, так би мовити, «звикає» до такого роду негативної інформації.

Зауважимо, що правовий нігілізм — це багатомірне явище, яке по-різному виявляє себе в суспільному житті. Розглянемо деякі різновиди правового нігілізму та їх характеристику.

Так, **легістський нігілізм** передбачає:

- 1) непоінформованість про зміст діючої нормативної системи (законів та інших нормативних актів);

- 2) негативне ставлення до офіційно встановлених правил поведінки;
- 3) невміння діяти відповідно до них з одночасним поширенням навичок протиправних дій.

У свою чергу, **соціологічний нігілізм** має обмежений склад. Важко уявити собі суспільство, необізнане про реально діючий у ньому правопорядок й не адаптоване до нього. Тому тут можна зафіксувати тільки оціночний компонент — несхвалення існуючого правопорядку.

Нарешті, власне **правовий нігілізм** — це:

- 1) відсутність у масовій свідомості уявлень про те, що нормативне регулювання суспільних відносин повинне здійснюватися виходячи з визнання волі й формальної рівності всіх учасників;
- 2) неприйняття цих принципів як цінності;
- 3) невміння й небажання будувати відносини на їх основі.

У суспільній правосвідомості пострадянської України присутні всі типи нігілізму. Вони мають загальні джерела, але різні наслідки. У правосвідомості громадян закон часто-густо не сприймається як засіб захисту їхніх прав і інтересів, а тому й зникає будь-який стимул до його безумовного дотримання та поваги. На жаль, сама практика правових відносин та власний невдалий правовий досвід підштовхують людину до думки про можливість вирішення юридичних проблем неправовими засобами. Найчастіше цей шлях виявляється і більш коротким, і більш ефективним. Поступово в соціумі складається позазаконний порядок. Люди звикають жити за «подвійними стандартами», а реальна структура врегульованих правом суспільних відносин деформується у бік правового нігілізму.

Але існування наведених вище деформацій не мало б такого негативного характеру, якби у певних випадках не відіграло роль першопричин девіації у поведінці громадян. Девіантну поведінку можна назвати матеріалізацією деформацій правової культури й правосвідомості і передусім — правового нігілізму.

■ § 2. Девіантна поведінка: поняття, причини, основні різновиди

Перш за все необхідно дати визначення девіантної поведінки у правовому контексті. *Девіантна поведінка* — це поведінка людини, яка виходить за межі загальноприйнятих норм співіснування громадян

у конкретному суспільстві та, зокрема, пов'язана з порушенням або недотриманням норм права.

Девіантна поведінка є предметом спеціальної науки — девіантології. Її дослідженням займаються фахівці із соціальної філософії, філософії права, соціології, психології та інших наук. Наша навчальна дисципліна досліджує девіації з точки зору опрацювання способів та методів попередження й подолання існуючих різновидів девіантної поведінки.

У сучасній науковій літературі виокремлюють такі *причини девіантної поведінки*.

1. Гендерність (різниця між чоловіком та жінкою за природою: фізична сила, швидкість реакцій, відмінність потреб тощо).

2. Існування вікових фаз розвитку (існування системи «старший» — «молодший», де старший має більш вищий статус).

3. Суперечності між наявними потребами людини та можливостями їхнього задоволення.

4. Існування субкультур, тобто об'єднань прихильників однакового стилю життя, психологічного сприйняття навколишнього світу.

5. Расова, національна, класова приналежність людини.

Таке розмаїття правових і соціальних причин девіантної поведінки привело до значної їх кількості. Слід відмітити, що людина може бути носієм кількох девіацій, але для зручності дослідження необхідно кожний різновид девіантної поведінки дослідити окремо.

Основні різновиди девіантної поведінки:

1. **Злочин (злочинність).** Найбільш небезпечний різновид девіації. Злочин розуміється із різних точок зору:

– *політичної* — це акт, який сприймається владою як пряма чи опосередкована загроза її інтересам;

– *соціологічної* — це антисоціальний акт, який природно викликає репресію або встановлює необхідність захисту існуючого суспільства;

– *психологічної* — це форма соціального невміння пристосуватися до оточуючого середовища, котре може бути визначене як більш-менш різке ускладнення, яке індивід потерпає при реагуванні на стимули свого оточення;

– *юридичної* — це порушення закону.

Вітчизняне кримінальне право, звертаючись до злочину, схиляється більшою мірою до його юридичного та соціологічного аспекту. Частина 1 статті 11 Кримінального кодексу України закріплює таке його визначення: «Злочином є передбачене цим Кодексом (Криміналь-

ним кодексом України. — *Авт.*) суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину».

Основні показники, які характеризують стан злочинності:

1. Обсяг злочинності — абсолютна кількість злочинів, зареєстрованих на певній території у певний проміжок часу.

2. Рівень злочинності — кількість злочинів, зареєстрованих на певній території за визначений період часу в перерахунку на деяку кількість жителів території (на 1000, на 100 000 людей).

3. Структура злочинності — внутрішня система злочинності за різновидами злочинів.

4. Динаміка злочинності — зміна наведених вище показників у часі.

5. Стан злочинності — об'єднана характеристика злочинності.

Злочин є тією формою девіантної поведінки, на яку найбільш спрямована діяльність правоохоронних органів, оскільки він має дуже широкий об'єкт: від майна громадянина до державної безпеки та життя людини. Його можна вважати узагальненою формою девіації, конкретні прояви якої закріплені в Кримінальному кодексі України.

2. **Тероризм.** Як окремий різновид девіантної поведінки тероризм розглядається з точки зору його значної небезпеки для суспільства в цілому. У науці під тероризмом розуміється застосування насилля чи загрози насилля проти осіб або речей із метою досягнення політичних цілей.

Небезпечність тероризму як форми девіантної поведінки можна побачити через його ознаки:

- застосування або загроза застосування насильства;
- політична мотивація виконавців;
- невизначене коло безпосередніх об'єктів, але перш за все — це населення країни.

Тероризм є різновидом злочинності, тому необхідно виокремити те, що характеризує цю форму девіантної поведінки. На відміну від «звичайного» злочинця, терорист вважає, що його вимоги є справедливими і мають таку ж цінність, як і правові норми (цінності) самого суспільства, на які спрямовані його зазіхання. Тому загроза тероризму є реальною для кожного громадянина. У свою чергу, «звичайний» злочинець добре розуміє незаконність та неправомірність своїх дій.

3. **Корупція.** Це складне соціальне явище, під яким сьогодні розуміють зловживання публічною владою з метою отримання приватної (власної) вигоди.

У сучасному суспільстві корупція — це ганебне соціальне явище, існування якого обумовлено різноманітними причинами: політичними,

економічними, культурологічними, ментально-історичними. Корупція характеризується такими ознаками:

- наявністю суб'єктів корупційних відносин, розподілом ролей у корупційних діях (хабарник, посередник тощо);
- існуванням установлених норм у відносинах суб'єктів корупційної діяльності, а також відповідного сленгу та символіки;
- визначенням «ціни» корупційного діяння.

Корупція не розглядається як поодинокий випадок. У країнах пост-радянського простору масовість корупції пояснюється такими обставинами:

- давність традиції («ти — мені, я — тобі»);
- збереження позицій радянської корумпованої «номенклатури» після набуття країнами, що входили до складу СРСР, незалежності;
- підтримка організованою злочинністю корупції з метою забезпечення свого процвітання;
- невелика заробітна платня державних службовців як виправдання хабарництва.

Корупція є небезпечною для економічної системи держави, її існування в цілому. Це пояснюється тим, що механізми корупції заважають реалізації об'єктивних економічних законів, на яких повинна базуватися ринкова економіка.

4. Правопорушення — це недотримання правових норм, за невиконання яких існує інша юридична, некримінальна відповідальність. До таких правопорушень можна віднести цивільно-правові, трудові, адміністративні, господарські та інші правопорушення. Відповідальність може виступати у вигляді різноманітних штрафів, вимог не порушувати законодавство, повернути майно тощо.

Цікавим є те, що більшість громадян навіть не розуміють, що велика кількість вчинків фактично має характер правопорушення. Це обумовлено низьким рівнем знань системи законодавства, основних нормативних актів.

5. Наркоманія. Це різновид девіації, який напряму не є порушенням якоїсь правової норми (якщо мова йде лише про вживання наркотичних речовин), але те, що наркоманія спонукає до вчинення протиправних дій, робить її дуже небезпечною. Наркоманія — це хвороба, яка виражається у фізичній та психічній залежності від наркотичних речовин, у нездоланному потягу до них, що призводить до глибокого виснаження фізичних та психічних функцій організму людини.

Наркотичні речовини відомі людству фактично протягом усього його існування. Головна небезпека наркоманії — це виникнення стійкої залежності від наркотичних речовин, яка дуже важко виліковується. Недарма багато осіб, які лікувались від цієї хвороби, повертаються до наркотиків. Існує два різновиди наркотичної залежності: фізична та психічна.

Фізична залежність виникає із розвитком так званого абстинентного синдрому — комплексу специфічних для кожного наркотику болювих симптомів у випадку невживання наркотичної речовини.

Психічна залежність — стан організму, який характеризується патологічною потребою у прийомі наркотичного засобу з метою запобігання порушенням психіки, психологічному дискомфорту, які пов'язані з припиненням уживання наркотику.

Головна небезпека наркоманії криється не стільки в її спонукальних діях до скоєння злочинів та інших протиправних діянь, скільки в її впливі на стан здоров'я людини. Людина втрачає активну громадянську позицію, у неї зникає бажання брати участь у суспільному та державному житті, вона втрачає себе як особистість.

6. Алкоголізм. Як і наркоманія, алкоголізм теж не є прямим порушенням закону. Вільний продаж спиртних напоїв показує, що це є дозволеним способом девіації з боку держави. Але наслідки алкоголізму, їхній суспільний резонанс дозволяють поставити його у перелік найбільш небезпечних девіацій у суспільстві.

Перш за все необхідно відокремити алкоголізм від пияцтва. Якщо пияцтво — це зловживання алкоголем, то алкоголізм — хвороба, яка розвинулась на основі пияцтва та виявляється у вигляді фізичної та психічної залежності від алкоголю і призводить до психічної та соціальної деградації особистості, патології обміну речовин, внутрішніх органів, нервової системи.

Алкоголь за своєю дією на людський організм може бути прирівняний до наркотиків. Різниця між ним лише в тому, що руйнівні «функції» алкоголю більш розтягнуті в часі, ніж у наркотиків. При цьому він виконує ті самі функції, що притаманні наркотичним засобам.

Всесвітня організація охорони здоров'я називає *три групи наслідків зловживання алкоголем*: проблеми самої людини — хвороби, правопорушення, рання смерть; для родини — конфлікти, сварки, негативне ставлення до дітей; для суспільства — злочини, дорожньо-транспортні пригоди, витрати на лікування, втрата працездатності тощо.

Поширеність зловживання алкоголем можна пояснити легкістю й доступністю його отримання. Не секрет, що його може придбати малолітня людина. Це є головною передумовою його небезпечності для суспільства.

7. Самогубство. Самогубство розглядається як девіація тому, що за своєю природою людині не притаманно умисно лишати себе життя.

Самогубство розглядається у двох аспектах:

- індивідуальний акт поведінки (із життя йде конкретна людина);
- соціальне явище (із життя добровільно йде група людей).

Сучасна наука виділяє декілька напрямів розуміння самогубства:

1) біологічний — розглядає самогубство як спосіб очищення від хворих, слабких і, таким чином, зміцнення суспільства;

2) психологічний — вважає, що людина має потяг до самогубства у специфічних емоційних станах: гніві, відчутті провини, залежності тощо;

3) соціологічний — розглядає у розрізі суспільних закономірностей появи самогубств: їхня кількість залежить від інтегрованості людини в суспільство, від її належності до тої чи іншої суспільної верстви, від стану економіки тощо.

Основні причини скоєння самогубства:

– психологічні (хвороби, депресія, неврози, алкоголізм, наркоманія та ін.);

– екологічні (клімат, погодні умови);

– економічні (безробіття, економічна криза, нестабільність тощо);

– соціальні (урбанізація, соціальна дезорганізація);

– культурологічні (традиції, «національне питання»).

Самогубство не є порушенням правових норм, але більшість суспільств не визнає цю можливість людини як право і засуджує його (наприклад, проблема евтаназії). Тому самогубство можна віднести до небезпечних девіацій.

Як підсумок слід зазначити: девіантна поведінка не завжди є порушенням закону, але суспільство має й інші регулятори свого життя. Порушення саме цих регуляторів і ставить поведінку громадянина на рівень девіантної. Дуже часто те, що не враховано законом, фіксується суспільством як девіантна поведінка.

Для подолання розглянутих вище деформацій правосвідомості й правової культури, основних форм девіантної поведінки, як й інших менш значущих, суспільство і держава повинні виробити механізми їхнього попередження та подолання.

§ 3. Шляхи подолання деформацій правової культури та правосвідомості. Профілактика девіантних форм поведінки

Останнім часом спостерігається різке зростання кількості законів і підзаконних актів в Україні. Здавалося б, чисельність правових актів свідчить про правову стабілізацію. На жаль, реальна ситуація інша. Між збільшенням кількості законів і підвищенням рівня законності та зростанням якості правової культури та правосвідомості немає прямо пропорційної залежності. Прийняття закону ще не означає, що він буде функціонувати, оскільки не завжди є механізм його реалізації.

Право покликане виражати перш за все спільні інтереси суб'єктів суспільного життя. Розуміння, визнання, підтримка права на рівні суспільної правосвідомості забезпечується в тому випадку, якщо воно насправді концентрує в собі загальнонаціональні цінності. Але насправді прийняті закони не завжди виражають саме спільні інтереси громадян, а спрямовані на захист групових інтересів. Серед парадоксів сучасної правової ситуації в нашій країні можна сформулювати такий: законам потрібний правовий захист. Часто принципи, норми законів й інших нормативних актів або ігноруються, або відкрито зневажаються в суспільній правосвідомості, що є також суттєвою деформацією.

У сучасних умовах не сприяє подоланню деформацій суспільної правосвідомості нестабільна робота законодавчої влади, постійна зміна урядів та відсутність стратегії розвитку України. Тому стабільність є одним із найважливіших компонентів будь-якої держави, сутнісною характеристикою її політико-правового режиму. Під стабільністю розуміється розвиток права в рамках певної незмінної системи правових цінностей. Для української дійсності стабільність має величезне значення. При цьому стабільність розглядається як поступальний розвиток у стратегічному напрямі побудови демократичної, правової, соціальної держави.

Однією з проблем становлення суспільної правосвідомості демократичного татунку в Україні є виховання й розвиток толерантності в рамках політико-правового режиму. Без гнучкого політичного й правового механізму, заснованого на плюралізмі, здатності йти на поступки й компроміси, урахувувати існуючі реалії, знаходити спільні інтереси всіх соціальних верств і груп неможливе реальне народовладдя як у рамках діючих інститутів, так і у знову виниклих структурах

державного апарату. На жаль, досить часто плюралізм та толерантність розуміються як право на антиконституційну пропаганду й діяльність в інтересах боротьби за владу. Крайністю в такому розумінні плюралізму є заклик до конфронтації як певної політико-правової норми, що виходить за рамки закону. У цьому контексті суспільна правосвідомість деформується ще на перших етапах правової соціалізації індивідів, які стикаються з неправовими явищами та діями у повсякденному житті й починають сприймати їх як норму.

Правова соціалізація особистості як процес освоєння й інтеріоризації правових норм, принципів і ціннісних установок у сучасних умовах обтяжена ще однією проблемою. Це *проблема легітимності влади — ступінь довіри особистості й суспільства до політико-правової системи в цілому, а також до окремих її інститутів*.

Особливого значення легітимність набуває в періоди корінних перетворень громадського життя. За її відсутності суспільство не сприймає реформи і розглядає закони як «чужі». Одночасно чіткі зовнішні вимоги системи неминуче інтеріоризуються людьми. Психологи давно встановили, що, пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває в собі ті риси, які змушують її бажати діяти так, як вона повинна діяти. Соціальний порядок, що не визнає право, витісняє останнє з ціннісної системи суспільства, є причиною різноманітних деформацій у правосвідомості громадян. Люди звикають діяти у вузьких рамках можливої поведінки. У суспільній свідомості цінність свободи витискується прагненням до порядку й стабільності, формальна рівність — рівністю соціальною (зрівнялівкою), особистісні інтереси — колективізмом (зрівнялівкою, але вже не в матеріальному, а переважно в духовному аспекті — людям слід не тільки одержувати нарівно, а й самим бути однаковими).

Однією з причин повільного подолання деформацій суспільної правосвідомості в Україні є нерозвиненість громадянського суспільства та низький рівень правової культури наших співгромадян. Опитування суспільної думки і моніторинг показників розвитку правової культури показують, що пересічні громадяни ще не достатньо цікавляться своїми правами і свободами й продовжують сприймати їх переважно крізь призму патерналістських настанов. У той же час у суспільній правосвідомості склалася думка про недостатню ефективність офіційних (законних) способів захисту своїх інтересів. Найбільш активні громадяни, наприклад представники малого та середнього бізнесу, відчувають гостру потребу в юридичній допомозі.

Необхідно зазначити, що у масовій правосвідомості відбуваються певні трансформації, пов'язані зі змінами як у національному, так і у глобальному масштабах: люди вчаться користуватися правами, відстоювати їх, мають змогу порівнювати правові системи різних країн. Таким чином, боротьба народу за свободу у різних її проявах сприяє подоланню деформацій правосвідомості, піднімає громадянську зрілість суспільства та створює політико-правовий фундамент для становлення громадянськості майбутніх поколінь. У свою чергу, держава також повинна займатися профілактикою деформацій.

Порівняно з покаранням ідея профілактики (превенції) девіантної поведінки є більш прогресивною та перспективною. **Під профілактикою розуміється такий вплив суспільства, його інститутів, окремих громадян на причини деформацій, який призводить до зменшення рівня протиправної поведінки і нескоснення у подальшому потенційних девіантних дій.**

Виділяють три рівні профілактики деформацій правової культури та правосвідомості:

- *первинний* — це «загальносоціальна профілактика», тобто вплив на екологічні, економічні, політичні, соціальні умови життя населення з метою їх покращення та гармонізації (покращення рівня життя бідніших верств населення, формування цивілізованої правосвідомості, атмосфери терпимості тощо);

- *вторинний* — так звана «спеціальна профілактика», розрахована на забезпечення заходів безпеки, вплив на «групи ризику», знешкодження обставин, які сприяють проявам девіації (установлення охоронної сигналізації, психологічна і соціальна допомога «групам ризику», удосконалення законодавства, забезпечення механізму взаємодії населення та правоохоронних органів і т. ін.);

- *третинний*, або «індивідуальна профілактика», — тобто робота з конкретними громадянами (підлітками, що перебувають на обліку в міліції, особами, що страждають від алкоголізму та наркоманії, особами, які звільнилися з місць позбавлення волі, тощо).

Профілактика повинна відповідати таким умовам:

- реалізовуватись за принципом «не нашкодь»;
- проводитись на підставі норм діючого законодавства та існуючих у суспільстві моральних норм;
- максимально враховувати права і свободи людини та громадянина;

– втілюватись у життя висококваліфікованими професіоналами (юристами, психологами, педагогами, лікарями, соціальними робітниками), волонтерами, які пройшли попередню підготовку та стажування.

Кожна країна створює власну програму профілактики девіантної (злочинної, протиправної) поведінки. У 90-х роках XX століття Міжрегіональний інститут ООН з дослідження злочинності та юстиції виробив *сім елементів стратегії профілактики девіантної поведінки, відхилень правосвідомості та правової культури*:

1. Усебічна допомога політиці попередження злочинності за участю правоохоронних органів та кримінальної юстиції, яка базується на міжнародному досвіді.

2. Створення довгострокових планів і швидке реагування на злочинні дії з боку суспільної думки.

3. Покращення координації профілактичної діяльності на національному, регіональному та місцевому рівнях.

4. Включення населення у профілактику девіантної поведінки шляхом посилення довіри до правоохоронних органів із боку громадськості.

5. Діяльність правоохоронних органів і кримінальної юстиції щодо безпеки громадян та захисту їхньої власності.

6. Повага до жертв злочинів, розуміння їхніх потреб та забезпечення швидкої допомоги й інформування про їхні права.

7. Регулярний моніторинг профілактичних програм, який базується на надійній інформації, аналізі та публічних дискусіях з усіма сторонами.

Одним з ефективніших способів попередження та подолання деформацій правової культури й правосвідомості, девіантної поведінки є правове виховання. Правове виховання на рівні звичайного громадянина — це роз'яснювальна робота. У межах цієї роботи важливо розкрити негативні риси деформацій та девіантної поведінки, необхідно показати небезпечність деформацій правосвідомості й правової культури, а також існуючої девіації. Для цього важливо задіяти засоби масової інформації, громадські організації, державні програми. Правове виховання окремих верств населення необхідно проводити з урахуванням професійних, вікових, регіональних та культурно-історичних особливостей тощо.

Науковці в галузі психології, педагогіки, соціології та девіантології сьогодні пропонують, мабуть, ще один ефективний спосіб подолання деформацій правосвідомості й правової культури — *це громадська творчість.*

Громадська творчість, результатом якої є зменшення деформацій, повинна відповідати таким характеристикам:

- відкрите суспільство, яке сприяє творчості та заохочує до його результативності;
- суспільна толерантність до людей з інших культурних світів та соціальних груп;
- широка доступність освіти, досягнень культури, науки для всіх бажаючих;
- наявність вільного часу для творчості;
- інтернаціоналізація науки, коли наукові проблеми можуть ефективно вирішуватись представниками різних рас та національностей різнорізними шляхами.

Виходячи з наведеного, можна констатувати, що коли людина зайнята суспільно значущою діяльністю за власним бажанням та за умови державної підтримки, у неї фактично не має часу й зацікавленості порушувати діюче законодавство.

Таким чином, проведений аналіз показав, що в українському суспільстві мають місце різноманітні деформації правосвідомості та правової культури, найпоширенішою з яких є правовий нігілізм. У свою чергу, застосування різноманітних правовиховних заходів дозволить зменшити поширення цих негативних явищ серед громадян України.

Висновки

1. Основним показником наявності деформацій суспільної правосвідомості є збільшення кількості різноманітних правопорушень. Поряд із фактичним зростанням злочинності йде безперервний процес криміналізації (уведення в ранг злочину) і деліктолізації (зведення в ранг адміністративних правопорушень) все нових і нових видів суспільно небезпечної й шкідливої поведінки. Аналізуючи соціальний склад правопорушників, можна зробити висновок про те, що система кримінальної юстиції в нашій країні головним чином націлена на бідні, нижчі, слабо адаптовані до ринкових умов, деградовані й маргінальні верстви населення, які не вміють себе захистити. Така вибірковість при впровадженні у свідомість мас принципу «усі рівні перед законом і судом» деформує суспільну правосвідомість.

2. Вочевидь, прослідковується взаємозв'язок між деформаціями правосвідомості й правової культури з деякими формами девіантної поведінки. Подолання цих деформацій автоматично може привести до зникнення небезпечних для суспільства форм девіації.

3. Важливе значення для подолання деформацій суспільної правосвідомості на державному рівні має наявність спеціальних програм правового виховання населення, яким держава повинна приділяти належну увагу (упровадження в життя, фінансування, розширення системи правового виховання тощо).

4. Профілактична діяльність, «випереджаючи» формування деформацій у правовій культурі та правосвідомості, є більш ефективною та прогресивною порівняно із системою покарань за вже скоєні злочини. Тому держава та суспільство повинні створити системи установ та організацій (громадські організації тощо) задля всебічного розвитку правового виховання.

Контрольні питання

1. Дайте поняття деформацій правосвідомості та правової культури.
2. Розкрийте типи деформацій правосвідомості та правової культури.
3. Визначте та проаналізуйте види правового нігілізму.
4. Охарактеризуйте основні різновиди девіантної поведінки.
5. Розкрийте механізм профілактики деформацій правосвідомості та правової культури.
6. У чому полягає сутність громадської творчості?

Правове виховання в сучасній Україні

Визначені в Конституції України завдання щодо створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без правового виховання, за допомогою якого формується необхідний рівень правосвідомості й правової культури громадян та суспільства в цілому. Адже відомо, що саме правосвідомість та правова культура є найважливішими чинниками, які сприяють становленню правової системи держави й демократичних засад суспільства, впливають на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримують і закріплюють його цілісність, стабільний правопорядок. У зв'язку з цим проблема правового виховання, формування правосвідомості і правової культури в сучасній Україні істотно актуалізується, набуває характеру невідкладної, вимагає вжиття кардинальних заходів, від успішної реалізації яких багато в чому залежить успіх державного будівництва в країні.

Метою цієї теми є розгляд особливостей і труднощів у формуванні правосвідомості й правової культури в перехідних суспільствах та обґрунтування основних напрямів правового виховання в сучасній Україні.

---

§ 1. Особливості правового виховання в суспільствах, що трансформуються

Як відомо, формування правосвідомості та правової культури в перехідному суспільстві, у тому числі і в українському, є складним і суперечливим завданням. З одного боку, як уже наголошувалося, створення демократичної, правової держави передбачає достатньо високий рівень правосвідомості і правової культури населення, працівників державних органів, а з другого — у трансформаційних умовах дезорганізація управління і поширення правового нігілізму, зростання корупції та злочинності вельми негативно впливають на правосвідомість і правову культуру. Тому, щоб обґрунтувати завдання і найефективніші шляхи правового виховання в українському суспільстві, необхідно

визначити чинники, які впливають на формування правової свідомості і правової культури в суспільствах, що трансформуються.

На формування правової свідомості і правової культури в перехідних суспільствах впливає доволі багато чинників (причин), і вони потребують певної класифікації. У найзагальнішому вигляді можна виділити такі групи чинників, які в сукупності обумовлюють особливості правового виховання в Україні. Серед них найбільш впливовими чинниками є: історичні, національно-психологічні та трансформаційні.

Історичні чинники, які обумовлюють особливості формування правової культури і правосвідомості в перехідних країнах, зокрема в Україні, необхідно шукати в негативній спадщині самодержавного і тоталітарного минулого. Дійсно, складний шлях сучасних перехідних суспільств до правової держави, до формування демократичної правосвідомості та правової культури посилений і ускладнений цілим рядом негативних чинників, що успадковані від минулого. Серед них багатовікові традиції деспотизму і кріпацтва, всесилля влади і безправ'я населення, стійкий і вельми поширений правовий нігілізм, відсутність скільки-небудь значущого досвіду свободи, права, самоврядування, демократії, конституціоналізму, підлегле положення суспільства у його відносинах з нічим не обмеженою і безконтрольною владою тощо.

Серйозний негативний вплив на ефективність правовиховної роботи в транзитивних країнах виникає і через чинники, що безпосередньо пов'язані з нещодавнім тоталітарним минулим. Серед них: безініціативність населення, подвійна мораль, звичка покладатися на патерналістську опіку держави й одночасно не довіряти їй, безпорадність. Не сприяють формуванню демократичної правосвідомості та правової культури у населення перехідних країн і успадковані від тоталітарного минулого такі риси, як ірраціональна віра населення у всесилля вождя (а не всесилля права, закону), очікування приходу «месії», який розв'яже всі проблеми. Але, очевидно, істотною психологічною втраченою тоталітарного періоду є мало не повна втрата відчуття відповідальності людей, у тому числі й відповідальності перед правом, законами, що істотно гальмує процес правового виховання населення в перехідних країнах.

Особливе місце серед історичних чинників, що впливають на формування правосвідомості і правової культури в сучасних посттоталітарних країнах, належить правовому нігілізму, який сьогодні набув масштабів національного лиха. Найважливішою ознакою правового

нігілізму, який є антиподом правової культури, є зневага до права і законів, негативне ставлення до правових норм організації суспільних відносин.

Що стосується *національно-психологічних чинників, які впливають на правове виховання в перехідних країнах*, то можна погодитись з ідеєю, що в процесі формування правосвідомості і правової культури необхідно враховувати не тільки історичні особливості розвитку соціального буття народу, а й деякі особливості національного характеру.

Дійсно, національний характер народу є однією з найважливіших складових розвитку будь-якої національної культури, у тому числі й правової. Проте при цьому необхідно пам'ятати, що взаємодія національного характеру та рівня розвитку правової свідомості і правової культури має діалектичний характер. З одного боку, розвиток національного характеру залежить від стану розвитку суспільства, держави, політичної і правової культури, від можливостей людини реалізовувати свої права і можливості. З другого боку, національний характер, у свою чергу, істотно впливає на розвиток соціального буття, усіх його складових, зокрема правового буття, формування правової культури та правової свідомості.

Наприклад, до національно-психологічних рис характеру українців, які суперечливо впливали і продовжують впливати на правосвідомість і правову культуру, як правило, відносять: індивідуалізм, обумовлений особливістю соціального життя, насамперед традиціями землеробської культури; прагнення українців до свободи, яке, з одного боку, мало прогресивний характер, а з другого — призводило їх до самоізоляції, руйнації організованих форм соціального, у тому числі і правового, буття, до невміння створювати та утримувати владу, що гальмувало процес формування і розвитку правової культури. На правову свідомість і правову культуру українського суспільства негативно вплинули і продовжують впливати ще низка особливостей національного характеру, серед яких: правовий нігілізм, комплекс сконцентрованості на внутрішніх переживаннях, сполучений із замкнутістю і недовір'ям, настороженим ставленням людини до інших людей, стиль існування, визначений життєвою філософією «моя хата з краю, нічого не знаю», байдужість до всього, що не стосується особисто окремої людини та її родини, інертність, пасивність у суспільних питаннях, утилітарний егоїзм. До цього можна додати надмірну довірливість, а також податливість зовнішнім впливам, пристосовництво.

Серед причин, які досить активно впливають на формування правосвідомості і правової культури в українському суспільстві, можна виділити *групу трансформаційних чинників*. Саме ці чинники багато в чому визначають труднощі організації правового виховання в сучасній Україні.

Відомо, що рівень правової свідомості і правової культури населення та можливості їх удосконалення детерміновані правовою реальністю конкретного суспільства, тому є обґрунтованим розглянути деякі сутнісні риси транзитивного суспільства.

Однією з характерних рис транзитивного суспільства є його суперечливість. Як правило, усі основні характеристики правової реальності перехідного суспільства є комбінацією сутнісних рис як тоталітарної правової системи, так і демократичної. Наприклад, нові прогресивні правові норми в перехідній правовій системі стикаються зі старими неправовими нормами. Ця специфіка перехідної правової реальності закономірно відображаються і в правосвідомості, і в правовій культурі населення цих країн, що у транзитивних умовах також є суперечливими та еkleктичними.

Іншою особливістю транзитивного суспільства, яка також багато в чому визначає рівень та можливості формування правової свідомості і правової культури, є те, що воно перебуває в умовах дезорганізації перехідного суспільства і його правової системи. Під дезорганізацією перехідного суспільства і його правової системи, як правило, розуміється дезінтеграція політико-правових інститутів, що не спроможні виконувати завдання, для яких вони створені, ослаблення механізмів формального і неформального контролю, поява в суспільстві зразків поведінки, що суперечать визнаним нормам, тощо. В умовах трансформації суспільства від тоталітаризму до демократії відбуваються також істотні зміни в його соціальній структурі, у системі соціальних цінностей і пріоритетів, що не може не позначатися на характері сприйняття членами суспільства нових правових норм та на їхній правовій поведінці.

Така суперечність цінностей, поглядів та суспільних орієнтацій у транзитивних країнах, стан дезорганізації суспільства в цілому неминуче призводять до деформації правосвідомості особи. Нагадаємо, що під деформацією правосвідомості особи розуміється такий її стан, коли в її носіїв складаються певні погляди, знання, відчуття, настрої, переживання та емоції, що викривлено відображають правову дійсність

і виражають негативне ставлення до діючого права, правосуддя і законності. Найтиповішими формами деформації правової свідомості у транзитивному суспільстві є: правовий нігілізм, правова демагогія, правовий популізм, дезорганізація правосвідомості, правовий конформізм, правовий інфантилізм, маргіналізація правосвідомості, пробільна правосвідомість та низка інших.

Наступна причина, що визначає труднощі в організації правовиховної роботи в перехідному суспільстві, пов'язана з тим, що ця діяльність відбувається в обстановці економічної, політичної і духовної кризи, в умовах соціальної напруженості в суспільстві. Звичайно, форми прояву цих криз у різних перехідних країнах значно різняться. Проте найсерйозніша криза, яка охопила більшість транзитивних країн, — це криза моралі, оскільки кризові процеси в різних сферах суспільства щодо моральної кризи є вторинними.

Кризові явища в духовній, політичній, правовій і соціально-економічній сферах перехідного суспільства безпосередньо впливають на процес правового виховання, формування правосвідомості й правової культури населення. Найбільш характерними проявами цієї кризи у сфері правового виховання в Україні є:

- відмова суспільства від цілеспрямованого проведення правовиховної роботи через державні інститути, органи місцевого самоврядування, громадські організації;
- відсутність обґрунтованої державної концепції правового виховання населення;
- мізерне фінансування правовиховної роботи;
- роз'єднаність державних, місцевих і громадських організацій і служб у сфері правового виховання;
- формальне ставлення державних та місцевих органів до виконання своїх обов'язків з формування правової культури населення. Діяльність цих органів найчастіше обмежується проведенням тільки розважальних (у найкращому разі патріотичних) заходів;
- практично повне відсторонення громадських організацій від процесу правового виховання населення;
- неадекватність системи правового виховання, її форм і методів щодо нової соціальної обстановки в суспільстві, глибини трансформаційних зрушень, характеру соціальних девіацій;

- перехідний характер системи правового виховання, відсутність її цілісності, паралельне співіснування нових і старих елементів правового виховання;
- відсутність апробованих методик і програм з правового виховання населення, підвищення правової культури молоді;
- поєднання протилежних підходів до правового виховання: з одного боку, неминуче в транзитивних умовах певне посилення репресивних санкцій передусім кримінально-правового порядку, з другого — декриміналізація низки форм поведінки, що вважалися злочинними;
- дезорієнтація ціннісно-нормативних основ соціального контролю у сфері правового виховання, що веде до соціальних дисфункцій, зростання масштабів і спектра девіацій;
- відкрита пропаганда засобами масової інформації насилля, аморальності, правового нігілізму, слідування невластивим нашому народу традиціям і установкам;
- низький рівень правової культури і правосвідомості населення;
- низький рівень громадськості та моральності українського суспільства;
- падіння престижності знань, освіти, чесної праці та ін.

Іншою особливістю правового виховання в трансформаційних країнах, у тому числі в Україні, є підвищення ролі соціалізації в процесі формування правосвідомості і правової культури.

Особлива роль соціалізації в процесі формування правосвідомості і правової культури в цих суспільствах можна пояснити тим, що перехідне суспільство є соціумом на етапі різних змін на макросоціальному рівні при достатньо малих змінах на мікрорівні. Такі раптові зрушення в соціально-політичній, правовій, економічній та інших сферах закономірно викликають потребу в пристосуванні внутрішнього світу людини до змін, що відбуваються. Таке пристосування, у свою чергу, можна уявити як зміну соціальних і правових цінностей, зразків поведінки, інтересів відповідно до принципово нової правової системи, характерної для нового суспільно-політичного буття.

В ідеалі, формуючи, стверджуючи і закріплюючи нові соціальні й правові цінності, перехідне суспільство повинне в такий спосіб визначити бажаний для нього загальний напрям взаємодії своїх суб'єктів, орієнтуючи їхню поведінку в руслі встановлених загальних меж. Наприклад, якщо серед пріоритетних цінностей визначається демократія

з притаманним їй гуманізмом, то завдяки цьому суспільство стимулює дії своїх громадян у напрямі визнання пріоритету прав і свобод людини, забезпечення умов дійсного народовладдя та реальної турботи про благо людини.

І навпаки, якщо в суспільстві пріоритетними визначено цінності «дикого ринку», які ставлять основну масу населення в умови виживання за будь-яку ціну, то в такому випадку суспільство стимулює формування у людей світогляду, що сприймає інших суб'єктів із позиції «панування — підпорядкування», «свої — чужі», а це ще більше розколює суспільство і загрожує соціальними колізіями.

Розуміння правової соціалізації як об'єктивного процесу дозволяє зрозуміти, чому питання про досягнення певного рівня правосвідомості і правової культури в конкретні строки є не зовсім коректним. Дійсно, розвиток правової культури (який, до речі, може мати прогресивний, регресивний та катастрофічний характер) — це природний процес, що визначається сукупністю об'єктивних чинників, які не залежать безпосередньо від інтересів, планів та намірів соціальних суб'єктів.

До об'єктивних чинників, які істотно впливають на формування правосвідомості та правової культури в перехідному суспільстві, належать:

- цивілізаційний і культурний рівень розвитку конкретного суспільства, його політико-правова система;
- укоріненість серед населення правових, етичних та релігійних норм;
- існуючі в суспільстві правовідносини, правові традиції;
- правовий менталітет населення тощо.

Стосовно формування правосвідомості і правової культури, очевидно, має йтися про створення умов, що дають змогу дедалі значніше проявлятися об'єктивним чинникам, які в результаті цього формують правову культуру суспільства та забезпечують ефективність правових заходів.

Водночас об'єктивність процесу формування правосвідомості і правової культури в суспільстві не означає усунення з цього процесу суб'єктивного, людського чинника. У перехідних умовах, коли суспільству необхідно в багатьох сферах соціальної дійсності (політичній, правовій, економічній тощо) пройти у своєму розвитку за декілька десятиліть шлях, на який західноєвропейські країни витратили не менше двох століть, формування необхідного рівня правової культури

не може бути автоматичним або стихійним процесом. Це процес, що вимагає управлінської дії, створення в суспільстві ефективних соціальних інститутів правового виховання, визначення основних напрямів оптимізації діяльності цих інститутів.

До основних інститутів, які тією чи іншою мірою виконують функцію формування правосвідомості і правової культури в перехідному суспільстві, можна віднести: державу, інститути культури і соціалізації, політичні партії і громадські рухи, інститути правопорядку і соціального контролю, прав людини, правового виховання, розв'язання правових конфліктів тощо. Саме ці інститути безпосередньо здійснюють власне правове виховання (виховання у вузькому значенні), під яким розуміється цілеспрямований процес засвоєння людиною певної системи правових знань, норм та цінностей, що дозволяють їй функціонувати як повноправному члену суспільства.

Такими є найзагальніші особливості та труднощі правового виховання в перехідних суспільствах, які необхідно враховувати при організації правовиховної роботи в сучасній Україні.

§ 2. Основні завдання та напрями правового виховання в українському суспільстві

Як відомо, формування правосвідомості та правової культури не відбувається стихійно. Важлива роль у його здійсненні належить правовому вихованню. Для того щоб правове виховання було ефективним, потрібно обґрунтувати основні завдання та напрями його розвитку. У сфері правового виховання для України в наш час найбільш актуальними є такі завдання та напрями правовиховної роботи:

- обґрунтування державної правової політики, а на її основі — концепції правового виховання населення;
- створення атмосфери поваги до законів та боротьба з корупцією;
- піднесення загальної моральності громадян;
- розвиток вітчизняної юридичної науки;
- підвищення ролі правової освіти у країні;
- створення багатоступінчастої системи правового виховання та освіти;
- популяризація правових знань (зокрема, через засоби масової інформації);

- пробудження інтересу в населення до правових знань та забезпечення їх доступності;
- застосування методів реклами і «public relations»;
- розвиток сімейного правового виховання;
- підготовка спеціалістів із правового виховання тощо.

Розглянемо деякі з указаних завдань правового виховання докладніше.

Обґрунтування державної політики у сфері правового виховання. Не викликає сумнівів, що формування високого рівня правосвідомості і правової культури неможливе без науково обґрунтованої державної правової політики, яка, на жаль, в Україні поки що відсутня. Правова політика держави, на думку багатьох правознавців, має здійснюватися у трьох основних формах — правотворчості, правозастосування та правового виховання. Кожна з форм реалізації правової політики передбачає власний інструментарій. Так, у формі правового виховання правова політика держави повинна реалізовуватися за допомогою правової освіти, правової пропаганди та підготовки професійних юридичних кадрів; у формі правотворчості — за допомогою ухвалення правових актів і створення несуперечливої правової системи; у формі правозастосування — переважно через правозастосовні документи і правозастосовну діяльність. Тому для підвищення рівня правової культури громадян України необхідно передусім проводити чітку державну правову політику (у тому числі у сфері правового виховання), застосувати системний, науковий підхід до проведення правових заходів, що забезпечить скоординованість усіх зусиль державних органів у цьому процесі.

Може виникнути запитання: чому за двадцять років існування незалежної України відсутня така правова політика? Очевидно, що однією з найважливіших причин відсутності в Україні збалансованої державної правової політики є незавершеність формування політичної нації і загальнонаціональної політичної еліти в країні. Українське суспільство в цей час вирішує такі фундаментальні питання, як форма державного устрою, вступ країни до НАТО, відносини із сусідніми державами, вектор подальшого розвитку країни, державна мова тощо. Без вирішення цих фундаментальних питань неможливо побудувати обґрунтовану державну правову політику, у тому числі й ефективну систему правового виховання.

Створення атмосфери поваги до законів та боротьба з корупцією. На основі збалансованої державної правової політики в українському суспільстві має бути створена атмосфера поваги до Конституції України, її правової системи в цілому, засудження порушень норм права, розпочата активна боротьба за утвердження принципу соціальної справедливості і відродження етичних норм. Причому держава повинна не тільки мати у своєму розпорядженні ефективні засоби підтримання правопорядку в суспільстві, а й передусім власними діями демонструвати позитивний приклад високої правової культури, додержання законів, прав і свобод громадян. Зрозуміло, що в суспільстві, у якому державні урядовці всіх рівнів зневажають закони, неможливо виховати позитивне ставлення до права серед населення. Це пов'язано з тим, що за вчинками державного службовця судять не тільки про нього, а й про державу та правову систему.

Сьогодні, на жаль, є буденними випадки, коли посадовець, працівник правоохоронних органів одержують хабарі, зловживають своїм службовим положенням. Досить красномовні дані Прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України свідчать про кількість посадових злочинів, учинених у країні останніми роками. Фахівці зазначають: в Україні останнім часом корупційні процеси набули загрозливих масштабів, навіть більше того, системного характеру, що активно обговорюється в суспільстві.

Ці висновки підтверджуються результатами дослідження, проведеного авторитетною міжнародною правозахисною організацією Transparency International¹. Наша країна в очах світової спільноти за останні роки стала ще більш корумпованою. Так, у рейтингу корумпованості, складеному цією міжнародною організацією, Україна за 2011 рік знизилася зі 134-го місця у 2010 році на 152-ге місце зі 183 держав. У 2011 році наша країна одержала 2,2 бала і місце в цьому рейтингу поряд із Азербайджаном, Гондурасом, Нігерією, Того, Філіппінами, Бангладеш, Сьєрра-Леоне та Зімбабве.

Судячи з оцінок міжнародних експертів, ситуація з корупцією в Україні стабільно погіршується. Якщо в 2006 році наша країна займала в рейтингу Transparency International 99-те місце, то вже

---

¹ Украина установила антирекорд в коррупционном рейтинге Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/business/economics/1289423-ukraina-ustanovila-antirekord-v-korrupcionnom-rejtinge-transparency-international>.

у 2007 році — 118-те місце, а у 2008 році — 134-те місце. Якщо раніше експерти заявляли про можливі поліпшення ситуації в нашій країні у зв'язку з появою антикорупційних законопроектів і рішучими обіцянками політиків, то цього року ситуація названа безнадійною.

За даними цього ж дослідження, в Україні найбільш корумпованими є державні установи, парламент, органи юстиції. На думку громадян України, державні органи, що повинні боротися з корупцією, — Прокуратура України, Міністерство внутрішніх справ, суди тощо — не виконують покладені на них обов'язки. За результатами соціологічного дослідження, неефективною боротьбу української влади з корупцією вважають 73 % опитаних українців, ніякою — 19 % і лише 7 % респондентів — ефективною¹.

Така ситуація в нашій країні не сприяє забезпеченню законності, правопорядку в державі, а отже, і підвищенню рівня правової культури в суспільстві. Навпаки, безвідповідальність у цій сфері ще більше посилює корумпованість державного апарату, що позначається на якості його роботи, у тому числі й роботи таких важливих державних органів, як суди і міліція. Звідси можна зробити висновок про те, що боротьба з корупцією реально має стати пріоритетним напрямом діяльності державних та громадських структур. Без вирішення цього питання про ефективність будь-яких правових заходів із боку держави говорити не доводиться.

Піднесення загальної моральності громадян. Організація ефективної системи правового виховання в українському суспільстві неможлива й без удосконалення всієї правової системи, оновлення чинного законодавства, підвищення правосвідомості і правової культури посадовців, юристів, усього суспільства. Завершення правової реформи в Україні покликане посилити механізми підтримання правопорядку в країні на основі принципів самоврядування і народовладдя, а також верховенства права в усіх сферах життя суспільства. Але одне лише впорядкування і вдосконалення правової системи навряд чи переросте у правову культуру чи стабільну правосвідомість громадян, адже сама по собі правова система не гарантує реалізації законів у суспільному житті. Унаслідок цього необхідно не тільки вдосконалювати законодавство, а й відроджувати моральність населення України, на основі якої будуватиметься правова культура нашого суспільства. Необхідно,

---

¹ Індекс корупції Transparency International: Україна – № 118 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrudprom.ua/news/>.

як радив ще відомий російський філософ І. Ільїн, зробити все, «щоб наблизити право до народу, щоб зміцнити масову правосвідомість, щоб народ розумів, знав і цінував свої закони, щоб він добровільно додержувався своїх обов'язків і заборон та лояльно користувався своїми повноваженнями. Право мусить стати чинником життя, мірою реальної поведінки, силою народної душі»¹.

Дійсно, у системі виховання людини правове виховання тісно пов'язане з етичним, а інші види виховання (ідейно-політичне, патріотичне, релігійне, естетичне тощо) за всієї їх значущості мають, проте, фоновий характер, є вторинними відносно зазначеного зв'язку. Тому ціленастанови правового виховання мають бути повністю узгодженими із ціленастановами етичного виховання, що є можливим лише за певних суспільних умов у суспільствах та державах певного типу. Оптимально цей зв'язок діє в демократичній, правовій державі.

Розвиток вітчизняної юридичної науки. Формування високого рівня правосвідомості і правової культури громадян України неможливе й без високого ступеня розвиненості вітчизняної юридичної науки, зокрема політико-правової думки. Правова культура не може обходитися без інтелектуальних джерел у творах наукового, філософського, релігійного характеру, спрямованих на осмислення проблем взаємовідносин держави і людини, держави і права, правової держави і громадянського суспільства, співвідношення прав, свобод та обов'язків людини, конкретних способів регулювання взаємостосунків суб'єктів суспільства тощо. Для прогресу у сфері правового виховання першорядне значення має також розвиток фундаментальних юридичних досліджень, перш за все у сферах філософії права, загальної теорії держави і права, які дозволяють краще зрозуміти місце і роль правового виховання в житті країни, визначити найоптимальніші його форми, адаптовані до умов суспільного розвитку. Важливо також відзначити, що без нових базисних досліджень у сфері юридичних наук правова культура починає «вичерпуватися» інтелектуально, втрачати перспективу розвитку в умовах світу, що стрімко змінюється. У сфері юридичної науки, що обслуговує юридичну освіту, також необхідний подальший розвиток досліджень проблем правового виховання та формування правової культури.

---

¹ Ільїн, І. А. О сущности правосознания [Текст] / И. А. Ильин // Собр. соч. : в 10 т. – М. : Известия, 1994. – Т. 1. – С. 230.

Підвищення ролі правової освіти в країні. Відомо, що правове виховання тісно пов'язане з правовою освітою: виховання не може обходитися без освіти, а освіта деякою мірою має виховний ефект. У цьому зв'язку особливий акцент у справі формування правової культури в сучасній Україні має бути зроблено на правовій освіті. Правова освіта — це цілеспрямований, організований, систематичний процес оволодіння правовими знаннями і навичками правової поведінки. Завдання правової освіти в Україні визначено Конституцією України, яка виходить із того, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека мають стати найвищою соціальною цінністю. Як наслідок, формування правової культури населення і перш за все зростаючого покоління мусить бути сьогодні однією з провідних складових діяльності всіх гілок державної влади. Іншими керівними документами, що визначають правову освіту в Україні, є: Національна програма правової освіти населення, Закон України «Про освіту», Програма розвитку юридичної освіти, Концепція національно-патріотичного виховання молоді та ін. Відповідно до цих документів і має здійснюватися процес правової освіти, спрямований на формування правової культури населення.

З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для одержання правових знань Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року затверджено Національну програму правової освіти населення. Цей нормативний акт зорієнтовано на підвищення рівня правової культури суспільства в цілому, формування поваги до права, правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей, подолання правового нігілізму, підвищення рівня правової інформованості населення тощо.

Серед основних завдань Програми правової освіти населення в Україні можна виділити:

- підвищення рівня правової підготовки насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику;
- створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки;
- широке інформування населення про правову політику держави й законодавство;
- забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації;

– удосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері.

Важливо відзначити, що у цій Програмі не тільки визначено цілі й завдання правової освіти населення, а й намічені шляхи досягнення цих цілей, визначені виконавці та вказані джерела фінансування.

Основним органом, що виконує координаційну функцію з питань правової освіти в країні, відповідно до положень Програми, є Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення. Метою її роботи є: розроблення пропозицій щодо координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових закладів, видавництв тощо у сфері правової освіти, а також надання методичної допомоги у проведенні цієї діяльності¹.

На жаль, останніми роками увага державних органів до виконання положень Національної програми правової освіти населення явно не відповідає вимогам часу, а ефективність діяльності Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення помітно знизилася. Однією з причин цього є, очевидно, і недостатнє фінансування цієї Програми.

Створення багатоступінчастої системи правової освіти населення. Важливим напрямом оптимізації правового виховання в сучасній Україні є створення багатоступінчастої системи правової освіти, яка покликана забезпечити безперервність правовиховних дій щодо населення.

Відомо, що правова освіта в демократичному суспільстві повинна здійснюватися на всіх етапах життя особи: у сім'ї, у дошкільних закладах, у загальноосвітніх середніх школах, професійно-технічних навчальних закладах, вищих навчальних закладах, установах післядипломної освіти, державних установах, підприємствах, фірмах різних форм власності, громадських організаціях, а також самостійно. Тільки така багатоступінчаста система може забезпечити ефективність правової освіти та формування необхідного рівня правосвідомості й правової культури. Кожний із таких етапів правової освіти має відповідати рівню розвитку людини і сприяти не тільки засвоєнню правових знань,

---

¹ Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

а й формуванню чітких та сталих переконань щодо необхідності правомірної поведінки. Розглянемо стисло особливості основних етапів правової освіти в сучасній Україні.

Першим етапом правової освіти мають виступати сім'я і дошкільні заклади, що дають дітям початкові знання про норми поведінки, формують навички їх додержання, виховують повагу до батьків, вихователів, однолітків, людей похилого віку. На це звертав увагу ще відомий філософ права Л. Й. Петражицький, який відзначав, що «рівень правової свідомості й правової культури індивіда залежить від того, як у його родині в пору його дитинства було поставлене питання правового виховання. Батьки й вихователі повинні взагалі звертати серйознішу увагу на розвиток у дітях сильної й живої правової психології»¹.

Особливе значення під час організації правової освіти на цьому етапі має розуміння того, що для досягнення позитивного результату необхідне створення умов, за яких кожна дитина стає об'єктом правової освіти, аби таке навчання здійснювалося не тільки в дошкільних закладах, а й було частиною освіти і виховання в сім'ї. Не можна ігнорувати істину, що права освіта не буде ефективною, якщо одержання правових знань не підкріплюється позитивним прикладом поведінки батьків і їх виховним впливом на дитину. З цією метою на основі програм, затверджених Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України за узгодженням із Міністерством юстиції України, необхідно розробити серію посібників, методичних рекомендацій та методичних указівок для батьків і вихователів дошкільних закладів з етичної, правової освіти та виховання дітей дошкільного віку.

Доцільною також є розробка захоплюючих комп'ютерних ігор, програм, мультфільмів, дитячих оповідань, у яких на рівні свідомості дітей дошкільного віку висвітлювалися б в ігровій формі питання моральності та права².

Другим етапом правової освіти має стати навчання в загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах. У наш час школярі одержують основні правові знання в ході засвоєння предмета

¹ Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности [Текст] / Л. И. Петражицкий. – СПб., 1909. – Т. 1. – С. 148.

² Такі ж захоплюючі і пізнавальні комп'ютерні програми, ігри, фільми, збірки розповідей, текстів тощо, у яких би висвітлювалися питання права і моральності, мають бути створені і для інших категорій українського населення.

«Основи правознавства», що викладається в 9-му класі. Ця дисципліна містить лише загальний огляд теоретичних понять різних галузей права. У ньому відсутній аналіз конкретних питань, звернення до яких дозволило б учню сформувати повагу до права, одержати стійкі переконання з приводу необхідності правомірної поведінки, краще орієнтуватися у правових відносинах, а також мати нагоду захищати свої права. Очевидно, що цього явно недостатньо.

Відомо, що правова освіта і виховання є найбільш ефективними в певний період життя людини. За браком правовиховної дії з боку суспільства в конкретному віковому періоді подальше правове виховання стає скрутним або набуває рис перевиховання. Тому вважається, що якщо людина до 20–25 років не одержала належного виховання, зокрема правового, то у неї сформується інфантильне чи нігілістичне ставлення до права, що часто призводить до девіантної поведінки, порушення правових норм. Тому доцільним є безперервне вивчення питань моральності і права дітьми і підлітками протягом усього їхнього навчання в школі з метою засвоєння кожним школярем основних правових норм, набуття ним не тільки знань основ законодавства, а й формування глибокої поваги до демократії, до права, потреби і звички додержуватися закону, своїх обов'язків, знати свої права та права інших людей. Деякі дослідники за рахунок варіативної частини навчального плану пропонують увести додаткові правові дисципліни: «Вчимося бути громадянами», «Практичне право», «Світ права», «Цивільна освіта», «Права людини» тощо. Очевидно, для реалізації цієї мети необхідно також повною мірою використовувати можливості позакласної та позааудиторної роботи з правового виховання і освіти, до якої треба залучати батьків, представників громадських організацій, працівників правоохоронних органів тощо.

У практичному плані необхідно також, аби робота з формування правової культури велася в сучасній українській школі не епізодично, а систематично, щоб вона мала адресний характер, урахувала вікові, характерологічні, етнокультурні особливості учнів. У зв'язку з цим необхідно проводити у школі постійний моніторинг соціального складу сімей учнів, що дозволить створити цілісну картину індивідуальної корегувальної роботи з учнями та взаємодії з батьками, виявляти учнів і підлітків, які мешкають у неблагополучних сімейних умовах і потребують матеріальної допомоги тощо. Саме ці підлітки повинні переважно складати об'єкт правовиховної роботи в школі,

саме для них вона може стати ефективною профілактикою правопорушень.

Наступним етапом правової освіти і виховання молоді є навчання у вищих навчальних закладах. Саме тут особистість повинна поглибити правові знання, одержані в середній школі, сформувати професійну правосвідомість, що істотно відрізняється, наприклад, у представників медичних спеціальностей та правознавців. Очевидно, що в неюридичних освітніх закладах доцільним є введення у навчальний процес різноманітних спецкурсів із правової тематики, наприклад спецкурсу з прав людини та механізму їх захисту. Уведення таких спецкурсів сприяло б поглибленню правових знань студентами і поліпшенню ситуації у сфері правової освіти та правового виховання. Необхідно, аби подібні спецкурси мали практичну спрямованість і дозволяли студентам водночас підвищувати рівень правової освіти та одержувати конкретні практичні навички із захисту прав і свобод людини та громадянина.

Як окремий етап правової освіти в Україні можна розглядати правову освіту й інформування працюючої частини населення країни та пенсіонерів. Правова освіта на цьому етапі повинна здійснюватися в процесі післядипломної освіти, на державних підприємствах і у приватних фірмах, у ході суспільної діяльності громадян та шляхом їхньої самоосвіти. У процесі правової освіти цієї групи населення повинні активно використовуватися всі традиційні правовиховні форми і методи: лекторії та кінолекторії правових знань, тематичні вечори з юридичних питань, юридичні клініки, громадські юридичні консультації тощо.

Популяризація правових знань (зокрема, через засоби масової інформації). Одним із найважливіших каналів правового виховання і правової освіти даної категорії населення є засоби масової інформації, роль яких у формуванні правової свідомості, правової культури, поваги до права і правомірної поведінки особистості закономірно зростає у процесі трансформації суспільства від тоталітаризму до демократичного суспільства. Це пов'язано з тим, що правова культура є особливою формою духовно-практичної діяльності, яка забезпечує закріплення і реалізацію корінних суспільних інтересів за допомогою формування правових стереотипів, поглядів, цінностей, а також передбачає участь громадян у правозастосовній діяльності та функціонуванні системи державно-правових інститутів. Очевидно, що роль засобів масової

інформації демократичного суспільства у формуванні правових цінностей і стереотипів є не менш значущою, ніж роль правоохоронної системи.

Сьогодні в Україні існує значна кількість газет, журналів (традиційних і віртуальних), телепрограм, у яких відображаються різноманітні події, інформація, погляди як політичного, так і правового характеру. Щодо зазначеної категорії населення безумовним лідером серед засобів масової інформації є телебачення. На численних телеканалах країни найпопулярнішими програмами, у яких у певних формах обговорюються правові проблеми, є «Свобода слова», «Епіцентр», «Поради адвоката», «Судові справи» та багато інших. Висвітлення актуальних тем політичного та правового життя у країні, поза сумнівом, сприяє правовій освіті громадян України, розвитку правосвідомості особистості і суспільства в цілому та є прямим підтвердженням реалізації в нашій країні свободи слова.

Проте свобода слова має й інший бік, інший вимір, форму впливу на правове виховання і правову культуру населення України. У засобах масової інформації нашої країни дедалі частіше з'являються матеріали, що пропагують насильство, всюдозволеність, аморальність, зневагу до громадянського обов'язку та моральних принципів, неповажливе ставлення до представників державної влади, особливо силових структур. Усе сильніше на засоби масової інформації починає впливати організована злочинність. У громадськості України значне обурення викликає пропаганда жорстокості, розпусти, «героїзація» злочинності й злочинців, що завдає великої шкоди духовним цінностям народу, травмує психіку молоді, породжує небачену за своєю жорстокістю злочинність і негативно впливає на правосвідомість людей.

У той же час, слухно критикуючи засоби масової інформації за наявні недоліки, не можна забувати про те, що вони лише тією чи іншою мірою відображають існуючу правову реальність, яка, на жаль, є безрадісною: рівень злочинності в країні вкрай високий, корупція «роз'їдає» державний апарат та проникла в усі сфери життя суспільства, не виключаючи й правоохоронні органи.

Пробудження інтересу у громадян країни до правових знань.

Одним із важливих напрямів підвищення ефективності правового виховання в сучасній Україні є пропаганда законослухняної поведінки, а також пробудження інтересу у громадян країни до правових знань. Для досягнення цієї мети держава і суспільні організації по-

винні активно використовувати методи правової пропаганди, агітації, реклами та «public relations»¹. За допомогою цих методів необхідно здолати несприятливу тенденцію у нашому суспільстві, коли у багатьох людей немає бажання, стимулів, прагнення оволодіти правовими знаннями і досягти належного рівня правової культури. Такі люди у повсякденному житті постійно порушують правові норми, виправдовуючи свою поведінку тим, що «так вчиняють усі!». Зневагу до норм права та моралі можна побачити в усіх сферах життя суспільства, різних верствах населення, і велика частина громадян, вчиняючи правопорушення, навіть не замислюється над цим. Це виявляється в повсякденних порушеннях правил дорожнього руху (як із боку водіїв, так і пішоходів), використанні нецензурної лайки в громадських місцях, зневажливого ставленні до інших громадян тощо. Така поведінка служить негативним прикладом для дітей і молоді, формуючи у них негативні форми поведінки.

Для викорінювання цієї ситуації необхідна цілеспрямована діяльність як державних органів, так і всієї громадськості. Дуже важливо, аби притягнення до відповідальності або моральне засудження було невідворотним і не залежало від посади, соціального стану та інших «ознак» правопорушника. Тільки тоді такі заходи зможуть дати позитивний результат.

Формування професійної культури, правосвідомості правознавців. Особливе значення для сучасної України має формування професійної культури, правосвідомості правознавців, працівників правоохоронних органів. На жаль, останнім десятиліттям у нашій країні виникла негативна тенденція до підміни правового виховання юристів їхньою професійною підготовкою. Це призводить до того, що значна частина юристів, володіючи необхідним обсягом юридичних знань, має, проте, нерозвинену правосвідомість і низький рівень правової культури. На нашу думку, у перехідні періоди розвитку суспільства питання, пов'язані з правовим вихованням юристів, потребують особливої уваги. Це пов'язано, по-перше, з тим, що правознавці повинні мати високий рівень професійної правосвідомості та правової культури; по-друге — з особливою роллю у трансформаційну добу правозастосовної

¹ Public Relations – зв'язки з громадськістю – технології створення і впровадження образу об'єкта (товару, послуги, фірми, бренда, особистості) в ціннісний ряд соціальної групи з метою закріплення цього образу як ідеального й необхідного в житті. У даному випадку – технологія створення образу «правової людини», тобто людини, яка має високу правову культуру й правосвідомість.

практики, суб'єктами якої є юристи. Адже відомо, що правозастосовна практика посідає і в перспективі посідатиме провідне місце у формуванні правосвідомості та правової культури населення.

Специфічною метою правового виховання та освіти майбутніх правознавців є формування у них юридичного світогляду. Провідну роль у цьому процесі мають відігравати філософія права та філософські проблеми правового виховання, вивчення яких допомагає майбутнім правознавцям усвідомити високий гуманістичний зміст їхньої діяльності, з філософської точки зору обґрунтувати власну теоретичну позицію і прийняти практичне рішення, поєднане з високим професіоналізмом і громадянською гідністю юриста. Таким чином, необхідність вивчення студентами юридичних вищих навчальних закладів філософсько-правових знань визначається насамперед потребами їхньої майбутньої спеціальності. Вивчення філософії права та філософських проблем правового виховання значною мірою сприяє фундаменталізації освіти майбутніх юристів, їхньому розвитку як самостійно мислячих громадян, які володіють усіма формами і методами правовиховної роботи.

У процесі організації правовиховної роботи в Україні важливо також повною мірою використовувати весь позитивний досвід, накопичений у нашій країні за минулі десятиліття. Причому використовувати цей досвід необхідно творчо, оскільки деякі питання правового виховання та освіти необхідно вирішувати на концептуально новій основі, виходячи із завдань розвитку України як суверенної держави, що прагне стати демократичною та правовою. При цьому треба пам'ятати, що вирішення завдань із формування сучасної правової культури у громадян суспільства транзитивного типу залежить не тільки від держави, а й від зусиль кожного з них і всієї громади.

Висновки

1. Правове виховання в перехідному суспільстві, зокрема в українському, є складним і суперечливим завданням. Це пов'язано перш за все з низьким рівнем правової свідомості й правової культури в перехідних суспільствах. У свою чергу, низький стан правової свідомості і правової культури в перехідних суспільствах обумовлений історичними, національно-психологічними та трансформаційними чинниками.

2. Основними завданнями та напрямками правового виховання у сучасній Україні є: обґрунтування концепції правового виховання населення; створення атмосфери поваги до законів та боротьба з корупцією; підвищення рівня загальної моральності громадян; створення багатоступінчастої системи правового виховання та освіти; підготовка спеціалістів із правового виховання тощо.

3. У процесі організації правового виховання необхідно використовувати весь комплекс дій суб'єктів правового виховання з метою забезпечення ефективного впливу на всі соціальні та демографічні групи населення країни. Цей вплив повинен бути, по-перше, професійним, по-друге — організацію правового виховання необхідно забезпечити належним фінансуванням.

Контрольні питання

1. Назвіть основні групи чинників, які негативно впливають на рівень правової культури в перехідному суспільстві та організацію правового виховання.
2. Чим можна пояснити особливу роль соціалізації у процесі формування правової культури в перехідних суспільствах?
3. Назвіть об'єктивні чинники, які істотно впливають на формування правової свідомості та правової культури в перехідному суспільстві.
4. Визначте основні завдання та напрями організації правового виховання в сучасній Україні.
5. Назвіть етапи, на яких повинна здійснюватися правова освіта населення в демократичному суспільстві.
6. Чому особливе значення для сучасної України має формування професійної культури правознавців, працівників правоохоронних органів?

Література

Правове виховання: предмет, поняття та функції правового виховання

1. Бібик, К. Історико-психологічні аспекти формування політичної й правової культури українського суспільства [Текст] / К. Бібик // Право України. – 1993. – № 2. – С. 24–28.
2. Дзьобань, О. П. До питання про місце правового виховання в сучасному суспільстві [Текст] / О. П. Дзьобань // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковлюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 66–69.
3. Дзьобань, О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.
4. Максимов, С. І. Методологічні основи правового виховання [Текст] / С. І. Максимов // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2010. – № 6. – С. 53–62.
5. Оксамитный, В. В. Правовое воспитание – важный фактор формирования социально активной личности [Текст] / В. В. Оксамитный. – Киев : Наук. думка, 1976. – 76 с.
6. Орлова, О. О. Методологічний аналіз інтерпретації поняття «правове виховання» [Текст] / О. О. Орлова // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2007. – № 2. – С. 8–16.
7. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – С. 10–71.

Структура правового виховання: принципи, форми, методи

1. Данильян, О. Г. Особливості організації та управління правовим вихованням у демократичному суспільстві [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн.: зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 50. – С. 427–433.

2. Дзьобань, О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.
3. Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика [Текст] : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 396 с.
4. Вступ до теорії правових систем [Текст] / О. В. Зайчук, В. С. Журавський, Н. М. Оніщенко та ін. ; О. В. Зайчук (заг. ред.), Н. М. Оніщенко (заг. ред.). – К. : Юрид. думка, 2006. – 431 с.
5. Нісімчук, К. Технології виховання: морально-етичний аспект [Текст] : монографія / К. Нісімчук, А. Нісімчук. – Луцьк : Твердиня, 2009. – 180 с.
6. Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах [Текст] : монографія / В. П. Андрущенко, Н. О. Дівінська, Б. І. Корольов та ін. ; В. П. Андрущенко (заг. ред.), В. І. Луговий (заг. ред.). – К. : Педагог. думка, 2008. – 254 с.
7. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
8. Проблеми модернізації політичних систем сучасності [Текст] : монографія / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – 320 с.
9. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх [Текст] : монографія / І. І. Ковальова, А. О. Смоктій, В. В. Вітвіцька та ін. ; Г. В. Гребеньков (заг. ред.). – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – 188 с.
10. Старіш, О. Теорія відкритих систем як парадигма процесу глобального розвитку [Текст] : монографія / О. Старіш. – Сімферополь : Універсум, 2003. – 240 с.

Організаційно-управлінські основи правового виховання

1. Головченко, В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения [Текст] / В. В. Головченко. – Киев : Наук. думка, 1985. – 127 с.

2. Голубева, Г. А. Понятие правового воспитания: социально-философский аспект [Текст] / Г. А. Голубева // Филос. науки. – 1989. – № 1. – С. 34–42.
3. Данильян, О. Г. Проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури у транзитивних умовах [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2008. – Вип. 4 (55). – С. 57–68.
4. Каландаришвили, З. Н. Актуальные проблемы правовой культуры российской молодежи [Текст] : монографія / З. Н. Каландаришвили. – СПб. : ИВЭСЭП : Знание, 2009. – 171 с.
5. Маркова, Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи [Текст] / Г. Д. Маркова. – Киев : Вища шк., 1979. – 152 с.
6. Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 18 жовт. 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>.
7. Организация и эффективность правового воспитания [Текст]. – М. : Мысль, 1983. – 285 с.
8. Струтинский, В. С. Принципы управления правовым воспитанием [Текст] / В. С. Струтинский. – Киев : Знание, 1983. – 48 с.

Роль правового виховання у формуванні демократичної правосвідомості та правової культури

1. Апель, К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі [Текст] / К.-О. Апель ; пер. з нім. В. Купліна. – К. : Дух і Літера, 2009. – С. 157–191.
2. Ильин, И. А. О сущности правосознания [Текст] / И. А. Ильин // Общее учение о праве и государстве. – М. : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 с.
3. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С. 114–127, 194–217.
4. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монографія / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 253–274.
5. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – С. 252–268, 285–312.

6. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзюбань та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 287–306.
7. Соловьев, Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права [Текст] / Э. Ю. Соловьев. – М., 1992. – 212 с.
8. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность [Текст] : (лекции и интервью. Москва, апр. 1989 г.) / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – С. 31–55.

Особливості правового виховання в західних країнах

1. Сморгунова, В. Ю. К истории формирования американской правовой культуры и гражданской идентичности [Текст] / В. Ю. Сморгунова // История государства и права. – 2006. – № 2. – С. 45–46.
2. Кузьменко, О. Формування громадських знань в американській школі [Текст] / О. Кузьменко // Історія в школах України. – 2008. – № 5. – С. 21.
3. Заіченко, Н. В. Особливості позакласної роботи з учнівською молоддю в школах США [Текст] / Н. В. Заіченко // Коледжанин. – 2003. – № 4. – С. 32–35.
4. Джуринский, А. Н. Поликультурное воспитание: сущность и перспективы развития [Текст] / А. Н. Джуринский // Педагогика. – 2002. – № 10. – С. 93–96.
5. Гершунский, Б. С. Философия образования для 21 века [Текст] / Б. С. Гершунский. – М. : Владос, 1998. – 450 с.

Правове виховання у східних країнах

1. Давид, Р. Основные правовые системы современности [Текст] / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 400 с.
2. Львова, О. Л. Правові документи про права людини в ісламі: характерні риси [Текст] / О. Л. Львова // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008. – № 4. – С. 12–19.
3. Михлин, А. С. Высшая мера наказания: История, современность, будущее [Текст] / А. С. Михлин. – М. : Дело, 2000. – 176 с.
4. Саидов, А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) [Текст] : учебник / А. Х. Саидов ; под ред. В. А. Туманова. – М. : Юрист, 2003. – 448 с.

5. Сюкияйнен, Л. Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики [Текст] / Л. Р. Сюкияйнен. – М. : Наука, Гл. ред. вост. лит., 1986. – 255 с.
6. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон : пер. с англ. Т. Велимеева. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2007. – 571 с.

Історичні традиції правового виховання в Україні

1. Бібик, К. Історико-психологічні аспекти формування політичної й правової культури українського суспільства [Текст] / К. Бібик // Право України. – 1993. – № 2. – С. 24–28.
2. Данильян, О. Г. Основи організації та управління правовим вихованням [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 4. – С. 3–13.
3. Дзьобань, О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.
4. Клімова, Г. П. Історичні традиції правового виховання в Україні [Текст] / Г. П. Клімова // Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – С. 232–251.
5. Клімова, Г. П. Правове виховання громадян України в сучасних умовах [Текст] / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 1. – С. 108–114.
6. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
7. Кутиркін, А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України [Текст] / А. Кутиркін // Право України. – 2008. – № 3. – С. 122–125.
8. Мануйлов, Є. М. Правове виховання студентів в умовах сучасного ВНЗ [Текст] / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 5. – С. 244–246.
9. Подберезький, М. К. Проблеми формування національної правової культури [Текст] / М. К. Подберезький. – Х. : ЕДЕНА, 2003. – 140 с.

Організація правового виховання у СРСР: позитивні риси та недоліки

1. Алексеев, Н. Закон и коммунистическая нравственность [Текст] / Н. Алексеев, Н. Захарченко. – М. : Мысль, 1975. – 146 с.
2. Баранов, П. П. Вопросы организации правового воспитания советской молодежи [Текст] / П. П. Баранов, В. В. Макеев. – Ростов н/Д, 1986. – 215 с.
3. Баранов, П. П. Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел [Текст] : учеб. пособие : (Теорет. пробл.) / П. П. Баранов. – М. : ВЮЗШ, 1991. – 127 с.
4. Голубева, Г. А. Взаимодействие нравственного и правового воспитания в социалистическом обществе: (Социально-философский анализ) [Текст] / Г. А. Голубева. – М. : Высш. шк., 1989. – 158 с.
5. Иванов, В. И. Правовая пропаганда и формирование личности [Текст] / В. И. Иванов, В. П. Сальников // Вопросы идеологической, массово-политической работы в органах внутренних дел. – Л., 1985. – 124 с.
6. Методика правового воспитания учащихся [Текст] : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / под ред. А. В. Мицкевича, В. М. Обухова. – М. : Просвещение, 1982. – 223 с.
7. Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ними [Текст] / Рос. криминол. ассоц., Науч.-исслед. ин-т проблем укрепления законности и правопорядка ; [редкол.: А. И. Долгова (отв. ред.) и др.]. – М. : Рос. криминол. ассоц., 2005. – 332 с.

Правове виховання та державотворення

1. Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы [Текст] / С. И. Архипов // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 13–23.
2. Голосніченко, І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави [Текст] / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–26.
3. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С. 169–179.
4. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 304–319.

5. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – С. 268–285.
6. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
7. Серьогіна, С. Г. Форма правління і правова культура: взаємозалежність і взаємозв'язок [Текст] / С. Г. Серьогіна // Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 126–146.

Деформації правової культури й правосвідомості та роль правового виховання в їх подоланні

1. Герасіна, Л. М. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 358 с.
2. Гетьман, А. П. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
3. Гишинский, Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» [Текст] / Я. Гишинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2007. – 528 с.
4. Данильян, О. Г. Деякі проблеми формування правової культури у перехідному суспільстві [Текст] / О. Г. Данильян // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / Акад. прав. наук України. – 2010. – Вип. 7. – С. 14–25.
5. Іванчук, М. Проблеми правової культури та правового виховання в українському суспільстві [Текст] / М. Іванчук // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 3. – С. 140–149.
6. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського народу: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
7. Калиновський, Ю. Ю. Роль правового виховання у подоланні деформацій правосвідомості українського соціуму [Текст] / Ю. Ю. Калиновський // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Васькевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 49. – С. 345–352.
8. Нікітін, А. Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства [Текст] / А. Нікітін // Право України. – 2003. – № 9. – С. 44–48.

Правове виховання в сучасній Україні

1. Ганзенко, О. О. Конституційні засади формування правової культури особи [Текст] / О. О. Ганзенко // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 170–174.
2. Голосніченко, І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави [Текст] / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–25.
3. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
4. Данильян, О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві [Текст] / О. Г. Данильян // Наук. зап. ХВУ. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2006. – Вип. № 2 (26). – С. 3–9.
5. Менюк, О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура [Текст] / О. Менюк // Право України. – 2001. – № 4. – С. 21–23.
6. Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 18 жовт. 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>.
7. Нерсесянц, В. С. Философия права [Текст] : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма-ИНФРА, 1998. – 652 с.
8. Семитко, А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс [Текст] / А. П. Семитко. – Екатеринбург, 1996. – 313 с.
9. Скуратівський, А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців [Текст] / А. Скуратівський // Вісн. Укр. Акад. держ. упр. при Президентіві України. – 2002. – № 1. – С. 415–425.
10. Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры [Текст] : монография / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Райдер, 2001. – 160 с.

Предметний покажчик

А

Абсолютна деформація
правосвідомості – 194
Автономія особистості – 177
Аналіз та оцінка ефективності
правового виховання – 52
Аномія – 197

В

Види соціального контролю – 57,
58
Виховання – 9, 10
Відносна деформація
правосвідомості – 194
Всеукраїнська міжвідомча
координаційно-методична рада
з правової освіти населення – 58,
59

Г

Глобалізація – 190
Громадсько-правове виховання – 91,
92
Громадянська творчість – 209
Громадянське суспільство – 174

Д

Девіантна поведінка – 199
Девіантологія – 200
Демократична правосвідомість – 71,
72
Державно-правова практика – 187
Деформації суспільної
правосвідомості – 193
Доступність права – 189

Е

Елементи соціального контролю –
59
Етапи організації правового
виховання – 51

З

Законодавче забезпечення правового
виховання – 55
Засоби правового виховання –
40
Західна система правового
виховання – 51

І

Інститути соціального контролю –
59
Інформаційне забезпечення
правовиховного процесу – 62
Інформаційний підхід до правового
виховання – 62

К

Компоненти демократичної
правосвідомості – 77
Конфуціанство – 110
Координаційно-методичні ради
у сфері правового виховання –
61
Координація діяльності у сфері
правового виховання – 60
Культура – 67
Культурно-цивілізаційні витоки
європейської правової культури –
88, 89

Л

Легістський нігілізм – 198
Легітимність влади – 206

М

Ментальність європейська (головні риси) – 89
Мета правового виховання – 36, 37
Методи правового виховання – 38
Методичне забезпечення правовиховної діяльності – 64
Механізм – 31
Механізм правового виховання – 31, 32

Н

Напрями правовиховної роботи:
– обґрунтування державної політики у сфері правового виховання – 219
– підвищення ролі правової освіти у країні – 223
– підготовка спеціалістів із правового виховання – 229
– піднесення загальної моральності громадян – 221, 222
– популяризація правових знань – 227
– пробудження інтересу в населення до правових знань та забезпечення їх доступності – 228, 229
– розвиток вітчизняної юридичної науки – 222
– створення атмосфери поваги до законів та боротьба з корупцією – 220

– створення багатоступінчастої системи правової освіти – 224–227

Національна програма правової освіти населення в Україні – 53, 54

О

Об'єкт правового виховання – 37, 38
Ознаки демократичної правосвідомості:
– відповідальне ставлення до власної участі в суспільній дискусії – 76
– деліберативність – 72
– здатність до раціональної аргументації – 73
– комунікативна і стратегічна дія – 74
– орієнтація на ідеал справедливого суспільства – 75
Організація правового виховання – 48, 56
Особливості європейської системи правового виховання – 89, 90
Особливості української правової культури – 78, 79

П

Планування правового виховання – 53
Полікультурне виховання – 90, 91
Правова активність – 179
Правова держава – 174
Правова культура – 19, 69
Правова освіта – 183
Правова пропаганда – 162

Правова соціалізація – 18, 19, 20
 Правове виховання – 10, 83
 Правове самовиховання – 84
 Правове суспільство – 174
 Правовий інфантилізм – 195
 Правовий нігілізм – 196, 199
 Правовий фетишизм – 195
 Правові ілюзії – 196
 Принципи правового виховання – 33, 34, 35
 Принципи правового інформування населення ЗМІ – 63
 Профілактика девіантної поведінки – 207

Р

Регламентация правового виховання – 60
 Релятивізм – 93
 Рівні правового виховання – 70
 Рівні правової культури – 67
 Різновиди девіантної поведінки:
 – алкоголізм – 203
 – злочин (злочинність) – 200, 201
 – корупція – 201
 – наркоманія – 202
 – правопорушення – 202
 – самогубство – 204
 – тероризм – 201

С

Самовиховання – 40
 Система правового виховання – 31
 Система правової освіти – 224
 Складові структури правового виховання:
 – інформаційна складова – 11

– легітимізаційна складова – 11
 – оціночна складова – 11
 – регулятивна складова – 11

Соціалізація – 18
 Соціальний контроль у сфері правовиховної роботи – 57, 58
 Соціокультурні засади правового виховання – 16
 Соціологічний нігілізм – 199
 Структура – 29
 Структура правового виховання – 29, 30
 Суб'єкт демократичного правового суспільства – 37
 Суб'єкти правового виховання:
 – неофіційні суб'єкти правового виховання – 50
 – неформальні суб'єкти правового виховання – 50
 – офіційні суб'єкти правового виховання – 50
 – формальні суб'єкти правового виховання – 50
 Суспільний ідеал – 175, 187

У

Узагальнення і поширення досвіду роботи з правового виховання – 64
 Українська національна ідея – 81
 Управління правовим вихованням – 48

Ф

Форми правового виховання – 49
 Форми правової пропаганди – 162
 Функції правового виховання:
 – аксіологічна – 17

- інформаційно-просвітницька – 18
  - комунікативна – 18
  - регулятивна – 18
  - світоглядна – 17
  - соціокультурна – 17
- Функція – 17

Ц

- Цілі правового виховання – 36, 37
- Ціннісна амбівалентність – 195

Ю

- Юридична наука – 185, 186
- Юридична освіта – 84, 85

Я

- Якість законотворчої роботи – 188

Р

- Public Relations – 229

Навчальне видання

Філософія правового виховання

Навчальний посібник

За редакцією

доктора юридичних наук, професора А. П. Гетьмана,
доктора філософських наук, професора О. Г. Данильяна

2-ге видання, доповнене

Редактор *С. А. Пашинська*

Коректор *М. М. Поточняк*

Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку з оригінал-макета 09.09.2014.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 13. Ум. друк. арк. 15,5. Вид. № 1086.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Надруковано в друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-25-44

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

